

Cilt I

1931

TÜRK HUKUK VE İKTİSAT TARİHİ MECMUASI

Istanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü
tarafından neşredilir

Müdür :

Prof. Dr. Köprülüzade Mehmet Fuat

Istanbul -- Evkaf Matbaası

1931

Bizans Müesseselerinin
Osmanlı Müesseselerine Te'siri
Hakkında bazı mülâhazalar

Prof. Dr. Köprülüzade Mehmet Fuat
İstanbul Darülfünununda Türk edebiyatı tarihi müderrisi

I

İstanbul'un fethinden sonra, Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif müesseseleri üzerinde, meselâ saray teşrifatında, idare teşkilâtında Bizans'ın büyük te'sirleri olduğu, müverrihler tarafından bir mütearife gibi kabul olunmuştur. *Busbec*, daha XVI'nci asırda, bazı Osmanlı âdetlerinin, meselâ alkış âdetinin, Romen âdetlerinden muktebes olduğunu kaydettiği gibi [1], XVII nci asırda *Pietro Della Vallé* de aynı mutaleayı tekrar etmekte, ve hatta, Türklerin kendilerini Romenlerin muakkibi ve vârisi addettiklerini söylemektedir [2]. Klâsik kültüre yabancı olmayan *Busbec* ve *Della Vallé*'nin bu müşahedeleri, Türkler üzerinde Bizans te'siri meselesinin, asırlardanberi göze çarpmış olduğunu gösteren delillerden biridir; ve şüphesiz ki, daha XIX uncu asırdan evvel bu gibi birtakım müşahedelere tesadüf olunabilir.

Fakat, bu gibi münferit müşahedelere müstenit benzetişlerden başka, bazı Osmanlı müesseseleriyle Bizans müesseseleri arasında rabitalar te'sisini iptida *Leunclavius (Löwenklau)* da buluyoruz. Osmanlı tarihinin bu eski müverrihi "*Annales Sultanorum, Othmanidarum, Franckfort, 1596*," adlı meşhur eserinin sonuna ilâve ettiği "*Leonclavii Pandectes historiae Turcicae*" sında birtakım Osmanlı müesseseleriyle Bizans müesseseleri arasında münasebetler bulmuştur. Sonraları *Du Cange* onun kaydettiği bu gibi müşâbehetleri "*Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Lugdam, 1688*" de tekrar eylemiştir.

XIX uncu asır zarfında gerek Osmanlı gerek Bizans tarihleri hakkındaki tetkikat ilerledikçe, Osmanlı İmparatorluğunun saray

[1] Lettres du Baron de Busbec, traduit par De Foy, tome I, p. 36, Paris, M.D.CC.XI.VIII.

[2] Voyages de Pietro Della Vallé, tome I, p. 207-208, Rouen. M. DCC. XLV.

âdetleri ve idare müesseseleriyle Bizans müesseseleri ve teşrifat usulleri arasındaki müşâbehetler daha sarîh ve daha umûmî bir şekilde dikkati celbetmeğe başladı. Hakikaten, Bizans hukuku tarihinin büyük üstadı *Zachariae von Lingenthal*'in pek haklı olarak ileri sürdüğü veçhile, Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki hukukî şartların munhasıran Türkler tarafından ibda edildiğini zannetmek ve bunda Bizans'ın te'siratını nazar-ı-îtibara almamak, muhakkak bir hata olurdu [1]. İkinci Sultan Mehmed'in, İstanbul fethinden sonra *Kanunname*'sini neşrederek imparatorluğun müesseselerini yeniden tensik ve tanzim ettiğini de nazar-ı-îtibara alan *Rimbaud*, Bizans müesseselerinin bu hususta bir örnek teşkil ettiğini düşünmüş ve buna dair dikkate şayan cazip mukayeseler yapmıştır. *Rimbaud*, Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtında Türklerin "Bagdad, Karakurum veya Pekin,, saraylarından da birçok şeyler almakla beraber, en ziyade Bizans İmparatorluğu müesseselerinden mülhem oldukları fikrindedir: ona göre, Bizans'taki şarka ve garba mahsus iki "*domestique des scholae*,, Osmanlılardaki "*Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri*,,nin modelidir; "*vezir-i-âzam* ,, , "*grand-domestique*,, tir; "*kapdan paşa*,, , "*mégaduc*,, tür; "*reisülküttab*,, "*grand-logothète*,, tir; "*defterdar*,, lar "*logothète*,, lerdir; "*kadı-asker*,, , "*juge du camp*,, dir. Bizans ve Osmanlı saraylarını dolduran daha birçok memuriyetler arasında da böyle bir tetâbuk te'sisi pek mümkün olduğunu *Rimbaud* kuvvetle iddia ediyor ve diyor ki: *Codinus*, Bizans sarayında — muabahren Osmanlı sarayında da olduğu gibi — "*çavuşlar*,, hatta bir "*çavuş başı* ,, sonra "*terclimanlar*,, ve bir "*amiral*,, mevcut olduğunu tesbit etmişti. Yeniçerilere dağıtılan "*cülûs bahşısları* ,, Romalılardaki "*donativum* ,, dan başka bir şey midir? Sultanların ısdar ettikleri *fermanlar*, tıpkı o fermanlarda olduğu gibi altınla, sürh ve lâcivert renklerle yazılmış Bizans *chrysobulle*'lerinden farksızdır. Büyük muvaffakiyetleri dost ve tâbi devletlere "*letter laureatae*,, lerle bildiren Roma İmparatorları gibi, Osmanlı İmparatorları da zaferlerini "*fehîhnâme*,, lerle teblig etmemişler midir? Vilâyetlerin idaresi hususunda da Bizans "*thème*,, leriyle Osmanlı "*sancak*,, ları, temlerin idaresine memur "*stratège*,,lerle "*sancak beyleri*,, arasında büyük bir fark yoktur. Bizanslılardaki "*Citsurarque*,, lara, "*turmarque*,, lara, hudut "*duc*,, ve "*comte*,, larına, tabii başka isimler altında,

[1] Ch. Diehl, Byzance, p. 326, Paris. 1919.

Osmanlılarda da tesadüf olunur. “*Stratiôtai*„fiyeflerinin (dirlik) mümasilleri “*timar*„ve “*ziâmet*„lerde, *sipâhi dirlikleri*'nde görülür [1].

Rimbaud'nun,birdenbire cidden çok vazih ve çok inandırıcı mahiyette olan bu mutalealarına göre, Osmanlı İmparatorluğunun yalnız saray âdetlerinde ve merkez teşkilatında değil, vilâyat idaresinde,ve ordu teşkilâtıyla pek yakından alâkadar olan toprak meselesinde de Bizans te'siri altında kaldığına hükmetmek lâzım geliyor. Esasen *Rimbaud*, Osmanlı devletinin iptida “Orhan„, sonra “ikinci Mehmet„, ve üçüncü defa da “Kanûnî Süleyman„ zamanlarında üç büyük teşkilât safhası geçirdiğini nazar-ı itibara alarak kendi nokta-i nazarına göre bunları Osmanlı cemiyetinin şu dört safhasına tekabül ettiriyor :

I — Osmanlı cemiyetinin muharip bir çeteden ibaret olduğu ve çobanlıkla yaşadığı ilk devir .

II — Bu çoban sürülerinin İslâm dinine bağlı bir kavim haline geçmesi. Orhan zamanında kardeşi Alâaddin Paşa'nın yaptığı te'sisat bu devre tekabül ediyor .

III — Bu kavmin büyük bir payitahtla yerleşerek muhtelif hristiyan milletleri üzerinde hüküm sürmesi. Bizans'ın inkırazıyla başhyan bu devir, ikinci Mehmed'in te'sisatına tekabül ediyor .

IV — Osmanlı imparatorluğunun, Avrupanın en kuvvetli devleti haline geldiği itilâ devri. Bu devir Kanûnî Süleyman'ın te'sisatına tekabül ediyor [2].

İstanbul'un fethiyle “*basileus*„ler tabına geçen ve onlara vâris olan ikinci Mehmed'in, bu yeni vaziyetin ihdas ettiği birçok yeni ihtiyaçlar karşısında yeni teşkilât yapmağa mecbur olması ve bu hususta Bizans müesseselerini örnek alması, mantıkan pek doğru görülebilecek bir istidlâldir. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu meselesi hakkında en yeni bir kitabın müellifi olan *H. A. Gibbons* bile, bu cins basit istidlâllerden kurtulamıyarak, Fatih Kanunnamesinde “*kuvvetli Bizans ve mutedil Türk te'siri*„ olduğunu [3], Osmanlılar üzerinde Arap te'siri başlayıncaya kadar hukuk sâhesinde Bizans örf ve kanunlarının hüküm sürdüğünü, ve Arap te'sirinin de ancak XVI ncı asır iptidasında Suriye, Mısır, Elcezire, Irak fîlûhatıyla başladığını iddia etmiştir [4] . Mamafî *H.A.Gibbons* Osmanlı

[1] Lavisse et Rimbaud, Histoire générale, tome IV, p. 750-751.

[2] Aynı eser ve aynı cilt, s. 747-748.

[3] H.A.Gibbons, The Foundation of the Ottoman Empire, p. 73, Oxford, 1916. Türkçe tercümesi: Ragıp Hulusî, Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, s. 56, İstanbul, 1928.

[4] Aynı eser, s. 80; Türkçe tercümesi, s. 62.

cemiyeti üzerinde *Bizans te'sirinin daha İstanbul fethinden evvel başladığını*, Yıldırım Beyazid'in Germiyan beyinin kızıyla izdivacı meselesini anlatırken söylüyor; ona göre, daha XIV üncü asır sonlarında Osmanlı sarayındaki merasim, yüksek sınıfların âdetleri, kadınların örtünmesine kadar, Bizans te'siri altında kalmıştır; Osmanlılar eğer İrânlılardan bâzı şeyler aldılarsa, o bile ancak İstanbul tarikiyle yâni Bizans vasıtasıyla olmuştur [1]; yine *Gibbons*, sefirlerin kabulünde silâhların alınması âdetini de—*Rambaud* gibi—Bizans âdetlerinden muktebes addetmektedir [2]. Öyle anlaşılıyor ki, *Gibbons*, Osmanlı cemiyeti üzerindeki Bizans te'sirlerinin, daha İstanbul fethinden evvel başladığı kanaatinindedir. *Ch. Diehl*, Bizans'ın Türkler üzerindeki te'sirinden bahsederken, başlıca *Rambaud*'ya istinad etmekle beraber, bundan daha cür'etkâr neticelere varıyor: Onun fikrine göre Türkler ne idare adamları, ne de hukukçudurlar; siyaset ilmine bigâne, sert askerdirler; binaenaleyh İstanbullu alarak Bizans'ı mahvettikten sonra, yeni devlet müesseselerinin ve idarî teşkilâtlarının büyük kısmını Bizans örneklerini taklit ile kurdular [3]. En son ve en ciddi garp tarih eserlerinde bile *Rambaud*'nun ve *Diehl*'in bu mutalealarının artık bir „hakikat,, şeklinde tâmin edildiğini [4], hatta bâzı eserlerde daha ifratkârane bir surette „*Bizans İmparatorluğunun siyasi ve askerî müesseselerinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından toptan kabul olduğunu*” mutaleasının ileri sürüldüğünü görüyoruz [5].

Yalnız Bizans tarihiyle uğraşan bâzı mütebahhirlere ve tarihçilere, arasıra, bir münasebetle, Bizans ve Osmanlı müesseseleri arasında bâzı müşabehetler kurmağa çalışmışlarsa da, bunlar arasında *Rambaud* gibi meseleyi daha umûmî bir noktadan tetkik edenler pek az olmuştur: Meselâ *A. Mortdmann*, bir makalesinde „eski Bizans müesseselerinin sadık bir timsali olan yeni Türkiye,, dedi „*kapı kethüdası*,, mevkînin Bizanslılardaki „*ἐκ προσώπου*,,nın mümâsili olduğunu söylemişti [6]. Kezâlik *A. Finley*, Osmanlı Padişahlarının her hafta İstanbul câmilerinden birine gitmelerini, Bizans İmparatorlarının her hafta gayr-i resmî elbise ile kiliseye gitmeleri ve halkın arzuhallerini doğrudan doğruya

[1] Aynı eser, s. 157. - Türkçe tercümesi, s. 135.

[2] Aynı eser s. 177. - Türkçe tercümesi, s. 155.

[3] Ch. Diehl, Byzance, p. 325-327.

[4] H. Hauser et A. Renaudet, les Débuts de l'Âge moderne, p. 393, Paris 1929.

[5] René Grousset, Histoire de l'Asie, tome I, p. 286, Paris 1922.

[6] Archives de l'Orient Latin, tome I, p. 699, Paris 1881.

almaları âdetiyle alâkadar görmüştü [1]. Bizans ve Osmanlı müesseseleri arasında te'sis edilmeğe çalışılan bu gibi müşabehetlere ait misaller daha çok teksir edilebilir. *E. Oberhummer*, Türkler ve Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki küçük ve değerli bir eserinde bu meseleden de biraz bahsetmiş ve şayan-ı dikkat bazı mutalealar yürütmüştür[2]. *Oberhummer*, Bizans'ın Türkler üzerindeki medenî te'sirlerinin—meselâ tamamıyla olmamakla beraber kısmen *sikkelerde* ve *ölçülerde*, sonra *mimarîde*, *inşaata* ve *gemiciliğe ait tâbirlerin iktibasında* olduğu gibi—ehemmiyetinden bahsetmiş, ve ayrıca, *hukukî ve malî hususlarda* ve *idare teşkilâtında* da birtakım iktibasların mevcudiyeti hakkında evvelce ileri sürülen fikirleri hulâsatan tekrar eylemiştir [3]; onun bu risalede en ziyade üzerinde ısrar ve tâmik ettiği mesele, Osmanlı Devletinin ve Osmanlı te'siri altında kalmış İslâm memleketlerinin hakimiyet timsali olarak kullandıkları "*hilâl*,"in Bizans'tan alınıp alınmadığıdır; müellif bu hususta etraflı tetkikatta bulunmakla beraber, bunun Bizans'tan alındığı neficesine varamıyarak, eski Türk an'anesinde de hilâlin mevcudiyetini ve bu hususta Bizans ve Türk an'aneleri arasında bir benzeyiş bulunduğunu kaydediyor.

Oberhummer'in çok defa fikirlerini kabul ve tekrar ettiği *R. V. Scala*, Bizans'tan Osmanlı devletine geçen müesseseler hakkında, *Rambaud*'dan daha derin ve daha şayan-ı dikkat mutalealar dermiyan etmiştir: ona göre, Selçukîlerin enkazı üzerinde kurulmuş olan beylikler—Selçukîlerin daha fazla İran te'sirinde kalmalarına mukabil—Garp ile ve Bizans'la daha sıkı münasebetlerde bulundular; *Saruhan*, *Aydın*, *Menteşe sikkelerinde* bu te'sir göze çarpar. Osmanlılara gelince, bunlar daha Orhan zamanında Alâaddin Paşa'nın te'sisatıyla Garp nüfuzunu kabule başlamış bulunuyorlardı. Aile bağlarıyla da Bizansa bağlı olan Osmanlıların ilk devirlerinde Bizans ve Garp te'siri o kadar açık görünmüyor. Türklerin, sair birçok şeylerde olduğu gibi, siyasî-içtimai teşkilâtta da daha eskidenberi

[1] Finley, A History of Greece from its Conquest by the Romans to the present times, 1877.

[2] E. Oberhummer, Die Türken und das Osmanische Reich, s. 53-57, Leipzig und Berlin 1917 (Geographischen Zeitschrift, XXII-XXIII).

[3] Onun başlıca me hazları R. V. Scala'nın aşağıda bahsedilen eseri, ve kısmen de Ami Boué'nin evvelâ Fransızca negredilip son cildi 1840 da çıkan ve sonradan Almancaya tercüme olunan "Die Europ. Türkei, 1889,"adlı meşhur kitabıdır. Bu son eserde Bizans'tan iktibas edilmiş olarak gösterilmiş şeyler pek mahdut olduğu gibi, yaşadığı devrin umumî telâkkisine te'ân Bizans her türlü fenalığın ve idare bozukluğunun timsali şayan müellif, Osmanlı idaresinin başlıca fenalıklarını Bizans'tan müntekil gibi göstermektedir.

İran te'sirinde kalmaları belki bunda müessir olmuştur. Türklerdeki *ay ve yıldız* alâmetlerinde tamamen *Sâsânî* te'sirini gören *Scala*, "tumar," meselesinde de—*Rambaud* ve muakkiplerinin sathî ve acele hükümlerinden tamamen farklı olarak—İran te'siri olup olmadığını araştırıyor; ve "Gâzan," zamanında yapılmış olan İran tumar ıslahatının Osmanlılara bir örnek vazifesi görüp görmediğini ileri sürüyor. Osmanlı tumar teşkilâtında garp feodalizminin te'sirini kabul etmemekle beraber Bizans'taki arâzi teşkilâtıyla Osmanlı tumarları arasında bâzı müşâhebet noktaları bulunduğunu—meselâ her iki teşkilâtta da *tumar kıymetlerinin muayyen olduğunu*—ileri sürerek, bu meselede Bizans te'sirini kabule taraftar gözüküyor. Ona göre Bizans arâzi kanunu, Türk hakimiyeti zamanında devam etmiş ve Bizans hukukunun bâzı esasları Osmanlı kanunlarına te'sir eylemiştir. *Scala*'ya göre Bizans'ın birtakım teşkilâtı ve an'aneleri de Osmanlılarda devam etmiştir: idarî teşkilâtın Anadolu ve Rumeli olarak ikiye ayrılması, İstanbul "*Éparchia*," sının *Şehre-mâneti* olarak muhafazası, ellerindeki gümüş değneklerde gümüş zincirler şıkırdıyan *çavuşlar*, *çavuşbaşılar*, "*kanun*, *defterdar*, *gümrük*, *efendi*," kelimeleri, ve *inşaat ve teçhizata ait birçok tâbirler*, *sikkeler ve ölçülerin birkısmı* hep Bizanstan alınmadır. Sikkelerin hükümdar namma basılması meselesine okadar ehemmiyet atfedilmesi, Garp'taki *hakimiyet* mefhumunun te'sirine atfedilmek lâzımgeldiği gibi, *maliye* meselesinde olduğu vechile *daimî ordu* teşkilî meselesinde ve saraydaki *hadımağaları*'nda da Bizans nüfuzu göze çarpıyor. *Scala*'ya göre Osmanlı Türkleri arasında Uzaksark medeniyetinin bakiyesi olarak yalnız "karagöz," oyunu kalmıştır. Maddî medeniyet hususunda, askerî, siyasî ve içtimaf teşkilâtta, mağlup Bizans te'siri galip Türklere kendisini cebren kabul ettirmiştir [1].

Osmanlı tarihiyle uğraşan bâzı muhafassızlar da, Osmanlılara geçen Bizans müesseseleri hakkında bâzı fikirler ileri sürmüşlerdir: meselâ "Netâyic ül-Vuqu'ât," müellifi *Mustafa Paşa*, İstanbul fethinden sonra Bizans teşrifat usullerinin Osmanlılara geçtiğini, *sorguçlar*, *solaklar*, *peykler*, türlü türlü elbiseler ile *alayların* Bizans mirası olduğunu, hatta *efendi* kelimesinin bile rumlardan alındığını kaydetmiştir [2]. *Ludwig Fekete* Osmanlı resmî muhaberatında Bizans te'siri ihtimalini kısaca zikretmiştir [3]. *J. H.*

[1] Helmolt, Weltgeschich. V, S. 111-113, 124.

[2] Netâyic ül-Vuqu'ât, ikinci tabı, c. 1, s. 61.

[3] L. Fekete, Einführung in die Osmanisch-Türkische diplomatie der Türkischen botmassigkeit in Ungarn, Budapest, 1926, s. LXVII.

Kramers, Osmanlı İmparatorluğundaki *ulemâ teşkilâtında* rum patrikhanesinin bir örnek olduğunu islâm ansiklopedisindeki bir makalesinde ileri sürmüştür [1]. *Jean Deny* de tımar meselesi hakkında yine islâm ansiklopedisine yazdığı pek mühim bir makalede, Osmanlılardaki *tımar* teşkilâtının Bizans'lıları taklit suretiyle, hatta belki de eski Bizans tımar usulünün muhafazası suretiyle meydana geldiğini, ve tımar kelimesinin de Bizans'taki *pronoia* (pronia) kelimesinin muadili olduğunu ispata çalışmaktadır [2]: Türklerdeki tımar ıstılahının rumca *timarion*'dan alındığını iptida *Löwenklau* XVI ncı asır sonunda ileri sürmüş, ve biraz sonra *Baudier* ve daha sonra da *Du Cange* bu faraziye kabul etmişlerse de, *V. D. Smirnov* bu hususta istinat edilen metinlerin sonraki devirlere ait olduğunu ileri sürerek onu reddetmiştir. 1598 de Venedikli *Lazaro Soranzo* farisi "تیمار", kelimesinin mevcudiyetinden bahsetmiştir ki, *Hammer* ve daha sair bâzıları Türklerdeki tımar kelimesinin buradan alındığı fikrine iştirâk etmişlerdir. Halbuki farisi lisanında tımar kelimesi hiçbir zaman Osmanlılardaki manasıyla kullanılmamıştır. Osmanlı tımar teşkilâtının menşei hususunda, *Hammer* ve onun bâzı nokta-i nazarlarını tashih eden *Vorms*, *Belin*, *Tischendorf* hep aynı neticeye varmışlar ve bunu islâm feodal sistemine yani "انقطاع", meselesine raptetmişlerdir. İran tesirine fazla ehemmiyet vermekle beraber, *Hammer*'in de vardığı netice budur. *Deny*, Türk arâzi kanununda islâm te'sirleri olduğunu ve meselâ arâzinin *öşriyye* عشریه ve *harâciyye* خراجیه diye taksiminin bu te'sirden doğduğunu kabul etmekle beraber, tımar arâzisi hakkında Osmanlı kanunnamelerindeki ahkâmın XVI ncı asır âlimleri tarafından şer'î esaslarla pek müşkil te'lif edilebildiğini söylemektedir. Ona göre tımarların menşei İranda aramak hiç doğru değildir; *Hammer*, Bizans ve Türk tımarlarının teşekkülünü İran te'sirine atfetmekle büyük bir mübaleğaya düşmüştür. Bu üç devlette de zırbılı sipahilerin mevcudiyeti, teferrüata ait bir meseledir. Askerî tımarların Anadolu Selçuklilerinde bulunup bulunmadığı hakkında malûmatı olmadığını söyleyen *Deny*, Bizans'ta olduğu gibi Osmanlılarda da *donanma hizmetine mahsus tımarlar* olmasını, Osmanlı tımarlarının Bizans menşeiinden geldiğine bir delil gibi telâkki etmektedir.

Şu son senelerde *Prof. Sokolov* eski Osmanlı İmparatorluğunda arâzi meselesi ve arâzi vergileri hakkında neşrettiği bâzı

[1] İslâm ansiklopedisinde, "Shaikh al-İslâm,, maddesinde.

[2] İslâm ansiklopedisinde "tımar,, maddesinde .

makalelerde[1], gerek arâzi kanunlarında gerek arâzi vergilerinde Bizans'ın pek kuvvetli te'siri olduğu fikrini müdafaa etmektedir. Yukarda nokta-i nazarlarını izah ettiğimiz muhtelif âlimler arasında da bu fikri daha evvel ileri sürenler olmuştur; lâkin, *Sokolov*, Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimattan evvelki arâzi meselesini ve bilhassa arâzi vergilerini ayrıca tetkik ederek, onlarla Bizans devri arâzi vergileri arasında daha sarîh rabitalar kurmağa çalışmıştır. Bu müellif, gerek arâzi kanunlarında gerek arâzi vergileri sisteminde Osmanlı İmparatorluğunun mümasil Bizans müesseselerinden mülhem olduğunu kabul etmekle beraber, içtimâî ve iktisadî şartların te'siri altında bunların sonradan hususî bir şekil aldığı, ihtirazî bir kayıt olarak, zikretmektedir; ve umumiyetle Bizans müesseselerinin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzu hakkında ileri sürülen iddiaların inceden inceye esaslı bir surette tetkiki lüzumunu itiraf etmektedir. *Sokolov*, şer'î tekâliften olan "öşür, ün, yani"onda bir nispetinde mahsulât vergisinin, Bizans'ta da mevcut olduğunu sadece kaydettikten sonra, Osmanlı devrindeki bir takım örfî tekâlifin Bizans'tan alındığını söylüyor: I. *tapu resm-i* (ona gör bu kelime rumca *topos*'tan alınmadır); II. *resm-i çift* (Bizans'taki *zevgarion* veya *zevgar* muadili); III. *dönüm akçesi* (Bizans'ta muadili vardı); IV. *sâlâriyye* (Bizans'taki *ippoforvi* yani at yemi vergisi muadili); V. *resm-i otlak* (Bizans'taki *ennomion* muadili); VI. *resm-i kışlak* (Bizans'ta muadili vardı); VII. *resm-i aqnâm* (Bizans'ta da muadili vardı); VIII. *resm-i ağıl* (Bizans'ın *mandriatikon*'una muadil); IX. *resm-i hunzîr* (Bizans'taki *xirodekatiya* muadili); X. *resm-i kovan* (Bizans'taki *melissonomion* muadili); XI. *resm-i dühan* (Bizans'taki *kapnikon* muadili); XII. *resm-i arûsân* (Bizans'taki *partenofforiya* muadili); XIII. *resm-i bâd-ı havâ* (Bizans'taki *aerikon* muadili). *Sokolov* bu muadeletleri kaydederek Osmanlı İmparatorluğundaki bu ve sair arâzi vergileri hakkında da kısaca izahat verdikten sonra [2], "tîmar, usulünden, köylünün sair mükellefiyet-

[1] Sokolov, Zemelnıye otnoşeniya v Turtsii do Tanzimata, Noviy Vostok, Moskva, N. 7, 1924, s. 93-113. Müellif bu makalesinde, Bizans müesseselerinin Osmanlılara te'siri hakkında Bizans tarihinin maruf mutahassısı F. İ. Uspenskiy'nin „Soşialnaya evolyutsiya i feodalizatsiya v Vizantii” yani „Bizans'ta içtimâî tekâmül ve feodalizasyon” adlı eserine istinat etmekte isede, maalesef bu eseri bulup istifade etmek kabil olmadı. Sokolov'un ikinci makalesi de yine bu mecmuada (N. 8-9, s.82-95, 1925) şu nam altında çıkmıştır: Zemelnopodatnoye oblojenıye v Turtsii do Tanzimata.

[2] Bu vergiler hakkında malûmat almak için Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'na ilâve olarak neşredilen Kanunname (İstanbul 1329) ile, Millî Tetebbül Mecmuası'ndaki Kanunname'ye (sayı 1-2, 1331), ve F. Kraelitz tarafından neşredilen Fatih Kanunnamesi'ne

lerinden, ve bütün bunların içtimâî ve iktisadî neticelerinden de bahsederek, tımarın Bizanslılardan alındığını ve sonra sair islâm memleketlerine geçtiğini söylüyor; ve Osmanlı İmparatorluğu devrindeki toprak ve köylü vaziyetinin Bizans devrinden âdeta fark-sız olduğu neticesine varıyor. *Sokolov*'un tımar meselesi hakkında verdiği malûmat, *Deny* ve hatta *Scala* ile mukayese edilmi-yecek kadar basittir; eski arâzi vergileri hakkında müracaat ettiği Osmanlı menbalarının da gayet mahdut olduğu ve hatta bu sebeple birtakım büyük yanlışlıklara düştüğü görülüyor; ancak, bu vergilerin Bizans'taki muadillerini ilk defa umumî bir tarzda tes-pite çalışması her halde dikkati celbe şayandır .

Fakat, şu son zamanlarda bu mühim mesele ile en ziyade meşgul olan, Prof. *N. Iorga*'dır. İkinci Mehmed'in İstanbul payitaht olmak üzere tensik ve tanzim ettiği Osmanlı İmparatorluğunu Bizans'ın sadece devamı addeden, Fâtihî—hatta İstanbul'un fethinden evvel bile — yarı Sırp “Constantin Dragasès,, ten daha fazla Bizanslı sayan *Iorga* [1] Bizans müesseselerinin Osmanlılara te'siri meselesi hakkında hususî bir tetkik neşretmemekle beraber, muhtelif kitap ve makalelerinde bilmünasebe bu meseleye temas etmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun Cenubuşarkî Avrupa'nın tarihî mukadderatı üzerindeki te'sirini ekser garp müverrihlerinden farkı ve daha bitarafâne bir surette izah eden romanyalı ma'ruf müverrih, meselâ Osmanlı ordusunun “Hızır-ilyas,, ta hareketinden bahsederken, bu âdetin Bizans'ta da cârî olduğunu söyler [2]; yahut, Osmanlı padişahları zamanında saray düğünleri münasebetiyle At-Meydanı'nda tertip edilen umûmî eğlencelerden bahsederken, bununla Bizans devrindeki eğlenceler arasında bir münasebet te'sisine çalışır [3]; kezaik, Bizans İmparatorlarının imparatorluğu “*tecezzi kabul etmez bir küil*,, telâkki etmeleri prensibine, muahharan Osmanlı İmparatorluğunun da sâdık kaldığını söyler [4] . Bu parça parça müşahedeler, *Iorga*'nın bu meseleye bakış tarzını vazih surette gösterebilir. Fakat *N. Iorga*, daha umûmî

(MOG, Band I, 1921) müracaat ediniz. Bunlar hakkında Süleyman Sudi'nin (Defter-i muktesit, 1301)nde ve Abdurrahman Vefik beyin (Tekâlif Kavaidi, c. I, 1328)nde malûmat vardır.

[1] *N. Iorga*, L'inter-pénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Âge (Bulletin de la Section historique de la l'Académie Roumaine, tome XV, p. 52, Bucarest, 1929).

[2] *N. Iorga*, Les Voyageurs français dans l'Orient Européen, p. 62, Paris, 1928.

[3] *N. Iorga*, La Société roumaine du XIX siècle dans le théâtre roumain, p. 12, Paris, 1926.

[4] *N. Iorga*, Y-a-t-il eu un Moyen-Âge byzantin? (Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine, tome XIII, p. 8, Bucarest. 1927).

mahiyette bir eserinde, bu husustaki fikrini açıkça hulâsa etmiştir: ona göre ikinci Mehmet, İstanbullu Rumlardan alıp kendine payıtaht yaptıktan sonra, kendi zamanına kadar— hatta Edirne payıtahtında bile —*asyaf bir devlet* mâhiyetinde olan Osmanlı devletini bir "*monarchie absolue*," halinde ve Bizans devletini takliden kurmuştur; Bizans sarayının bütün teşrifatı, bütün memûriyetleri, Fatih Mehmed'in sarayında da, tabii isimlerini değiştirerek, devam etti; ve padişahın iradeleri bile eski rumca "*Canon*," dan muktebes olarak "*kanun*," unvanı altında ısdar edildi [1]. İşte, N. İorga'nın bu mutalealarından anlaşılıyor ki, o da, *Rambaud* ve *Diehl* gibi, İstanbul fethinden sonra Osmanlı İmparatorluğunun Bizans müesseselerini takliden tanzim edildiğine kani'dir; Fatih Mehmed'in te'sisatından evvel, Osmanlı devleti, "Bursa" ve "Edirne," payıtahtlarında tamamiyle asyaf bir Beylikten ibâretti; ancak Bizans'ın mirasına konduktan sonradır ki, Türkler, *Bizans'ın idarî kadrolarını muhafaza etmek suretiyle*, imparatorluklarını kurdular[2].

İşte yukarda verdiğimiz bütün izahattan anlaşılıyor ki, yalnız *Rambaud*, *Diehl* gibi Bizans mutahassısları değil, *Deny*, *Gibbons*, *Kramers* gibi Osmanlı ve Türk tarihiyle uğraşan müdekkikler de —aralarındaki bâzı nokta-i nazar farklarına rağmen— İstanbul fethinden sonra Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine en mühim bir örnek vazifesi gördüğüne kani'dirler. Zâhiren pek mantıkî ve pek câzip istidlâllere, muhakemelere istinad eden bu kat'i kanaatin, artık bir mütearife şeklinde bütün tarih manûellerine geçmesinden daha tabii bir şey olamaz. Fakat, bugünkü tarihçiler arasında adeta resmîleşmekte olan bu kanaat ne dereceye kadar doğrudur? bu kanaat yalnız zâhîrî müşâbehetlere, mantıkî istidlâllere, Türkiye tarihî hakkındaki evvelce edinilmiş fikirlere mi istinat ediyor? yoksa, tarihî şe'niyete de uygun mudur? usul

[1] N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, tome II, p. 560, Paris, 1927.

[2] Mâmafî N. Iorga diğer bir eserinde, xv inci asır Türkiyesinin, hatta daha ikinci Murad zamanında bile, Bizans İmparatorluğunun müslüman rengine boyanmış yeni bir şekli olduğunu iddia etmek suretiyle yukardaki iddiasını bir dereceye kadar nakzetmiştir (*Les Voyageurs français dans l'Orient Européen*, p. 14). Yine aynı müellif, on altıncı asırda tamamiyle emperyalist bir mahiyet alan Kanunî Süleyman Türkiyesinden bahsederken de, Bizans medeniyetinin İslâmiyetle ittifak etmek yolunu bularak İstanbulda yeni bir şekil altında devam ettiğini söyler; ve Kanunî Süleyman'ın, Türk ırkının an'anelerine tamamiyle yabancı bir medeniyetten mülhem olduğunu, ve Bizans'ı "taklit değil adeta intihal ettiğini," ilâve eder (aynı eser, s. 21-22; *Etudes roumaines*, Paris, 1923, p. 51). Diğer iki eserinde de, bilmünasebe, Osmanlı devletinin bir "müslüman Roma imparatorluğu," olduğunu söyler (*Une vingtaine de voyageurs dans l'Orient Européen*, Paris, 1928, p. 4; *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen-Âge*, Paris, 1923, p. 181).

noktasından, yukarda zikredilen müverrihlerin ta'kip ettikleri usul doğru ve kâfi midir? değilse, nasıl bir usul ta'kibi icap eder? Kurûn-ı Vustâ(Orta Zaman) Türkiyesine ait tarihî tetkiklerin yeni bir devreye girdiği, ve hatta bu tarihin muhtelif meseleleri hakkında şimdiye kadâr umûmîleşmiş birçok kanaatlerin değiştiği şu sırada, Bizans ve Osmanlı tarihi mutahassıslarını alâkadar etmekle beraber Türk hukuku tarihi itibarıyla da esasî bir ehemmiyeti haiz olan bu meseleyi yeniden ortaya koymayı ve yukardaki suallerin cevaplarını araştırmayı zarûrî bulduk .

II

Bugüne kadar Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseseleri üzerindeki derin te'sirlerinden bahsedenler, itiraf etmeli ki bunu „*ispatı lâzım bir dava*” şeklinde değil, „*ispat edilmiş bir mesele*„, hatta bir *mütearife* şeklinde ortaya sürmüşlerdir. Bu iddiayı ispat için meselâ *Rambaud*'nun ve diğerlerinin delil diye gösterdikleri şeyler, alelâde benzeyişlerden ibaret olabilir; *Rambaud*, İstanbul fethinden evvelki Osmanlı müesseselerini izah ettikten sonra, fetihden sonra vücade gelen yenilikleri ve onların ancak Bizans'tan alınmış müesseseler olabileceğini, mukni delillerle göstermek mecburiyetinde idi. Kezalik, *N. Iorga*, İstanbul fethinden ve Bizans müesseselerinin kabulünden evvel Osmanlı devletinin Bursa ve hatta Edirne payitahtlarında bile „*asyai bir emaret*„ olduğunu söylerken, tarihî vakialara değil sadece kendi fantezisine istinat ediyor. *Rambaud*' nun Osmanlı teşkilâtında „Bagdat, Pekin veya Karakorum saraylarının da te'siri olduğundan„ bahsetmesi, *Gibbons*' un Fatih Kanunnamesinde „kuvvetli Bizans ve mutedil Türk te'siri„ görmesi, *Grousset*'nin Osmanlı İmparatorluğunu „*yarı bizanslı, yarı mogol*„ sayması [1] ve daha bu kabîl birtakım umûmî mutalealar, bu müverrihler tarafından hiçbir müspet delile istinat etmeden ortaya atılmış fantezilerdir ki, hatta tarihî birer faraziye bile sayılamaz. Bu kadar umûmî mahiyette neticelere emniyetle varabilmek için, evvelce uzun müddet birçok tahlilî mesafide bulunarak, ayrı ayrı müspet ve sarîh istinat noktaları elde etmek

[1] R. Grousset, Histoire de l'Asie, I, 288. N. Iorga da Osmanlı devletinin, umumî asayişî muhafaza için idam ve musadere gibi „Mogol devlet sisteminin en müthiş vasıtalarına müracaat ettiğini„ söyler (Histoire des Etats Balkaniques, Paris, 1925, p. 25).

lâzımdır. Halbuki, şimdiye kadar, ne bu müverrihler ve ne de başkaları tarafından Osmanlı müesseselerinin tekâmülü hakkında hatta en basit monografiler bile yapılmamıştır. *Hammer*'in ve *d'Ohsson*'un pek mahdut menba'ları tenkitsiz bir surette kullanarak vücutte getirdikleri çok eski eserlere [1] istinat ederek böyle umumî neticeler çıkarmak,ilmî ihtiyata hiç muvafık değildir. Osmanlı tarihinin bütün şübelerini ve bilhassa Osmanlı müesseselerinin tekâmülü meselesini anlamak için esasî bir ehemmiyeti haiz olan „Anadolu Selçukîleri„tarihi—burada kelimenin mahdut manasıyla „siyasî tarih„ değil, geniş manasıyla „medeniyet tarihi„,kastolunuyor—henüz pek karanlık olduğu gibi, Anadolu'nun XIV üncü asır tarihi de daha yeniyeni aydınlanmaya başlıyor .

Yirmi senedenberi bu hususta Avrupada ve bilhassa Türkiye'de yapılan tetkikat ve elde edilen neticeler, henüz türkiyatçıların mahdut dairesi içinden çıkarak geniş tarihçiler muhitine yayılmamıştır [2]. Anadolu Beyliklerinin siyasî hayatı ve idarî teşkilâtı, Mogol idaresinin Anadolu'da bıraktığı te'sirler, Osmanlı devletinin kuruluşu,henüz bir muamma halinden tamaniyle kurtulmuş değildir. Osmanlıların aslen Mogol olduklarına dair *J. Marquart* gibi büyük bir âlimin ileri sürdüğü nazariyenin ne kadar basit bir yanlışlıktan doğduğunu vaktiyle izah etmiştim [3]; *H.A. Gibbons*'un Osmanlı devletinin kuruluşu hakkındaki nazariyesi de gayet çürük esaslara istinat etmektedir [4]. O halde bütün bu derin meçhuliyetlere

[1] Bu hususta şimdiye kadar elde bulunan umumî mahieette eserler, Joseph von Hammer'in "Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien, 1815,, ile meşhur tarihi, ve d'Ohsson'un "Tableau de l'Empire Ottoman,,ıdır.

[2] Meselâ H.A. Gibbons' un ve R. Grousset' nin eserleri gibi en muahhar eserlerde bile yeni tetkikat neticelerinden asla istifade edilmediği görülüyor. Eğer Gibbons hiç olmazsa "Osmanlı Tarih Encümeni Mecmuası,,ndan istifade edebilseydi, kitabının hemen her sahifesinde tesadüf edilen fahiş hatalardan kurtulmuş olurdu!

[3] Daha 1919 da çıkan bir eserimde bu yanlışlığı tashih etmiştim (Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar , s. 146). Bu küçük nota dikkat edemiyen bâzı Avrupa türkiyatçılarının, Marquart'ın hatasında devam ettiklerini görünce, diğer bir mekalemde bu meseleyi yeniden mevzuubahsettim (Türkiyat Mecmuası, c. I, s. 187-191, 1925). Prof. Barthold, gerek İslâm ansiklopedisine yazdığı "Kayı,, maddesinde, gerek (Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul, 1927, s. 96)de noktâi nazarımı kabul etmiştir. Prof. j. Németh de "A Honfoglaló Magyarşag kialakulása, Budapest, 1930, p. 51., bu fikrime iştirak ediyor.

[4] Gibbons'un bu eseriyle, yine bu eser münasebetiyle Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu hakkında F. Giese tarafından yazılan tenkit makalesini (Zeitschrift für Semitistik, bd. II, 2, 1924: türkçe tercümesi;Türkiyat Mecmuası, c. I, s. 151-171) kısaca tahlil ve tenkit ederek, en esaslı yanlışlıklarını ve usulsüzlüklerini göstermiştim (Hayat Mecmuası, sayı 11 ve 12, 1927). Eski Osmanlı vakayinamelerini hiçbir dahili tenkidi tâbi tutmadan kullanan Gibbons, Osmanlı İmparatorluğunun tegekkülünü Osman Gazi'nin ve arkadaşlarının ihtidasi ile

rağmen, Bizans müesseselerinin İstanbul fethinden sonra Osmanlılar tarafından ıktibas edildiğini iddia edenlerin istinatgâhı nedir? Ve acaba ne gibi muhakeme ve istidlâllerle bu neticeye varıyorlar?

Bu iki sorunun cevabını vermek güç değildir. Evvelâ, XIV üncü asır Osmanlı tarihinin henüz pek ziyade meçhul olması, ve işte bu derin meçhuliyet sebebiyle bu hususta geniş tarihçiler muhitinde an'ane'nin sürükleyip getirdiği birçok yanlış fikirlerin hükümferma bulunması, onları serbest istidlâllere sevk ediyor. Saniiyen, Türk tarihine ait sair birçok meselelerde olduğu gibi, bu meselede de Avrupa tarihçilerini yanlış neticelere sevkeden en büyük âmîl, onların Türkler hakkında besledikleri yanlış fikirler, "*préjugé*," lerdir. Bu telâkkilere göre, Türkler'in tarihî rolü yalnız askerî ve tahrip-kâr bir mahiyette kalmış, ve medenî hayatta hiçbir müspet rolleri olmamıştır. *Th. Nöldeke* gibi büyük bir âlimin bile, her nedense böyle batıl ve gazez-kârane fikirleri müdafaada ne kadar ileri gittiğini gördükten sonra, Türk ve İslâm tarihlerine hiç vakıf olmıyan bizantinistlerin bu cins telâkkilerine asla hayret edilemez. Malûm olduğu üzere, *Nöldeke*, Selçukluların zuhûrunu bütün cihan tarihi için birinci derecede bir felâket addetmiş ve hayatının sonuna kadar bunu müdafaaya çalışmıştır [1]. Filhakika *W. Barthold* gibi büyük bir müverrih, bunun tarihî şe'niyete hiç uygun olmadığını ispat etmişse de [2], Türk tarihine ait tetkiklerin azlığı ve kifayetsizliği sebebiyle, Türkler hakkındaki bu gibi yanlış fikirler en ciddî tarihçiler

tefsir etmekte, ve bunu da eski vakayinamelerdeki bir rüya menkabesinden istidlâl eylemektedir. Halbuki bunun, Mogol devri müverrihi vezir Reşideddin'in "*Tarih-i Oğuz ve Türkân*" adlı eserindeki bir menkabeden alındığını o mekalede gösterdim; ve usûl itibariyle Gibbons'un başlıca noksanlarını izah ettim. Kezâlik Giese'nin Osmanlı devletini muhtasran Ahiler teşkilâtı üzerine istinat ettirmesindeki başlıca delillerini de cerhettim. Osmanlı devletinin teşekkülünde Ahilerin mühim rolü olduğunu daha Giese'den evvel bir makalede ileri sürmüştüm (*Anadolu'da İslâmiyet, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Sene2, Sayı5, s.387, 1922*). Fakat bu büyük tarihi hadiseyi yalnız bir âmîle izaha kalkışmak, büyük bir hatadır. Osmanlı devletinin nasıl kurulduğu hakkında yakında müstakil bir tetkikname neşretmek ümidindeyim.

[1] *Th. Nöldeke*, 1914 de neşrettiği bir makalesinin haşiyesinde şu satırları yazmıştı: "Sâmâniler'in inkrâzından sonra, Türkler'in, yeni teşekkül eden İslâmî medeniyetine girmesini cihan tarihi itibariyle birinci derecede bir felâket telâkki eylemeğe kendimi mekuz addediyorum. Türkler ve tahsisen Mogollar, medenî eserler vücude getirmek şöyle dursun, eski ve yeni birçok medeniyetleri tahrip etmişlerdir. Türk padişahlarının payitahtlarını ve sayfiyelerini mağrurane süsledikleri nefis binalar ve sair san'at mahsulleri, suray edebiyatından daha fazla, ya doğrudan doğruya Acem mahsulü veya bunların Türkler tarafından vücude getirilmiş takliflerinden ibarettir. Tarihen mukaddem medeniyet sahasındaki Türkler'de bu gibi san'at eserlerinin azlığı buna bir delil sayılabilir" (*Der İslam, Band XIV, 1-2, s. 158*).

[2] Orta - Asya Türk Tarihi hakkında dersler, S. 130 ve müteakıp.

arasında bile maalesef hâlâ hüküm sürmekte, ve birçok tarihî meselelerin tam ilmi bir şekilde halline mâni olmaktadır. Mevzuumuzun haricine çıkmamak için bu hususta gösterebileceğimiz birçok delilleri meskût geçmek mecburiyetinde kalıyoruz. Müspet vakıaların tahlil ve inşasından değil, yukarda zikrettiğimiz “*mütekaddim fikirler: les idées préconçues*,” den ve mücerret mantıktan doğan bu istidlâllerin tarzını da kolayca ta’yin edebiliriz :

I—Bütün bu müverrihlerin fikrine göre, Osmanlı devleti, Selçuk hükümdarları tarafından Bizans serhaddine yerleştirilmiş göçebe küçük bir kabîle tarafından kurulmuştur. Basit çobanlardan ibaret olan ve devlet kurmak için medenî unsurlara malik bulunmayan bu kabîle, İslâmiyeti bile ancak Osman’ın zamanında kabul etmiştir (*Rambaud, Gibbons, Grousset* ve sairleri) . Bunlar, yerleştikleri ve zaptettikleri sahalardaki gayrimüslim unsurlar sayesinde bir devlet kurmak için lâzimgelen unsurları elde ediyorlar [1].

II — Bu göçebelerin müslüman olduktan sonra yaptıkları ilk teşkilât, şüphesiz, iptidai ve asyâî bir mahiyettedir. Asıl, İstanbul fethinden sonradır ki Osmanlı İmparatorluğu bütün müesseseleriyle yeniden kuruluyor. Bunun da, Bizans müesseselerini taklit ve ictibas ile olduğu pek tabiidir .

İşte, yukarda gösterdiğimiz veçhile, aralarındaki bâzı görüş farklarına rağmen *Rambaud*’dan *N.Iorga*’ya ve *Ch. Diehl*’e kadar, ta’kîp edilen istidlâl tarzı budur. Anadolu’nun XIII-XIV üncü asırlardaki tarihi hakkında hâlâ tedavül eden yanlış faraziyelere istinat

[1] Osmanlı Devletinin kuruluşunda yalnız Bizans hududundaki göçebe aşiretleri âmil göstermek ve bunların idare adamlarını ancak yerli hıristiyan unsurlar sayesinde tedarik ettiklerini zannetmek, büyük bir hatadır. Halbuki Osmanlılar, daha ilk zamanlarından itibaren, Anadolu Selçukî devletinin ve İlhanlılar’ın idare teşkilâtından azamî nispette istifade ettikleri gibi, Anadolu’nun muhtelif merkezlerinde, Mısır ve Suriye’de, İran’da tahsil etmiş, hatta Selçukîler’in ve İran Mogolları’nın idari işlerinde bulunmuş münevver bir bürokrasiden de istifade etmişlerdir. Türkler’in ne idareci, ne de hukukçu olmadıklarını delilsiz iddia eden Ch.Diehl’in bu fikri tamamen yanlış ve tarihî vakıalara mugayirdir. Selçukîler’in ilk Anadolu fittuhâtı hakkında “Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l’Asie Occidentale jusqu’en 1081, Paris, 1919” adlı mühim bir eser yazmış olan „J. Laurent, da, Büyük Selçukî imparatorluğunun çok sağlam idari teşkilâta malik bir devlet olduğunu hiç nazara itibara almayarak, Anadolu’ya gelen Türkleri alelâde çapulcu göçebelere ibaret addettiği için, çok yanlış ve çok safih neticelere varmıştır (Cf. Huart’ın buna ait Journal Asiatique’te intişar eden haklı tenkitleri ve bizim bu husustaki nokta-i nazarımız hakkında tafsilât için bakınız: *Türkiyat Mecmuası*, cilt I. sayfa 300-303). Bütün bu yanlışlıkların sebebi, yukarda izah ettiğimiz gibi, Türkler hakkındaki yanlış telâkkilerdir. Rambaud ve Diehl Anadolu Selçukîleri tarihini, J. Laurent da Büyük Selçukî İmparatorluğu tarihini bitaraf bir zihniyetle tetkik etselerdi, bu kadar basit yanlışlıklardan kurtulabilirlerdi...

etmekle beraber, çıkarılan neticenin bazı doğru ceahetleri olduğu da inkâr edilemez. Asırlarca hayata mâlik kuvvetli Bizans medeniyetinin, o imparatorluğu istihlâf eden Osmanlılar'ın medeniyeti üzerinde müessir olmamasına imkân yoktur. Her iki devirdeki iktisadî hayat, şehir teşkilâtı, umûmî ve husûsî hayattaki birçok âdetler, bazı halk itikatları, hatta birtakım idarî müesseseler dikkatle mukayese edilecek olursa, birtakım bâriz müşabehetlerin, iktibasların meydana çıkacağı şüphesiz sayılabilir. Fakat bütün bu gibi tetkiklerde, bilhassa, mevzu bahisimiz olan "*müesseselerin iktibas ve taklidi*," gibi ince ve pek muğlak meselerinde, tarihî usûlün bütün icabatına —eldeki vesikaların verdiği imkân nisbetinde— riâyet etmek zarûrîdir. Yoksa, *Rambaud*'nun ve muakkiplerinin yaptığı gibi, birkaç zâhîrî müşabehete istinat ederek, onların tarihî vakıalara ne derece tetâbuk edebileceğini hiç düşünmeden umûmî hükümler çıkarmak, asla ilmî bir hareket sayılamaz. İçtimaf müesseselerin bir kavimden diğerine, bir medeniyet dâiresinden diğer bir medeniyet dairesine nasıl geçtiğini, içtimaf bir müessesenin bir kavim için ifade ettiği ma'nayı diğer bir kavme geçince nasıl değiştiriverdiğini araştırmak, çok güç bir meseledir. Zâhîren birbirinden muktebes gibi görünen iki müessesenin, hakikatte, tamamiyle ayrı menşelerden gelmiş olması da mümkündür. Yine bu gibi birçok hallerde, mesele lâyıkıyla tetkik olununca, herhangi bir iktibas ve taklitten bahse hiç mahal olmadığı, ve yalnız *mümasil içtimaf şartların mümasil neticeler ücude getirmiş olduğu* meydana çıkabilir. Kezalik, birtakım iktibasların da doğrudan doğruya değil fakat bilvasıta olması çok mümkündür. Ne *Rambaud* ne de muakkipleri, Bizans'tan alındığını iddia ettikleri Osmanlı müesseselerinin menşesini, mahiyetini araştırmaya lüzum görmemişler, ve müesseselerin tarihî tekâmülünü tespit için yapılması zarûrî olan mesâiyi tamamiyle ihmal ederek, ikinci Mehmed'in Kanunname'siyle tespit edilen bazı müesseselerin Bizans'tan intikal ettiğine—zâhîrî müşabehetlere bakarak—mantıkî istidlâllerle hükmetmişlerdir. Halbuki, acaba o müesseseler daha İstanbul fethinden evvel mevcut değil miydi? XIV üncü asırda Osmanlılar'la Bizans arasındaki daimî münasebetler, o müesseselerin daha o asırda Osmanlılar tarafından taklit edilmiş olmasını intâç edemez miydi? *Gibbons*, yukarıda zikrettiğimiz gibi, eserinin bazı yerlerinde bunu îma etmiş olmakla beraber, sarîh deliller zikre dememiştir; kezalik *Grousset*, birinci Beyazid'in hükûmeti hakkında "*byzantin*," sıfatını kullanmakla beraber, buna hiçbir delil gösterme-

miştir [1]. Bizanslılar'la ve İstanbul sarayıyla asırlarca münasebette bulunan Anadolu Selçukluları, acaba Bizans müesseseleri te'siri altında kalmamışlar mıdır? Osmanlılar'ın doğrudan doğruya Bizans'tan muktebes zannolunan bazı müesseseleri, menşei velevki Bizans olsun, Selçuklular'den intikal etmiş değil midir? Hatta, Emevîler ve Abbâsîler zamanında İslâm âlemiyle Bizans arasındaki daimî münasebetler, İslâm medeniyetinin Şarkî-Roma'dan birtakım müesseseler almasını intaç etmiş değil midir? Bu müesseselerden Abbâsîler tarihiyle - doğrudan doğruya veya bilvasıta - Büyük Selçukî İmparatorluğu'na, onlardan Anadolu Selçukluları'ne ve onlardan da Osmanlılara geçmiş olanlar yok mudur? İşte birtakım mühim sualler ki, şimdiye kadar Bizans - Osmanlı müesseseleri arasındaki müşaheretlerden bahsedenler bunları tetkik lüzumunu duymamışlardır.

Osmanlı müesseseleri üzerinde "Bagdat, Pekin veya Karakurum saraylarında te'siri olabileceğini" sadece bir ihtirazî kayıt gibi ileri sürmüş olan *Rimbaud*, Osmanlı devletini „yarı mogol, yarı bizanslı" sayan *Grousset*, ikinci Mehmed'in Kanunname'sinde „mütedil Türk te'siri" olabileceğini söyleyen *Gibbons*, türk hukuku tarihinin en karışık bir meselesini sadece kelimelerle halletmek istemişlerdir! *Rimbaud* ve muakkiplerinin Bizans'tan alınmış gösterdikleri birtakım müesseseler, belki hakikaten Bizans'tan alınmıştır; fakat onların, tezlerini ispat için ta'kip ettikleri usûl, buraya kadar izaha çalıştığımız veçhile, tarih usûllerine tamamiyle mugayirdir. Ne gibi müesseselerin Bizans'tan Osmanlılar'a geçtiğini ilmî surette tespit için, evvelâ, Osmanlı müesseselerinin menşeleri meselesini umûmî ve nazari surette tebarüz ettirmek mecburiyeti vardır. Burada bu mühim meseleyi müstakil bir tetkik şeklinde ortaya süreceğim değilim; maksadım, sadece, usûle ait bir noktayı aydınlatmaktan ibârettir. Yani, *Rimbaud* ve muakkiplerinin Bizans'tan alınmış olduğunu iddia ettikleri müesseselerin yahut sair Türk - Osmanlı müesseselerinin menşelerini nasıl ve nerede aramak lâzımdır? İşte, türk hukuku tarihinin metodolojisine ait olan bu çok mühim meseleyi burada en umûmî hatlarıyla izaha çalışacağım.

III

Osmanlı İmparatorluğu hukukî müesseselerinin menşelerini ciddî bir surette tetkik etmek isteyen her müverrih, her şeyden evvel,

[1] R. Grousset, Histoire de l'Asie, tome I, p. 278.

Osmanlı devletinin kuruluşu hakkında şimdiye kadar bilinen yanlış ve dar faraziyelerden kurtulmak mecburiyetindedir; ve bu mecburiyet, Osmanlı devrinin yalnız hukukî değil sair bütün içtimaî müesseselerinin menşeiini araştırmak isteyenler için de aynı kuvvetle varıttır. Çünkü bütün bu faraziyeler, tarihî zihniyete temamiyle mugayir, yanlış bir telâkkiye istinat etmektedir: Osmanlı devletini, Anadolu'nun garbî müntehasında, Bizans serhatlerinde iskân edilmiş küçük bir aşiretten çıkmış addetmek!

Eski osmanlı vakayinüvislerinin telâkki tarzlarından tamamen farksız olan bu mebd'e'den hareket edildikçe, ne Osmanlı devletinin kuruluşu, ne de Osmanlı hukukî müesseselerinin men'sei meselesi ebediyyen bir muamma halinden kurtulamıyacaktır. Halbuki Osmanlı tarihi, umûmî Türk tarihi çerçevesi içinde, yani, öteki Anadolu Beylikleriyle beraber, ve Anadolu Selçukîleri tarihinin bir devamı şeklinde telâkki olunursa, o zaman, şimdiye kadar karanlık kalan birçok noktaların anlaşılması imkânı hasıl olur. Aynı suretle, Anadolu Selçukîleri tarihi de umûmî Selçuk tarihinin bir şubesi halinde tetkik edilmek, ve böylece, Türk tarihinin en eski devirlerine kadar inmek zarureti vardır. *Bütün içtimaî müesseselerimiz gibi, hukukî müesseselerimizim tetkikinde de, İslâmiyetten evvelki devirlerden başlayarak, kronolojik bir surette, muhtelif türk devletlerinde o müesseselerin ne gibi safhalardan geçtiğini anlamak ve her devirde ve her coğrafi sahada hariçten gelmesi muhtemel te'sirleri de tesbit etmek mecburiyetindeyiz.* Ancak böyle *génétique* ve *comparatif* bir usûl sayesinde, her müessesenin dahilî tekâmülünü, ma'ruz kaldığı haricî te'sirleri, iktibas olunan yabancı müesseselerin millî bünyemiz içinde nasıl bir mahiyet aldığını bütün sebepleri ve neticeleriyle anlamak kabil olur.

Hiyung-nu'lardan başlayarak Osmanlı'lara kadar Türk tarihinin geçirdiği uzun asırlar ve bu tarihin üzerinde cereyan ettiği geniş coğrafi saha nazar-ı itibara alınrsa, türk hukukî müesseselerinin menşe'leri ve tekâmülleri meselesinin, ehemmiyeti nisbetinde müşkilâtı da derhal anlaşılır. Türkler, daha İslâm medeniyeti dâiresine girmeden evvel, muhtelif zaman ve mekânlarda, kısmen kendi örfî hukuklarını muhafaza etmişlerdir; kısmen de—zaman zaman siyasî, dinî, iktisadî bağlarla bağlandıkları—Çin, Hint, İran hukukî müesseselerinden iktibaslarda bulunmuş olabilirler [1]. Bâzi Türk şû-

[1] İslâmiyetten evvelki türk devletlerinin teşkilâtı hakkında yine bu sahifelerde neğedeğimiz mekalelerde bu meseleler hakkında tafsilât verilecektir. Bu eski türk devletlerinin teşkilâtı ve hukukî mahiyeti hakkında hatta en son Avrupa tarih eserlerinde verilen malumat

beleri muhtelif âmiller te'siriyle son zamanlara kadar göçebe yahut yarı göçebe kabile teşkilâtını muhafaza ettikleri ve bunların hukukî müesseseleri bilhassa Rus etnografları tarafından tespit olunduğu için, İslâmdan evvelki devirlerin hukukî hayatını anlamak hususu, nispeten daha kolaylaşmıştır [1]. Orta-Zaman İslâm coğrafyacılarının ve bâzı Hıristiyan seyyahlarının bu husustaki müşahedeleri de buna yardım edecek bir mahiyettedir.

Türkler İslâm medeniyeti dairesine girerek İslâmî Türk devletleri kurulduktan sonra, sair içtimâî müesseseleri gibi hukukî müesseseleri de büyük bir inkilâba ma'ruz kaldı. İslâmiyetin o zamana kadar oldukça işlenmiş ve tekemmül etmiş olan hukukî esaslarını ve müesseselerini almağa ve tatbik etmeğe başladılar. Bununla beraber, İslâmiyetten evvelki devrin birçok bakıyeleri Türkler arasında gayet tabîî olarak yaşıyacaktı; bunlar, bâzan, İslâmî bir cülâ altında eski mahiyetlerini muhafaza ettiler; bâzan, eski şekilleri muhafaza etmekle beraber yeni bir mahiyet kazanmağa başladılar. Meselâ Gaznevîler devleti gibi, Türk kumandanları tarafından yabancı sahalarda kurulan devletlerde bile, İslâmiyetten evvelki Türk müesseselerine teşadüf olunmaktadır[2]. Fakat bunu, daha ziyade, Kâşgar havalisinde hükümlan olan ve yalnız hükümdar sülâlesi değil tebaası da Türkler'den teşekkül eden ve eski Türk şehir an'anelerini saklıyan, "Karahanlılar" devletinde sarâhatle görüyoruz [3]. Bununla beraber, Gaznevîler'in, Karahanlılar'ın ve daha sonra Selçukîler'in birçok hukukî müesseseleri üzerinde Sâmânî müesseselerinin te'sirleri göze çarpar ki, onlar da bu hususta, doğrudan doğruya veya bilvasita, Abbâsî imparatorluğunun kuvvetli nüfuzu altında kalmışlardır [4]. Abbâsîler'in hukukî müesseselerinde ve bilhassa devlet teşkilâtında ise, İslâm te'siratından başka, kısmen doğrudan

—meselâ: F. Lot, la fin du Monde antique et le début du Moyen - Âge, p. 221-224, Paris 1927—çok sathidir .

[1] Bu malûmatı hemen umumiyetle Rus etnograflarına medyunuz. Bu etnografların müşahedelerine istinaden Türk göçebe hukuku hakkında Avrupa lisanlarında yazılan monografiler—meselâ: Victor Dingelstedt'in, Le régime patriarcal et le droit coutumier des Kirghiz, Paris, 1891 adlı eseri gibi—yok denecek kadar mahduttur.

[2] Gaznevîler teşkilâtında, esasen vâris olmuş oldukları Sâmânî teşkilâtındakinden daha fazla Türk te'siri göze çarpar ki, gayet tabîidir. Meselâ bunlarda "Hazinedar,, yerine "Ağırı", "Sipehsâlâr" yerine "Su Başı,, unvanlarına tesadüf ediliyor .

[3] Tafsilât için bakınız: Köprülüzade Mehmet Fuat, Türkiye tarihi, s.114-117, İstanbul, 1923, Bu nokta-i nazarı teyit için oradakinden fazla birçok deliller daha mevcuttur .

[4] Sâmânîler teşkilâtı için bakınız: Köprülüzade, M. Fuat, Türkiye tarihi s. 85-87; bilhassa : Prof. W. Barthold, Türkistan down to the Mongol invasion, Gibb Memorial new

doğruya alınmış, kısmen de Emevîler'den müttekel Bizans, ve bilhassa pek kuvvetli Sâsânî te'siri olduğu malûmdur [1] .

Türk devlet müesseselerinin İslâm âleminde kuvvetli ve bâriz te'sirler yapması, bilhassa, Büyük Selçukî İmparatorluğunun kuruluşundan sonra, Mısır ve Suriye gibi şif Fâhımî halifelerinin nüfuz sahaları müstesna olmak üzere, İslâm dünyasının hâkimi olan ilk Selçukî sultanları zamanında, devlet müesseseleri çok sağlam olarak kuruldu. Bunlar arasında Sâsânî ve İslâm menşeinden gelen müesseselerle birlikte, kısmen Karahanlılar'dan kısmen de Oğuz an'anelerinden kökünü alan Türk müesseseleri de mevcuttu. Bu büyük imparatorluğun parçalanmasından sonra, yerine kaim olan muhtelif devletlerde—meselâ Harzemşahlar'da, Suriye, İran ve Anadolu Selçukîleri'nde, Atabeyler'de, Eyyûbîler'de, sonraları Memlûk-

series, V, 1928, p. 227-33, 238-40. Türkler'den mürekkep askeri kit'alara da malik olan Sâmânîler'in ordu istihlaklarında ve idari teşkilatlarında bâza türkçe unvanlar göze çarpıyor.

[1] Yalnız hukuki değil bütün ictimai müesseselerde bu te'sirleri ve bu te'sirlerin derecesini aramak zarurîdir. Bilhassa Hilâfet merkezini Bağdad'ta kuran Abbâsîler, birçok hususlarda Sâsânî medeniyetinden iktibaslarda bulunmuşlardır: Barthold, yukarda zikredilen meşhur eserinde bu noktayı kaydederek, hatta, Sâsânîler zamanında olduğu gibi Abbâsîler devrinde de iki defâ Horasan'a hükümdarın oğlunun vali tayin edildiğini tesbit eder. Eski İslâm müelliflerinden başlayarak en son garp müverrihlerine kadar, Sâsânî müesseselerinin Abbâsîler üzerindeki te'siri daima kabul edilmiştir: Abbâsî hilâfetinde "harâç, divan teşkilâtı, vezaret, kitabet, ve daha birçok memuriyetler, saray âdetleri, idare an'aneleri, ekseriyetle Sâsânîler'den alınmıştır (İbn Haldûn, arapça metin, c. I, s. 203; Caudefroy-Demombynes, La Syrie à l'Époque des Mamelouks, p. CXVI, Paris 1923; A. Christensen, l'Empire des Sasanides, Mém. de l'Académie de Danemark, 1907, p. 33, 39, 41). Sâsânî teşkilâtı hakkında en mühim mebaz olan bu son eserde, müellif, Abbâsî teşkilatıyla de bâzi mukayeseler yapmaktadır. Cf. Huart'ın "Histoire des Arabes, Paris, 1912, tome I, p. 289-90., adlı zayıf eserinde bu hususta verilen malûmat pek sathidir. L. Halphen'in "Les Barbares, Paris, 1926, p. 215., indeki hulâsa feña değildir. J. H. Kramers'in "les Noms musulmans composés avec Din, Act. Oriental. V, 57., adlı makalesinde de bâzi mukayeseler yapılmıştır. Yine A. Christensen, bir eserinde, bilmünasebe Sâsânîler'de hükümdarın tetevvûç günü nutuk söylemesi âdetinin Osmanlı İmparatorluğu'nda son zamanlara kadar devam ettiğini kaydetmiştir (Archives d'études orientales, vol. XIV, Uppsala 1918, p. 88). Mamefî Sâsânîler'den İslâm devletlerine geçen daha birçok hukuki müesseseler, âdetler mevcut olduğundan, bu mesele hakkında daha derin tetkikata ihtiyaç olduğu kanaatindeyim. Meselâ, Saffârîler'de askere maâş tevzii merasımı—ki Sâmânîler, Gaznevîler, Selçukîler'de ve daha sonraki İslâm-türk devletlerinde de mevcuttu—doğrudan doğruya Sâsânîler'den alınmıştır; bu hususta tafsilât veren İbn Hallikân, İbn al-'Adim *المدع* 'in Tarih-i Haleb'inden naklen, bu âdetin Sâsânîler'de de mevcudiyetini söylemektedir (İbn Hallikân, 1275 Mısır baskısı, c. 2, s. 475-476). Corci Zeydân bu fıkrayı mebaz tasrih etmeksizin kitabına nakletmiş ve Abbâsîler'de geçit resminin İraniler'den alındığını söylemiştir (Medeniyet-i İslâmiye tarihi, türkçe tercümesi, c. I, s. 155). Bu hususta aşağıda malûmat vardır (X. Tımar sistemi).

ler'de—bu türk menşesinden gelen müesseseleri görmek kabildir[1]; ve bu te'sir, hatta Şimalî-Afrika İslâm devletlerinde de azçok kendini göstermiştir[2]. Anadolu Selçukîleri'nin ve Dânişmendîler'in de bu imparatorluğun parçalarından olduğunu düşünürsek, cihan tarihi noktasından olduğu gibi Türk hukuku tarihi noktasından da, bu devrin ne kadar büyük bir ehemmiyeti olduğunu daha iyi anlarız.

Bundan sonra, türk hukuku tarihinin ikinci mühim safhasını açan, Mogollar devri oldu. Kurdukları devlet müesseselerinin menşesini muhtelif menba'lardan—meselâ mühim bir kısmını Uygur Türkleriyle Kara-Hıtaylar'dan — almakla beraber [3], Türk dünyasının hukukî tekâmülü üzerinde Mogol hakimiyetinin mühim ve devamlı bir te'siri olmuştur. İlhanîler'in İslâmiyeti kabulünden sonra, Mogol müesseseleri, bilhassa İran'da, bir dereceye kadar İslâm te'siri altında kalmakla beraber, ehemmiyetini kaybetmedi; Celâyirler devri, devlet teşkilâtı itibarıyla, İlhanîler devrinin devamından başka birşey değildir. Fakat en ziyade Orta-Asya'da, Altın Ordu'da, Kırım'da

[1] Bâzı Avrupa müsteğrikleri birtakım İslâm devlet müesseselerinde türk te'siri olduğunu, İslâm müelliflerinin ifadelerine istinaden kaydetmişlerse de, meseleyi daha fazla tâmika girişmemişlerdir: meselâ Abbâsîler'deki „divân-al-İngâ"nın Selçukîler'de ve Selçukîler'in idarî an'anelerini takip eden türk devletlerinde „divân -al- tıgrâ„ ya tebeddülü gibi (Makrizî, كتاب الخطط, Mısır tab'i, c. II, s. 226; Tıgrâ (طوغرا) hakkında bu makalemizin 199-201 nci sahifelerinde verilen tafsilâta bakınız). Kezalik "اقطاع" meselesinde Selçukîler'in vaz'ettikleri esasların ehemmiyeti hakkında (Köprülüzade Mehmet Fuat, Milli Tettebbi'ler Mecmuası, sayı 5, s. 205) yine bu makalemizde (X. Tımar Sistemi) faslında mufassal malûmat vardır. Maamafî doğrudan doğruya türk menşesinden gelen ve Büyük Selçukîler'den sonra bütün İslâm âlemine yayılan türk devlet müesseseleri, umumiyetle zannolunduğundan çok fazla ve çok mühimdir. İslâmiyetten evvelki ve sonraki türk devletlerinin teşkilâtı şimdiye kadar hemen hiç tetkik edilmediğinden, bu meselelerin ilim âlemince meçhul kalmış olması pek tabiidir. Bu husustaki tetkiklerimizin neticelerini sırasıyla neşredeceğiz.

[2] „Mesâlik al-Absâr"ın, Mısır haric olmak üzere, Afrika memleketleri hakkındaki parçasını neşreden G. Demombynes, eserine yazdığı kıymetli mukaddimede, Şimalî - Afrika İslâm devletlerinde hakimiyet alâmeti olan bâzı müesseselerin—meselâ „nöbet çalınması, hükümdarların başlarında tutulan şemsiye (مظلة)" gibi — Türkler'den gelmesi ihtimalini ileri sürmekle ve bu hususta bâzı mukayeseler yapmakla beraber, ilim âlemince türk devletlerinin müessesatı hakkındaki malûmatın yok denecek kadar azlığından dolayı, mukayeselerini kâfi derecede tâmik edememiştir (Bibliothèque des Géographes arabes, tome II, Paris 1927, P. LVIII, LXIV) .

[3] P. Pelliot, Sur quelques mots d'Asie Centrale, Journ. Asiatique, XIème série, tome I, p. 465; Barthold, Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler, s. 112, 139; maamafî Barthold, Kara - Hıtaylar'ın te'sirini olduğundan çok fazla göstermek isteyen Blochet ve Marquart'ın fikirlerini haklı olarak tenkit etmektedir (aynı eser, s. 113, 152). P. Pelliot, Mogol imparatorluğunun ilk devirlerinde türkçenin imparatorluğun beynelmîlî lisanı olduğunu söylemek suretiyle, büyük Mogol devletinin çok kuvvetli türk te'siri altında kaldığını anlatmaktadır (T'oung pao, vol. XXVII, p. 191, 208) .

asırlarca bu müesseselerin pek kuvvetli bir surette yaşadığını ve hatta Moskoflar üzerinde bile müessir olduğunu görüyoruz [1]. Anadolu' da bile bu Mogol devrinin te'siri, şimdiye kadar zannolunduğundan fazla olmuştur. Timur saltanatı, muhtelif nokta-i nazarlardan, islâm te'sirinin Mogol müesseselerine karşı bir akstül-ameli mahiyetinde olmakla beraber, yine birçok hususlarda o umûmî kadro dahilinden harice çıkamamıştır. Daha sonraları Kara ve Ak-Koyunlular'da, Timurîler'de ve onların bir şubesi demek olan Hint Mogolları'nda, ve hatta Safeviler'de bile Mogol devri müesseselerinin bakiyelerini bulmak çok kolaydır [2].

En umûmî hatlarıyla çizmeye çalıştığımız şu umûmî çerçeve, Osmanlı müesseselerinin menşe' ve tekâmülünü tetkik için nasıl bir yol tâkip edilmesi lâzımgeldiğini, ve bu müesseselerin köklerini bâzen ne uzak bir mazide aramak icap ettiğini pek açık bir surette gösterebilir. Buna bir misal olmak üzere, Selçukî hükümdarının istiklâl alâmeti olarak "Osman Gazi,"ye davul ve bayrak göndermesi an'anesinin, sair islâm devletlerinde bulunmakla beraber, İslâmiyetten evvel Gök Türkler'de ve diğer bâzı türk devletlerinde cârî bir usûl olduğunu, "ikinci Mehmet," devrinde vaz'olunan "hükümdarların divân müzakeratını kafes arkasından dinlemesi," âdetinin Harzemşahlar'da mevcut bulunduğunu, eski bir makalemde bilmünasebe

[1] Mogol istilâsının, Rus Çarlığının teşekkülü üzerinde, doğrudan doğruya veya bilvasta, büyük bir te'siri olduğu, daha eskidenberi kabul edilmiş bir hakikattir. Mogollar'ın idari ve mali müesseselerinden birçoğunun da Ruslar'ın devlet teşkilâtı üzerinde müessir olduğu muhakkaktır. Mamefi Ruslarda'ki bâzı devlet müesseselerinin ve birtakım saray âdetlerinin Mogollar'dan mı alındığı, yoksa Bizans'tan mı geldiği henüz müverrihler arasında bir münakaşa mevzuu teşkil etmektedir. Türk ve Mogol tarihi hakkındaki tetkikat ilerledikçe, bu meselelerin daha iyi anlaşılacağı pek tabiidir (tafsilât için: A. Rambaud, Histoire de la Russie, 7ème éd., Paris 1918, p.138-147); N. İorga, Mogol hâkimiyetinin Ruslara yeni bir "İmparatorluk mefhumu," getirdiğine kanî'dir (Cinq conférences sur le Sud-est de l'Europe, Paris 1924, p. 45-47). Altın-Ordu devletinin, şimdiye kadar zannolunduğu gibi, bertürlü medent teşkilâtından mahrum, ilme ve güzel san'atlere bigâne bir barbar cemiyeti olduğu hakkındaki eski fikirler tamamıyla yanlıştır. Son zamanlarda Rus arkeologları tarafından yapılan tetkikat bunun aksini isbat ettiği gibi, XIV üncü asırda burada zengin bir türk edebiyatının teşekkül etmiş olduğunu da şahsi tetkikatımız neticesinde meydana çıkardık (Köprülüzade Mehmet Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1928, s.347-365). Altın-Ordu hükümdarlarının, Çin idari an'anelerine bigâne kaldıkları için, burasının "tavsif edilemeyecek bir barbarlığa düştüğünü," iddia eden E. Blochet tamamen aldanmıştır (Introduction à l'Histoire des Mongols, Gibb Memorial, vol. VII, 1910, p. 217).

[2] Şimdiye kadar pek az ve tamamiyle usûlsüz tetkik edilmiş olan bu meseleler hakkındaki tetkikatımızı yine bu sahifelerde parça parça negredeeceğiz. Yalnız şunu söylemekle iktifa edelim ki, yukardaki mutalaalar, alelde tahminlere ve mantiki istidlâllere müstenit indî faraziyelerden ibaret olmayıp, menbaların tenkidi bir surette tetkik ve mukayesesinden çıkarılmış neticelerdir .

söylemiştim [1]. Eski türk ve islâm devletlerinin hukukî müesseseleri hakkında yapılmış tetkikat yok denecek kadar nâdir ve yapılanlar da ekseriyetle usûlsüz ve itimada nâlâyık olduğundan, yukarıda tasrih ettiğimiz *génétique* ve *comparatif* usûlün tatbiki ne kadar güç olduğu meydandadır. Fakat, menşe' meselesini, ve bilhassa hangi müesseselerin ve ne zaman hariçten iktibas edildiğini tayin edebilmek için, bundan başka bir usûlün tatbikine imkân yoktur. Şimdi *Rimbaud* ve muakkiplerinin Bizans'tan Osmalılara geçtiğini iddia ettikleri muhtelif müesseseleri bu usûle tevfikân tetkik edelim.

IV

Bu müesseseleri tetkika başlamadan evvel, burada küçük bir noktanın tasrihi zarurîdir: maksadımız "vezir-i-âzamlık, beylerbeyilik, kadıaskerlik, ilh... gibi Bizans'tan alındığı iddia olunan memuriyetlerin, yahut, sair muhtelif mahiyette müesseselerin muvassal tarihini yapmak değildir; böyle bir teşebbüs, bu küçük mekâlenin dar çerçevesine sığmayacağı gibi, bizi asıl mevzuumuzdan da uzaklaştırır. Bu müesseselerin menşei, muhtelif islâm-türk devletlerinde ma'ruz kaldıkları başlıca tahavvüller, ayrı ayrı monografilere mevzu olabilir. Burada, sadece, bunların Osmanlılara Bizans'tan geçüp geçmediği meselesini tenvir etmek istediğimizden, bu müesseselerin tarihini en umûmî hatlarıyla göstermekle iktifa ettik.

I — Vezir-i-âzamlık

Fatih, kanunname'sinde [2], vezir-i-âzam وزیراعظم salâhiyetini ve vazifelerini vazıh surette tayin etmiştir: padişah'tan sonra, devle-

[1] Hayat Mecmuası, sayı 11, İstanbul 1927.

[2] İkinci Mehmed'in devlet teşkilâtına ait olan en mühim kanunnamesi, Viyana kütüphanesindeki yegâne yazma nushaya istinaden "Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası"na ilâve olarak neşredilmiştir (İstanbul, 1330, 32 sahife). Tab'a esas olan nusha hicri 1029 senesinde yani muahhar bir devirde istinsah edilmiş olduğu gibi, içinde çok sarîh tertipsizlikler ve bâzı eksiklikler ve yanlışlıklar olduğundan, tamamıyla şayan-ı itimat sayılamaz. Bu kanunnameyi tahşiye ve neşreden Arif Bey'in fikrine göre, kanunname, hicri 882 den sonra tertip edilmiştir. Bu kanunnamenin mevcudiyetinden iptida "Âli, كنه الاخبار", adlı meşhur tarihinde bahsettiği gibi, muahharan da Hammer Osmanlı imparatorluğu teşkilâtına ait yukarıda bahsettiğimiz eserinde ve "Osmanlı tarihi",nde bundan bahsetmiştir. Fatih devrine ait diğer bir kanunnamenin metni ve almanca tercümesi de, yukarıda zikrettiğimiz gibi, F. Kraelitz tarafından neşredilmiştir (Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, Band I, Wien, 1921).

tin en büyük adamı odur, ve padişahın vekil-i mutlakıdır; devlet işlerini sair vezirlerle ve defterdarlarla müşavere eder. Defterdarların buyurultusuyla olan malf işler ve kadıaskerlerin buyurultusuyla olan kazat işler müstesna olmak üzere, diğer bütün işler vezir-i-âzam buyurultusuyla olur. Vezir-i-âzam bâzı tumarları padişaha arz etmeden verebilir. Malf işleri müstakillen gören başdefterdar bile vezir-i-âzamla müşavereye mecburdur; çünkü vekil-i mutlak olmak haysiyetiyle malf işlerin de nazırı odur. Padişahın mühtürü bu sebeple yani vekâlet-i mutlakası hasebiyle onda durur [1].

Bu memuriyetin İstanbul fethinden sonra Bizanslılar'ın "*grand-domestique*," inden alınmış olmasına en ufak bir ihtimal bile yoktur; çünkü, daha Fatih'ten çok evvel Osmanlılar'da "vezir-i-âzam," ıngın mevcut olduğu bütün tarihî menbalardan anlaşılıyor: daha "Orhan," zamanından başlayarak Fatih Mehmet devrine gelinceye kadar birçok vezir-i-âzamların isimleri malûmdur [2]. Esasen, Fatih, kanunnamesinde, "*bu kanunnamenin atası ve dedesi kanunu olduğunu,*" söylemek suretiyle, kendisinin, zannolunduğu gibi, büsbütün yeni birşey yapmadığını açıkça anlatmaktadır. Devlet teşkilâtının başında yalnız bir "vezir," bulunduğuş zaman, vezir-i-âzamlığın salâhiyeti ona aitti; halbuki vezirlerin adedi çoğalunca, içlerinden birinin başvezir olması zarurî idi: "Çelebi Mehmet," ve "ikinci Murad," devirlerinde vezirlerin çoğaldığını ve içlerinden birinin "vezir-i-âzam," unvanını aldığını o devre ait bütün vesikalardan öğreniyoruz [3]. Hükûmdarın

[1] Kanunnâme-i Âli-i Osman, s. 10, 15, 16, 20, 21, 27, 29, 30; burada Vezir-i-âzamlara ait bazı hukuk ve salâhiyetler daha mukayyettir ki, Hammer yukarıda zikredilen eserlerinde bunlardan bahsetmiştir. Biz, sadece, vezir-i-âzamlığın Bizans'tan alınıp alınmadığı meselesini tenvire çalıştığımızdan, bütün o tafsilâtı meskût geçtik. Bu mühim mesele hakkında ayrıca bir monografiye ihtiyaç vardır; ve elde bulunan mebzul vesikalar, bu müessesenin gerek diğer islâm devletlerinde, gerek Osmanlı imparatorluğunda nasıl bir tarihi tekâmüle maruz kaldığını tenvire kâfidir.

[2] Osmanlı vakayinamelerinin Osmanlı devletinde vezaret meselesi hakkında verdikleri malûmat, onlardan naklen, Osmanlı devletine ait bütün tarihî kitaplarında mevcuttur. Bu rivayete göre, kadıaskerlikten vezir olan Çandarlı Halil Paşa'dan başlayarak, Fatih'in saltanatı zamanına kadar vezaret bu aileye munhasır kalmıştır. Halbuki Hüseyin Hüsameddin Bey, eski vakfiyelere istinadan, Orhan zamanında Sinan Paşa adlı bir vezirin mevcudiyetini ve Çandarlılar'dan başka daha birtakım vezir-i-âzamlar bulunduğunu iddia etmektedir (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, cüz 37, 38 deki Koca Mehmet Paşa makalesi ile, cüz 94de, "Orhan Beyin vakfiyesi," adlı makaleye bakınız. Bundan başka: F. Taeschner und P. Wittek, Die Vezirfamilie der Çandarlıyâde (14-15. Jhd.) und ihre Denkmäler, Der İslam, XVIII, s. 60-115.

[3] Âşık Paşa Zade'ye göre ikinci Murat devrinde vezirlerin sayısı beş olmuştur; bunların üçü başka vazifelere tayin edilerek iki vezir kaldı: Çandarlı İbrahim Paşa ve Hacı İvaz Paşa (Âşık Paşa Zade tarih'i, İstanbul tab'ı, s. 103). İbrahim Paşa, diğer vezirlerin başı, yani vezir-i

vekâlet-i mutlakasını haiz olan "vezirlik,, müessesesinin Osmanlı devletine—daha sair birçok idarî teşkilât gibi—Anadolu Selçuklilerinden geçtiği pek tabiidir : XIII üncü asırda Selçukî vezirlerinin —Osmanlı vezir-i-âzamları gibi—devlet idaresinin başında ve hükümdarın vekil-i mutlakı olarak bulduklarını biliyoruz[1]. Bunun, Büyük Selçukî İmparatorluğundan intikal etmiş olduğu [2], ve yalnız Anadolu Selçuklilerinde değil, Selçukîler'in sair şubelerinde [3], Harzemşahlar'da, Atabeyler'de, Eyyubîler'de, Memlûkler'de de mevcut bulunduğu malumdur. Bu müessesenin tarihi menşei biraz daha tâmik edecek olursak, Abbâsî İmparatorluğundan başlayarak, hemen bil'umum islâm devletlerinde vezirlerin mevcudiyetini görürüz [4] : Selçukîler'in teşkilâtına ekseriya bir örnek vazifesi gören Sâmânîler'de vezaretin ehemmiyeti ve bu devletin meşhur

âzamıdır. Hüsamettin Bey ondan sonra Koca Mehmet Paşa'nın ve daha sonra da Çandarlı zade Halil Paşa'nın vezir-i-âzam olduğunu söyler. "Aşık Paşa Zade,,de vezir-i-âzam tâbiri yoktur; halbuki o devrin meşhur şairlerinden „Safi,, nin divanında Halil Paşa namına mukayyet bir kasidede "vezir-i-âzam,, tâbiri mukayyettir (hususî kütüphanemizdeki yazma nusha) .

[1] Anadolu Selçuklilerinde, hükümdarlıktan sonra devletin en büyük mevkii vezaretti; ve vezaretin timsali divitti. Bu, vezirin, idare-i mülkiyenin en büyük âmiri olduğuna bir alametti ki, bunu daha evvel Büyük Selçukîler'de de görüyoruz (راحة الصدور Gibb Memorial new series, II, 365; المرآة في الحكاية السلجوقية, K. Süsseim tab'ı, Leyden 1909, s. 66) . Mamafî, bâzen vezire hükümdar tarafından altın kışık verildiği de oluyordu. Bu, askerî işler üzerinde de onun nüfuz ve mürakebesini gösteren bir delildir. Nihayet, atabeylik, beylerbeylik gibi devletin en mühim mevkilerine geçen zevat, terf'an vezarete getiriliyordu; ve merkezi idare doğrudan doğruya onun nüfuzu altında bulunuyordu. Mamafî bâzen vezirlerin diğer nüfuzlu ümeranın te'siriyle azil ve nasbedildiği, ve müşkil zamanlarda vezaret mevkisinin kimse tarafından kabul edilmek istenmediği vaki'di (Muhtasar Selçukname-i İbn Bihî, Houtsma tab'ı, Leyden 1902, muhtelif sahifelerde) . Selçukî vezirlerine „Sâhib, Sâhib-i-âzam" lâkabı verilirdi (Taeschner und Wittek, yukarıda zikredilen makalede, s. 112, not 1) . صاحب الإعتى . lâkabı hakkında ayrıca şunlara da bakınız : Makrizî, كتاب الخطط, cilt II, s. 223; صاحب الإعتى, Cilt VI, s. 17.

[2] Büyük Selçukî imparatorluğuna ait bütün tarihi vesikalarda, devletin en büyük memuru ve hükümdarın vekil-i-mutlakı olarak „vezir,, in bulunduğu mukayyettir; daha evvel Tuğrul zamanındaki vezirlerden başlayarak, Alp Arslan ve Melikşah'ın veziri Nizamülmülk ve diğer başlıca Selçukî vezirleri hakkında Selçukîlere ait tarihi menbalarda kâfi malûmat vardır. Selçukî devleti parçalanmadan evvel, yalnız merkezde değil imparatorluğun muhtelif sahalarında hükümran olan Selçukî prenslerinin yanında da birer vezir vardı (Sefername-i Nasir Husrev -فرآة ناصر خسرو-, Ch. Schefer tarafından matbu ve mütercem, Paris 1881, metin s. 96, tercümesi, s.264; Berlin tab'ı, 1341, s. 143) .

[3] Th. Houtsma tarafından nesredilen Kerman Selçukîleri tarihine bakınız, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoudides, vol. I, Leyden, 1886.

[4] Bu devletler hakkında malûmat veren bütün tarihi menbalarda bunu görürüz . Abbâsîler'de vezaret hakkında mufassal malûmat almak için bakınız : A.Mez, die Renaissance des Islam, Heidelberg 1928, s. 79-101.

vezirleri hakkında malûmat vardır[1]. Onların idarî müesseselerini umûmiyetle taklit eden Gaznevîler'de de, vezir, hükümdardan sonra devletin en büyük adamı idi; hükümdarın mührü onda bulunur, devletin bütün işleri üzerinde nafiz olurdu. Gaznevîler'de vezire *خواجه بزرگ* unvanı verilir ki, bu unvan, muahharan Selçukîler'de ve Harzemşahlar'da da devam etmiştir. Bâzi vasi ve mühim eyaletlerin başında bulunan ve yine vezir unvanını taşıyan büyük memurla, devlet merkezinde bulunan ve hükümdarın vekil-i-mutlakı olan asıl veziri karıştırmamalıdır [2]. Harzemşahlar'ın en son zamanlarına kadar vezaret müessesesinin onlarda da bulunduğunu ve vezirlerin daima büyük bir nüfuz sahibi olduğunu biliyoruz [3]. Bu müessese İlhanîler'de de mevcuttu [4]. "Mâverdi" gibi bâzi islâm hukuk nazariyecileri, vezaretin mahiyeti, mevki, hukuk ve salâhiyeti, vazifeleri hakkında prensipler de koymuşlardır [5]; bunlara göre "vezaret", başlıca iki nevidir: I: vezâret-i-tefvîz *وزارت تفویض*; II: vezaret-i-tenfiz *وزارت تنفیذ*. "Vezâret-i-tefvîz", halifenin müsaadesiyle ve onun nazareti altında halife namına bütün hükümet işlerini müstakillen yapmağa mezuniyet ifade eder; yalnız halifenin istifasına, veliaht nasbına, halife tarafından tayin edilmiş olan memurların azline salâhiyettar değildir. Halbuki "vezâret-i-tenfiz", halifenin emirlerini icradan başka hiçbir salâhiyete malik değildir. Bu itibarla "vezîr-i-tefvîz", ancak bir tane olabildiği halde, muhtelif işler için muhtelif "vezîr-i-tenfiz",ler mevcut olabilir [6]. İşte, şu hale göre, meselâ

[1] Sâmani tarihine ait bütün menba'larda bunu görürüz; bilhassa: W. Barthold, Turkestan down to the Mongol invasion, 229.

[2] The Târikh-i Baihaki, Bibliotheca Indica, Calcutta, 1862; A. de Biberstein Kazimirski, Menoutchehrî, Paris, 1887.

[3] O. Houdas, Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirtî, Paris, 1895.

[4] *صیح الاعشى*, cilt VI, 139; VII, 262-264, 302-304; ayrıca İlhanîler tarihine ait başlıca menbalara bakınız.

[5] *الاحكام السلطانية*, s. 18-24, Mısır tab'ı 1909.

[6] Vezaret müessesesinin Şimalî-Afrika ve Endülüs'te ne gibi tahavviller geçirdiğini tafsilâtıyla anlamak için, bilhassa İbn Haldûn'un *المقدّمات* kitabı *مکدّمات* mukaddimesine bakınız: c. I, s. 197-202; Kalkaşandî'nin (*تلقی شندی*) *Subh al-a'shâ* (*صیح الاعشى*) sında vezaret meselesi hakkında epeyce mühim malûmat vardır: c. VI, p. 18-22; Mısır'daki islâm devletlerinde vezaret müessesesinin mahiyeti hakkında yine bu esere müracaat: c. III, s. 277, 482, 489; c. IV, s. 28, 29; W. Björkman, *Beitrag zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten*, Hamburg 1928 in indeksine müracaat; G. Demombynes, *La Syrie à l'Époque des Mamelouks*, s. LXVI; 151, 207; Abbâsîler'de ve Sâmanîler'in son zamanlarında olduğu gibi hükümdar "emir-al-ümerâ", unvanlı askerî bir kumandanın tahâkkümü altına düşerse, o, Mâverdi'nin tarifince "وزیر تفویض" mahiyetinde oluyor, ve hükümdarın asıl veziri "وزیر تنفیذ", hükmünde kalıyordu. Sâmanîler'in son devrinde emir-al-ümerâ Sevüktekin vezirlerin azıl ve nasbına müdahale ediyordu (Ch. Schefer, *Description topogr. et histor. de*

Selçukîler'deki vezirler, sonra, Osmanlılar'da mevcut vezir-i-âzamlar "vezâret-i-tefvîz,"i haiz bulunuyorlar [1].

Abbâsî İmparatorluğu'nun, daha sair birçok devlet müesseselerinde olduğu gibi "vezâret," müessesesinde de, Sâsânîleri taklit ettiği, ilim âleminde eskidenberi malûm bir vakıdır [2]. Sâsânîler'deki "Wazurg-framâhâr," yani hükümdarın mührünü taşıyan vekil-i mutlakı ne ise, islâm devletlerindeki vezir-i-tefvîz veya vezir-i-âzam da odur. Osmanlı vezir-i-âzamlarının yalnız mülkî değil askerî memurların da en büyüğü olduğu meselesine gelince, eski islâm vezirlerinde çok kere kumandanlık sıfatının da icima ettiğini biliyoruz: Abbâsî veziri فضل بن سهل bu iki sıfatı da cemettiği için دولریاستین lâkabını almıştı. Gaznevîler'de ve sair bazı türk-islâm devletlerinde de ordu kumandanlığı vazifesini gören vezirler vardı. Esasen Sâsânîler'de de vezir-i-âzâmın askerî vazifeleri malûmdur [3]. Vezâret müessesesinin islâm ve türk devletlerinde takâmül tarihini yazmak, İslâmiyetten evvelki bazı türk devletlerinde buna mümasil bir memuriyet bulunup bulunmadığını aramak, bu makalemizin mevzuundan hariçtir [4]. Yalnız, bu muhtasar izahat, Fatih kanunname'sindeki vezir-i-âzamlığın Bizrnsîlar'dan alınmış olamayacağını kat'î şürette göstermeye kâfidir.

II — İki Beylerbeyilik

Fatih Kanunnamesinde beylerbeyiler hakkında epeyce tafsilât vardır. Buna nazaran beylerbeyilik hem fi'lf bir memuriyet, hem de bilfiil başka bir memuriyette bulunanlara verilebilen bir rütbedir. Meselâ, nişancların vezir veya beylerbeyi rütbesini haiz iseler teşrifatta deftedara tekaddüm edecekleri musarrahtır ki, buna göre, beylerbeyilik bir rütbe olmuş oluyor. Beylerbeyiler vezirlerden

Boukhara, Paris, 1892, p. 193-195). Mamafî, daha evvel, hükümdarların nüfuzunu sarsılmamışken bile vezirlerin intihabı hususunda Horasan valisi olan emir-al-ümerâ'nın reyî alınır (aynî eser, s. 105). Nizamülmülk, devletin enbüyük memuru olarak veziri gösteriyor (Siyaset-nâme, Ch. Schefer tercümesi, Paris 1893, p. 220). Vezâret müessesesi hakkında küçük bir hulâsa Corci Zeydân'ın Medeniyet-i İslâmiye tarihinde mevcuttur: türkçe tercümesi, c. I, s. 132-137, İstanbul 1328.

[1] Bunları hiçbir zaman emir-al-ümerâlarla mukayese edemeyiz; çünkü, tamamiyle diktatör makamında buldukları için, hükümdarın vekâleti mutlakasını cebren elinden almışlardı; ve hükümdar onları azletmek kudretine fi'len malik değildi.

[2] A. Christensen, l'Empire des Sassanides, p. 33.

[3] Aynî eser, p. 41.

[4] İslâmiyetten evvelki türk devletlerinin idari teşkilâtları hakkında hazırladığımız bir makalede, bu mesele de izah edilmiştir.

bir derece daha aşağı addolunuyorlar; mal defterdarları, nişancı, 500 akçe kadılar, 400,000 akçeye kadar vasıl olmuş sancak beyleri terfi'an beylerbeyi oluyorlar. Beylerbeyiler hizmetkârlarına müceveze değil üsküf giydirebiliyorlar; oğulları kırk beş akçe ile müteferrika oluyorlar. Padişah huzuruna çıkamamakla beraber, tahrirî ma'ruzatta bulunabiliyorlar; kendi memuriyet dairelerindeki tımar ve ziametleri tevcihe mezun olmakla beraber, arza mecburdurlar. Tahsisatları iptida 800,000 akçeden başlayarak nihayet 1,200,000 akçeye kadar yükselebiliyor; 100,000 akçe ile tekaüt oluyorlar; padişahın kızlarından olan evlatlara asla beylerbeyilik verilemiyor[1]. İşte bütün bu izahat, vilâyetlerin en büyük mülkî ve askerî âmiri olan beylerbeyilerin ehemmiyetini göstermeye kâfidir. Ancak, ayrıca Anadolu ve Rumeli beylerbeyileri hakkında Kanunname'de hususî tafsilât olmayıp, yalnız bir yerde başdefterdarın Rumeli beylerbeyi ile beraber yani mevki'ce müsavi olduğu zikrolunmaktadır [2].

Rambaud' nun Bizans'taki şark ve garba mahsus iki "*domestique des schole*,"den alınmış olduğunu söylediği Anadolu ve Rumeli beylerbeyilikleri, hakikati halde, Fatih devrinden çok evvel ihdas edilmiş iki memuriyettir: daha Çelebi Mehmed zamanında Rumeli beylerbeyi olarak "Hamza Bey," ve "Beyazıd Paşa," ikinci Murat zamanında Anadolu beylerbeyi olarak "Uruc Bey, Hamza Bey," Rumeli beylerbeyi olarak da "Sinan Bey," ve "Şahin Paşa," [3] tarihen mazbut şahsiyetlerdir. Osmanlı devletinin XIV üncü asır tarihi henüz kâfi derecede tenevvür edemediği için, Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliklerinin iptida ne zaman ihdas edildiğini şimdiden kal'iyetle

[1] Kanunname-i-âl-i- Osman, muhtelif sahifelerde.

[2] Aynı kanunname, s. 16 .

[3] Aşık Paşa Zade, Emir Musâ'nın vezir, Beylerbeyi, kadıasker tayin ettiğini kaydettiği gibi (İstanbul tab'ı, s. 82) Çelebi Mehmet devrinden ve ikinci Murat vakayinden bahsederken de yukarda zikredilen zevatın Rumeli ve Anadolu Beylerbeyisi olduklarını tasrih eder (s. 89, 96, 102, 119, 129, 132). Aşık Paşa Zade'de, bunlardan evvel, birinci Murat'ın Lala Şahın Paşa'yı Rumeli beylerbeyi tayin ettiği yazılmıştır ki (s.55) Tenvir-i-âl-i- Osman'da, birinci Murat'ın Rumeli fitühatında Lala Şahın'ın beylerbeyi olduğu kaydı bunu teyit etmektedir (F. Giese, Die altosmanischen anonymen Chroniken, Teil I, Breslau, 1922, S. 21). "Netayic-ül-vukû'at,"ta dahi bu noktai nazar kabul edilmiştir (ikinci tabı, İstanbul 1329 c. I, s. 15,16). İkinci Murat devrinde Türkiye'de seyahat etmiş olan "Bertrandon de la Broquière,"in "Seigneur de la Grèce," diye zikrettiği Sinan Bey'in Rumeli Beylerbeyi Sinan Bey, ve "Le plus grand Gouverneur du Turcoq," diye tavsif ettiği "Camussat Bayscha,"nın da Anadolu beylerbeyi Hamza Paşa olduğu muhakkaktır (Ch. Schefer, Le voyage d'Outremer, Paris: 1892, indekse bakınız). Rumeli beylerbeyi Sinan Bey hakkında şair Safi'nin bir kasidesi de mevcuttur (hususî kütüphanemizdeki divanında). Bütün bu izahat, ikinci Murat devrini pek iyi bilen Aşık Paşa Zade'yi teyit etmektedir.

tespite kalkışmıyoruz. Fakat, yukarda verdiğimiz izahat, herhalde İstanbul fethinden çok evvel bunların ihdas edildiğini göstermek suretiyle, *Ramnaud*'yu kat'î surette tezkîp etmektedir. Osmanlılar'ın Selçukîler'den almış oldukları "beylerbeyilik," memuriyeti, belki de Rumeli'deki fütuhattan sonra tabiatıyla ikiye ayrılmış olacaktır; bunu bir taklit addetmemek, ve devletin tevessüyle hemahenk olarak bu müessesenin geçirdiği dahili bir tekâmül safhası gibi telâkki eylemek, elbette daha doğrudur.

Bunu teyit edecek başlıca delil, bu memuriyetin XIII üncü asırda Anadolu Selçukîleri'nde, İhanfler'de, Altın-Ordu devletinde, Memlûkler'de de mevcudiyetidir: Anadolu Selçukîleri'nde "vezirlik," ten sonra "nâiblik, melik-ül-ümerâlık, atabeylik, pervânelik," devletin en mühim mansıpları idi; buradaki "melik-ül-ümerâ," lâkâbı, beylerbeyilikten başka birşey değildir ve onun bir tercümesidir; netekim "İbn Bibî," bu iki kelimeyi hep müteradif olarak kullanmaktadır[1]. Selçukîler devrinde bu beylerbeyilerin nüfuz ve ehemmiyeti çok büyüktü; Osmanlılar'da Anadolu ve Rumeli beylerbeyilerine verilen ehemmiyet, bu memuriyetin Selçukîler'den alındığına bir delil olabilir. Ancak, yine İbn Bibî'de mevcut bir kayıt, Sultan İzzeddîn Keykâvus zamanında (1210-1219) "melik-ül-ümerâ = beylerbeyi," lâkâbını taşıyan iki adamın yani "Hüsâmeddîn Çoban," ve "Seyfeddîn Kızıl," beylerin mevcudiyetini gösterdiği gibi [2], bu hükümdarın son zamanlarına kadar bunlardan başka olarak bir üçüncünün yani "Seyfeddîn," in de yine "melik-ül-ümerâ = beylerbeyi," olduğunu, ve Alâaddîn Keykubâd'ın—yukarda zikredildiği veçhile—onun yerine diğer birini beylerbeyiliğe tayin ettiğini biliyoruz. Yukarda ismi geçen iki beylerbeyi Alâaddîn zamanında da "melik-ül-ümerâ = beylerbeyi," lâkâbını taşımakta idiler. Şu hale göre, beylerbeyilik, Anadolu Selçukîleri'nde hem muayyen bir memuriyet, hem de devletin en nüfuzlu ve büyük ricaline verilen bir unvan, bir rütbe midir? Selçukîler'de olsun Memlûkler'de olsun, bâzen bu türlü unvanların bir rütbe gibi verildiğini biliyoruz. Ancak, Yazıcı - Oğlu'nun "Selçuknâme," sinde "Hüsâmeddîn Çoban," beyin Oğuzların Kayı boyuna mensup olup sağ kol beylerbeyi, "Seyfeddîn Kızıl," Beyin ise

[1] İbn Bibî : سيف الدين آية ملك الامراء (s. 84); ان شب بكارهين را از ميويل سيف الدين آية (s. 115). Daha, Büyük Alâaddîn saltanatından evvel mevcut olan beylerbeyiliğin, muahharan Mogol tahakkümünden sonra da devam ettiği yine aynı menba'dan anlaşılıyor (s.268, 270, 275, 280). XIII ncü asra ait bir Mısır vesikasından da Anadolu Selçukîleri'nde beylerbeyi unvanının mevcudiyeti görülüyor (صبح الاعشى, cilt XIV, s. 149)

[2] Th. Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoudide, vol. IV, p. 49.

Bayındır boyuna mensup olup sol kol beylerbeyi olduğu tasrih edildiği gibi[1], eserin muhtelif yerlerinde de daima sağ kol ve sol kol berbeyilerinden bahs olunmaktadır[2]. XIII üncü asırda Anadolu'da aşiret hayatının ve aşiret an'anelerinin pek kuvvetli olduğu tabiidir. Acaba, Yazıcı-Oğlu'na mehz olan "İbn Bîbî", de tasrih edilmekle beraber, bunlar hakikaten Anadolu'daki Oğuz aşiretlerinin başında bulunan iki nüfuzlu reis midir? Büyük bir servet ve nüfuza malik olduklarına ve Sultan Alâaddin Keykubâd'ın sair eski büyük ümerayı ortadan kaldırdığı halde bunlara hiç birşey yapmadığına veya yapamadığına bakılırsa, buna ihtimal verilebilir. Eğer böyle ise, hükümdarın doğrudan doğruya tayin ve azledebildiği bir "melik ül-ümerâ", dan başka, Oğuz aşiret beylerinin fevkinde, eski an'aneyle tevfikân, biri sağ kol, diğeri de sol kol aşiretlerinin başında bulunan iki "beylerbeyi: melik ül-ümerâ", daha bulunduğu tebeyyün etmektedir. Yirmi dört Oğuz boyunun daha eskidenberi sağ ve sol kol olmak üzere iki parça itibar olunduğu, ve bu çok eski aşiret an'anesinin sair Türk devletlerinde de asırlarca yaşadığı ve devlet teşkilâtında daima çok mühim bir esas teşkil ettiği malûmdur[3]. Şu

[1] Aynı külliyat, cilt III, s. 119, 208.

[2] Aynı cilt, s. 89, 91; yine bu eserde mevcut bir kayda göre, Alâaddin Keykubâd zamanına kadar, sağ kol beylerbeyliği Kayı ve Bayat beyine, sol kol beylerbeyliği de Bayındır ve Çavundur beyine verildi; diğ er Oğuz boylarının beylikleri de babadan oğula intikal ederdi. Yazıcı-Oğlu, bu usulün Alâaddin'in çocukları zamanına kadar mevcut olduğunu da ilâve ediyor (s. 204). "İbn Bîbî", de mevcut olmamakla beraber, aşiret an'anelerinin XIII üncü asırda da yaşadığını gösteren bu kayıtların tamamen "uydurma", olduğuna hükmedilemez. Bizim fikrimize göre, Yazıcı-Oğlu'nun yaptığı bu ilâveler, bu an'anelerin XV inci asır başında bile henüz unutulmamış olduğunu anlatıyor (Abdülkadir Beyin "Orun", ve "Ülûğ", meselesi adlı makalesi de bu nokta-i nazarımızı teyit etmektedir: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I, s. 121-133).

[3] Çinliler'de, Türkler'de, Mogollar'da sağ-sol meselesinin en eski zamanlardanberi büyük bir ehemmiyeti haiz olduğu, ve dini hayatta, dini âyinlerde, birçok âdetlerde, hukuki müesseselerde bu tefrikan mevcudiyeti malûmdur (Çinliler hakkında bakınız Marcel Granet, Danses et légendes de la Chine antique, Paris, 1926, vol. I, p.10-11). Geniş bir tetkike muhtaç olan bu meselenin yalnız bir noktasını, yani Türk devletlerinin hukuki müesseseleri üzerindeki te'sirini kısaca kaydedelim: Hiung-nu'larda yirmi dört büyük memuriyet vardı ki bunların on ikisi sağa, on ikisi sola ayrılmıştır (C. Visdelou, Supplément à la Bibliothèque orientale, M.DCC.LXXX, p. 56). Oğuzlar'ın yirmi dört boyunu hatırlatan bu memuriyetler irsi idi (aynı eser ve sahife; Ed. Chavannes, Dix inscriptions Chinoises de l'Asie Centrale, MDCCCIII, p.18). Tu-kiu'ların idari-askeri teşkilâtında da bu sağ-sol taksimine daima tesadüf olunur (Ed. Chavannes, Documente sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, St-Petersburg, 1903, p. 262-286; yine aynı müellifin: Notes additionnelles sur les Tou-Kiue occidentaux, Toung pao, série II, vol. V, P.30,35). Bunun devamını sonraki müslüman Türk devletlerinde de görüyoruz: meselâ Harzemşahlar'da sağ kol ve sol kol emirleri mevcut olduğunu نوسوی deki امراء الميمنة, امراء الميسرة (O. Houdas, Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirtı, metin, s. 115,

halde *Osmanlılar'da beylerbeyliğin ikiye ayrılmasında*—yahut, ilk defa iki beylerbeyilik ihdasında—*bu eski aşiret an'anesinin de müessir olması ihtimali kolayca reddedilemez.*

İlhanlılar'de, vezirden sonra devletin en büyük memurları, dört Ulus (اولوس) emri idi; bu dört emrin en büyüğüne de “begleri-beg بک‌لاری = beylerbeyi, yani “emir ül-ümerâ, derlerdi ki, askerî işler ve ordu doğrudan doğruya onun emri altında idi [1]. Görülüyor ki beylerbeyilik İlhanlılar'de, hatta Selçukîler'den daha mühimdi. بک‌لاری yani beylerbeyi memuriyeti—islâmî İran devlet an'anelerinden İlhanlılar kadar müteessir olmıyan—Altın Ordu devletinde de mevcuttu. “İbn Batûta, , bu devletteki “emir-i ulus, tâbirini “emir ül-ümerâ, diye izah etmektedir [2]. XIV üncü asır Mısır müelliflerinin verdiği mâlumata göre, ulus emirleri, Altın Ordu'da mevcut olmakla beraber, nüfuzları İlhanlılar'de olduğu kadar büyük değildi; yine aynı menbalar bunlara “بک‌لاری beylerbey, namı verildiğini de tasrih ediyorlar[3]. Herhalde, İlhanlılar devletinde olduğu gibi bunlarda da ulus emirlerinin reislerine “beylerbeyi, namı verildiğini tahmin edebiliriz. Mısır memlûklerinde “Atabek ül- asâkir, ve “emir-i kebir, unvanıyla beraber “beylerbeyi, unvanı dahi verildiği “المهمل الصافي, de mukayyettir[4]. Muahharan da Safevîler'de, daha

163)tâbirlerinden sarahaten anladığımız gibi, Ak-koyunlular'da da bu taksimin mevcudiyetini biliyoruz. (Millî Tettebbü'ler Mecmuası, sayı V, S. 295 : مردم ساغ، مردم صول : Şah İsmail-i Safevî, Kızılbaş kabilelerini, on altısı sağ on altısı da sol olmak üzere ikiye ayırmıştı (Voyage de Pietro Della Vallé, vol. IV. p. 98) . Bu sağ-sol tefrikını sair birtakım Türk ve Mogol devletlerinde ve Osmanlılar'da da görüyoruz.

[1] Subh-al-a'sâ, c. IV, s. 423-425; c. VII, s. 262-263; Zeki Validi, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I, S. 34-36; Quatremère d'après Omerî, Notices et Extraits des man. de la Bibl. Nat. XIII, p. 263.

[2] İbn Batûta, türkçe tercümesi, c. I, s. 376.

[3] Subh-al-a'sâ müellifi Altın Ordu'daki ulus emirlerinden bahsettiği gibi (c. IV, s. 475), Memlûkler divânından bunlara hitaben yazılan mektuplardaki olkaba nümune olmak üzere—“التقييف”, den naklen—bir parçayı da muhtevidir (c. V, s. 137) . Mamafî bu ciltlerde “بک‌لاری, unvanı mevcut değildir; bu unvan ve ulus emirlerinin İlhanlı ulus emirlerinden daha ehemmiyetsiz olduğu hakkındaki sarahat asıl “التقييف”, dedir (ondan naklen: Subh-al-a'sâ, c. VII, s. 302-304; W. de Tiesenhausen, Recueil de matériaux relatifs à l'histoire de la Horde d' Or, tom. I, St. Pétersbourg, 1884, p. 405; E. Quatremère, Histoire des Mamelouks, vol. II, part. II, p. 315; Journal Asiatique, 4ème série, tome XVI, p. 59, 1850). I. Berezin “Cuci ulusu'nun dahilî teşkilâtına dair monografi” sinde (Trudi Vostoçn. Otdel., tome VIII, S. Pétersburg, 1863, p. 52) Reşidüddin, İbn Batûta ve Mesâlik-ül - Absâr'a istinaden, ulus beyi memuriyetinden bahsettiği halde, Quatremère ve Defrémery'nin yukarıda zikrettiğimiz kayıtlarını göremediğinden Altın Ordu'da “بک‌لاری, unvanının mevcudiyetinden haberdar olamamıştır.

[4] E. Quatremère, Histoire des Mamelouks, vol. I, part. I, p. 3.

ilk devirlerden başlayarak, büyük eyaletlerin başındaki askerî ve mülkî en büyük âmire "beylerbeyi", unvanı verildiğini görüyoruz [1]. Bunun Safevîlere, İhanîler teşkilâtına hemen aynen vâris olan Celâyirler ve onları takip eden Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlular devletleri vasıtasıyla intikal ettiği kuvvetle tahmin olunabilirse de, vazifesi itibariyle Osmanlılar'daki beylerbeyiliklere müşabih olduğundan Osmanlı Devletinden iktibas olunması da—zaif bir ihtimâl olmakla beraber—tasavvur olunabilir [2]. Herhalde Türk menşeyinden geldiği sarîh olan beylerbeyiliğin, ve onun Anadolu ve Rumeli diye ikiye ayrılmış olmasının, Bizans te'siriyle hiçbir münasebeti olmadığı yukardaki izahat ile kat'î surette taayyün etmiştir [3].

III — Kadıaskerlik

Fatih Kanunname'sinde kadıaskerlerin mevki ve salâhiyetleri hakkında epeyce tafsilât vardır. Buna göre, meratip silsilesinde vezirlerden sonra kadıaskerler gelir; divanda taam edildiği zaman, onlara mahsus sofrâ çıkar; sofrâ onların önünden kalktıktan sonra kapıcılar- kethüdasına verilir. Vezirler gibi hizmetkârlarına mücevveze giydirebilirler. Şer'an hükmedilecek davalar onların buyruftusu ile yazılır. Şehzadelerin cenaze merasiminde vezirler ve defterdar-

[1] Ch. Schefer tarafından negredilen şu esere müracaat: (Raphaël du Mans, *État de la Perse en 1660*, Paris, 1890, p. 151; ayrıca bakınız: Sanson, *Voyage ou relation de l'état présent de Perse*, Amsterdam, M. DC. XCV, p. 42-44; Chardin, *Voyage*, II, p. 173, 280). Bunların maiyetindeki hanlar Osmanlılar'daki sancak beylerine muadildi. Mamafî biz bu memuriyeti Safevîler'in daha ilk zamanlarında da görüyoruz (*Tarih-i 'alem ârây-i 'Abbâsî*, c. I, s. 155). Bu menbalar'da "beylerbeyi", tâbiri yerine "emir-ül-ümerâ", tâbiri de kullanılmaktadır.

[2] Beylerbeyilik memuriyetinin muhtelif Türk devletlerinde mevcut olup olmadığını anlamak ve her devirde vazife ve salâhiyetlerini lâyıkıyla tayin etmek için ayrı bir monografiye ihtiyaç vardır. Meselâ Harzemşahlar'daki امیرامیران, beylerbeyi'nden başka birşey değildir (*تاریخ جهانکشای چوچی*, I, p. 68).

[3] J. Deny'ye nazaran beylerbeyi unvanı, eski bir Ermeni unvanını takliden vücade gelmiştir: V inci asır başında hükümran olan Sâsânî padişahu beşinci Behrâm ve halefleri zamanında Ermenistan'daki Sâsânî marzbân'ın maiyetinde yerli bir reis mevcut idi ki, buna "prenlerin prensi", manasına olarak "ichkhan ichkhanats", derlerdi. Muabharan Bizans imparatorlarının, kendilerine tâbi olan Ermeni prenslerine verdikleri unvan, bu unvanın rumca tercümesinden başka birşey değildi. Lennelavius, ilk defa bu unvanla Türkler'deki beylerbeyi unvanı arasında bir müşabehet kurmağa çalışmış, ve bu, "Du Cange", tarafından da tesbit olunmuştur. Araplar Ermenistanı hakimiyetleri altına aldıkları zaman, Ermeni prenslerinin bu unvanını muhafaza ettiler; ve belki de امیرالامرا unvanını bunu takliden vücade getirdiler; Selçukiler devrinde bu unvan بکتر بکتر şeklinde türkçeye tercüme olundu (J. Deny, *Sommaire des Archives turques du Caire, Le Caire, 1930*, p. 41-42). Bu mesele hakkında burada tafsilâta girişmemekle beraber, beylerbeyi unvanının امیرالامرا dan alınmış olduğu fikrinin bize de müllâyim geldiğini ilâve edelim .

larla beraber bunlar da bulunurlar. Kadıasker olmak,500 akçeye kadar yükselen kadıların hakkıdır. Oğulları 45 akçe ulûfeye nail-olur. Sultanlara müteallik olmıyan ceheetlerin iki akçelerini, arza muhtaç olmadan, verebilirler. Bayram merasiminde padişah onları kabul ederken ayağa kalkar; merasimde padişahın yanında dururlar. Seferlerde padişahın huzuruna girebilirler. Günde ekallî 500 akçe tahsisat alırlar[1]. Kanunname'de kadıaskerliğin Anadolu ve Rumeli kadıaskerliği diye ikiye ayrıldığına dair hiçbir kayıt yoktur. Yalnız, Osmanlı vakayinamelerinde, kadıaskerliğin birinci Murad tarafından —ulema silsilesinin en yüksek mertebesi olarak—ihdas edildiği, ve muahharan Fatih'in (885-1480) de, Sadr-ı-âzam Karamanî Mehmed Paşa'nın bâzı şahsî sebeplere müstenit teşviki üzerine, bunu Anadolu ve Rumeli kadıaskerliği diye ikiye ayırdığı mukayettir [2]. Bâzı edebî menbalarda ve vakıfnamelerde, ikinci Murad devrindeki bâzı kadıaskerler hakkında kayıtlar bulunması [3], ve daha İstanbul fethinden evvel bâzı kadıaskerlerin terfî'an vezarete geçmeleri [4], bir taraftan bu memuriyetin eskiliğini gösterdiği gibi, diğer taraftan da Fatih kanunnamesinin vezirlerden sonra teşrifat sırasında kadıaskerleri göstermek suretiyle, sadece, eski bir an'aneyi tesbit etmiş olduğunu da anlatıyor. Birinci Murad devrine ait bir vesikada tesadüf edilen "Rumeli şeyhülislâmı," unvanına şimdiye kadar diğer vesikalarda tesadüf edilememiştir [5].

XVinci asır başlarında Karaman Oğulları'nda da mevcut olduğu Âşık Paşa Zade'nin bir kaydından da anlaşılan [6] "kadıaskerlik,"

[1] Kanunnâme-i-âl-i Osman, muhtelif sahifelerde.

[2] Âşık Paşa Zade, birinci Murat henüz Rumeli fütühatına başlamadan evvel Çandarlı Kara Halil'in kadıasker olduğunu kaydettiği gibi (s.54, 188), Musa Çelebi'nin de kadıasker nasbettiğini söyler (s. 82). "Tevarih-i-âl-i-Osman,"da da birinci Murad'ın Bilecik ve Iznık kadısı olan Kara Halili kadıasker yaptığı zikredilir (Giese tab'i, s. 20). Netâyic-ül-vukû'ât'ta da bunlara istinaden birinci Murad'ın ilk senelerinde kadıaskerlik ihdas edildiği mukayettir (c. 1, s. 16). Kadıaskerliğin ikiye tefriki hakkında Solakzade'de (s. 265-266) ve ondan naklen Hammer'de malûmat vardır (c. III. 18inci kitap). Herhalde, d'Ohsson'un, kadıaskerliğin 1362 de ihdas edildiği hakkındaki ifadesi, asla kat'î sayılamaz (Tableau général de l'Empire Ottoman, Paris 1791, tome IV, p. 530 et suiv). Kâtip Çelebi'nin bu hususta verdiği malûmat da tamamen itimada lâyık değildir (تقويم النواحي, Istanbul 1146, s. 186-187).

[3] Meselâ Saft'nin divanında ikinci Murad'ın kadıaskeri Veliiyyüddin hakkında bir kaside vardır. Bu devirde kadıasker unvanının vakfiyelerde de mevcudiyeti hakkında bakınız: Türk Tarih Encümeni Mecmuası, n. 94, s. 292, 294.

[4] Daha Çandarlı Halil'den başlayarak buna birçok misaller görüyoruz. Fatih'in son zamanlarında kadıaskerlerin bâzen vezarete terfi edildiklerini biliyoruz (Solakzade, s. 265).

[5] Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, N.28. Bu unvan hakkında tafsilât için Encyclopédie de l'İslâm'da J. H. Kramers tarafından yazılan "Shaikh al-İslâm,"maddesine bakınız.

[6] Âşık Paşa Zade tarihi, s. 86. Anadolu Selçukileri'nin birçok teşkilâtına vâris olan,

Osmanlılar'dan evvel Anadolu Selçukîleri'nde, Memlûkler devletinde, daha evvel de Eyyubîlerde, mevcut idi. "İbn Bîbî", de ve "Aksarayî", de tesadûf edilen "kadî-i-leşker", herhalde "kadîasker", den başka bir şey değildir [1]. Mısır menbalarında mevcut bir kayda nazaran daha "Salâh ad-dîn Eyyubî", zamanında kadîasker bulunuyordu[2]. Eyyubîler devletinin bir devamı demek olan ve onun birçok müesseselerini iktibas eden Memlûkler devletinde bu memuriyetin mahiyeti hakkında oldukça mebzul malûmata malikiz: "Melik al-zâhir Baybars ملك الظاهر بيبرس", zamanında dört mezhebe mahsus olmak üzere adetleri dörde çıkarılan dört "kadî-al-kudât قاضى القضاة", tan sonra, kadîaskerler gelirdi; Şafîî, Hanefî ve Malikî mezhebinde üç kadîasker daima hükümdarın maiyetinde bulunurlar, sarayda ve hükümdarın maiyetindeki askerî kuvvetler arasında çıkan meseleleri hallederlerdi. Kahire'deki merkezî idareden hemen farksız teşkilâta malik olan Şam niyabetinde de, dört kadî-al-kudât'tan sonra biri Şafîî diğeri Hanefî olmak üzere iki kadîasker bulunurdu. Halep ve Tarablus - Şam niyabetlerinde de aynı suretle biri Şafîî diğeri Hanbelî iki kadîasker vardı. Hama niyabetinde yalnız bir Hanefî kadîasker mevcuttu [3].

Anadolu Selçukîleri'nde "kadîaskerlik", memuriyetinin mevcudiyetini, Memlûkler devletinin—bilhassa Anadolu'da Mogol tahakkümünden sonra—bu saha ile daimî münasebetlerde bulunduğunu ve yakın şarkın o zamankî en kuvvetli islâm saltanatı olduğunu, Anadolu'da yetişen birçok âlimlerin Mısır ve Suriye'de tahsil ettik-

Memlûkler'le ve Osmanlılar'la sıkı münasebatta bulunan Karaman Oğulları devletinde Kadîaskerlik memuriyetinin bulunması pek tabiidir. Karaman Oğullarına ait bâzı resmî muharre-ratta kadîasker unvanını taşıyan birtakım adamlara tesadûf edilmesi de bunu teyit eylemektedir ('Aşur efendi kütüphanesi, kısım I, 869 numarada).

[1] Th. Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides, vol IV, p. 299; Türkiyat Mecmuası, II, s. 17. Subh-al-a'sâ, c. XIV, p. 160 daki Anadolu Selçukîleri'ne ait ve o devirde yazılmış bir eserden alınmış bir fıkrada, kadîasker kelimesi de mevcuttur. Bunu teyit eden diğeri bir delil daha: Türk Tarih Encümeni Mecmuası, N. 83, s. 349. XIII'üncü asırda Gürîler'de de "kadî-i-leşker" memuriyeti vardı (طبقات ناصرى, Calcutta, 1864, p. 117).

[2] Subh-al-a'sâ, c. IV, s. 36.

[3] G. Demombynes, La Syrie à l'Époque des Mamelouks, p. LXXVII, 161, 209, 224, 231; W. Björkman'ın yukarıda zikredilen eserine de bakınız (indekse müracaat). Kadîaskerlik ve umumiyetle kadîlık müessesesi hakkında Th. W. Juynboll'ün İslâm ansiklopedisindeki "Kadî", maddesinde mühim malûmat vardır. Buradaki bibliyografyaya ilâve olarak, Demombynes'in mezkûr kitabında zikredilen eserleri (s. LXXVII) ve Abbâsiler devri hakkında A. Mez'in Die Renaissance des İslam'ındaki onbeşinci mebbasi zikredebiliriz. Corci Zeydân'ın Medeniyet-i İslâmiye tarihinde bu husustaki hulâsa şayan-ı ehemmiyet değildir (türkçe tercümesi, c.I, s. 217-222). Huart'ın İslam ansiklopedisindeki "Kadî-Asker", makalesi kıymetsizdir.

lerini düşünersek, Karamanlılar'ın ve Osmanlılar'ın bu kadıaskerlik müessesesini ya Anadolu Selçukluları'ndan veya Mısır Memlûkleri'nden almış olmalarını tahmin edebiliriz. Mamâfi, birinci ihtimal çok daha kuvvetlidir. Eğer Harzemşahlar devletinde kadıaskerlik vazifesi ve unvanı bulunmasaydı, Anadolu Selçukluları'nin de bunu Eyyubiler'den veya Memlûkler'den almış olduklarını kolayca tahmin edebilirdik [1]. Halbuki Gûriler'de ve Harzemşahlar'da bu unvanın mevcut olduğunu biliyoruz [2]. Her ne olursa olsun, bu verdiğimiz izahattan sonra, "kadıaskerlik", memuriyetinin Bizanslılar'daki "*Juge de camp*",lar takliden ihdas edilmiş olamayacağı kat'iyetle anlaşılıyor.

IV — Reisülküttaplık ve Nişancılık

Fatih kanunnâmesi'nde "reisülküttap",lara ait olan maddeler şöylece hülâsa olunabilir: reisülküttap, nişancının maiyetindeki kâtiplerin reisi; teşrifatta mertebesi şehremininin altında ve yeri kâtibinin üstündedir; elli akçe müderris yalnız reisülküttaba değil şehreminine dahi takaddüm eder. Dîvan-ı hümayundaki yemekte vezirlerin önünden kalkan sofraya, reisülküttap ile maiyetindeki kâtiplere verilir. Reisülküttap terfi'an nişancı olursa, sancak hükmü ile olur; bununla beraber, nişancılıktan aşağı bir mertebeye olan defterdarlığa terfi edildiği de vardır. Eğer defterdarlıktan nişancı olursa, beylerbeylik hükmü ile olur. Kanunnameye göre şehremini ile reisülküttaba aynı elkap yazılır [3]. İşte kanunnamenin bu ahkâmı gösteriyor ki, reisülküttaplık, *Rimbaud*'nun iddia ettiği gibi "*grand-logothète*",e muadil yüksek bir mevki değil, nişancıların maiyetinde alâde bir kalem âmirliğinden ibaretti. Sonraları bu mevkiin ehemmiyet kazanarak hattâ nişancılığın üstüne çıkmış olması, *Rimbaud*'yu şaşkırtmış ve yanlış bir neticeye götürmüştür. Halbuki "Hammer", tarihinin sathı bir mutaleası bile bu yanlışlığı tashihe kâfiydi[4]. Öyle anlaşılıyor ki, *Rimbaud*, "nişancı", yerine yanlışlıkla reisülküttap kelimesini kullanmıştır.

[1] Anadolu Selçukluları'nda "Kadı-i-leşker" unvanına ancak Mogol tahakkümünden sonra tesadüf ettüğümüz için bu memuriyetin Memlûkler'den alınmış olması ihtimali hatıra gelebilir. Maamâfi Eyyubiler'de ve Harzemşahlar'da kadıaskerliğin mevcudiyeti, bunun Büyük Selçukî İmparatorluğundan kalma bir müessese olduğu imkânını da kuvvetle akla getirmektedir. Herhalde bu mesele hakkında eski tarihî menbaları yeniden tetkik lâzımdır. Ordu kadılığı Sefevîler'de de vardı (تاریخ عالم آرای عباسی) ve sair Safevî devri membalarına bakınız).

[2] O. Houdas, Histoire du Sultan Djelal ed-din, p. 50.

[3] Kanunnâme-i al-i Osman, s. 14, 15, 17, 18, 22, 31.

[4] De Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, tome III, p. 313.

Bu ihtimale göre, "nişancılık,, memuriyetinin de Fatih kanunâ-mesi'nde tayin edilen vazife ve salâhiyetlerini tespit edelim: merkezî idarede vezirlik, kadiaskerlik, başdeftardarlktan sonra en büyük vazife nişancıdır. Devletin haricî muhaberathna o bakar ve tuğra çeker. Vezirler, kadiaskerler, defterdarlarla beraber dîvanda sadırda oturur. Eğer vezaret veya beylerbeyilik rütbesini haizse, defterdara takaddüm eder; eğer sancak beyliği ile nişancı ise, defterdar ona takaddüm eder; elkabı ve mertebesi defterdar gibidir. Nişancıların oğulları, beylerbeyi çocukları gibi, 45akçe ile müteferrika olurlar; dîvan-ı hümayunda vezirler ile defterdarlar ve nişancı birlikte sofraya otururlar. Bayram merasiminde padişah vezirlere, kadiaskerlere, başdefterdara olduğu gibi nişancıya dahi kıyam eder. Nişancıların bilhassa münşiler ve âlimler arasından intihap ve tayini usûldendi. Binaenaleyh, dahil ve sahin müderrislerinden nişancı tayin olunurdu. Maldefterdarlarından terfi'an nişancı tayin edilirse beylerbeyilik hükmü ile, reisülküttap nişancı olursa sancak hükmü ile olurdu. Nişancılara beylerbeyilik, yahut, esasen beylerbeyi payesini haiz iseler vezirlik verilirdi [1].

"Tuğra,, [2], "tevkî', [3] gibi hükümdarın alâmet-i mahsusası

[1] Kanunnâme-i âli-i Osman, s. 13, 14, 15, 20, 25; kezalik Hammer, aynı yerde. Th. Spandouyn Cantacasin'in —Ch. Schefer tarafından negredilen— Petit traité de l'origine des Turcs, Paris 1896, p. 99-100 adlı eserinde buna ait pek muhtasar malûmat verilmiştir. Esasen XVI ncı asırdan itibaren bu hususta mebzul malûmat vardır.

[2] Esasen Oğuz Türklerine mahsus olan „tuğra,, hakkında en toplu malûmat, Jean Deny'nin İslâm ansiklopedisine yazmış olduğu "Tuğhrâ,, maddesindedir; yine orada nişancı hakkında da biraz izahat verilmiş olmakla beraber, bu müessesenin menşei hakkında malûmat yoktur. Mamâfi bu makalede bilhassa Memlûkeler'in ve Osmanlılar'ın tuğraları hakkında malûmat verilmiş olup, Selçukiler'in ve sair Türk devletlerinin tuğraları hakkında hemen hiç birşey söylenmemiştir. Bu mesele hakkında yakında bir makale neğredeceğiz. Yalnız şimdilik şunu söyleyelim ki, ilk Selçuki sultanı Tuğrul Beyin tuğrası çomak şeklinde idi (Râhat al-Sudûr, p. 98, Gibb Memorial, n. s., II). Biz, Râvandi'nin tespit ettiği ve çomağa benzettiği bu şeklin, Selçuki hanedanının mensup olduğu Kınık boyunun tangası olduğu fikrindeyiz. Tuğrul'dan sonra, İslâmiyet te'siri altında tuğralar mühim bir tahavvüle uğradı: Alp Arslan'ın tevkî'i "بِصْرَالله", Berkıyaruk'un "اعْتَادَى عَلَى اللهِ", Muhammed ibn Melikşah'ın "اسْتَعْتَدْتُ بِاللّٰهِ", Sencer'in "تَوَكَّلْتُ عَلَى اللّٰهِ", Mahmûd ibn Muhammed'din "اعْتَصَمْتُ بِاللّٰهِ", Tuğrul ibn Muhammed'in "اعْتَضَدْتُ بِاللّٰهِ وَحْدَهُ", Mes'ûd ibn Muhammed'in "اعْتَادَى عَلَى اللّٰهِ", Melikşah ibn Mahmûd'un ve Süleyman ibn Muhammed'in "اسْتَعْتَدْتُ بِاللّٰهِ", Arslan ibn Tuğrul'un "اعْتَضَدْتُ بِاللّٰهِ", Toğrul ibn Arslan'ın "اعْتَضَدْتُ بِاللّٰهِ وَحْدَهُ", idi (Râhat al-Sudûr'a ve onun bir hulâsası olan العراضة في الحكاية السلجوقية ye bakınız). Büyük emirlerin de tevkî'leri vardı; meselâ اميركوكجه nin وشمشير والى الله وشمشير (راحة الصدور, 391). Hazemşahlar'ın ve sair islâm-türk sülâlelerinin de tevkî'leri vardı.

[3] Tevkî' Osmanlılar'da tuğra ve nişan müteradifi olarak kullanılmıştır. İslâm devletlerinde tevkî' ve tuğra ile nişan arasındaki fark hususunda tafsilât, „tuğra” hakkındaki makalemizdedir. İslâm Ansiklopedisindeki "Tawki", maddesinde verilen malûmat çok nakıstır.

ve o alâmeti havi muharrerat manalarında müstamel“nişan„[1] kelimesinden teşkil edilmiş olan bu “nişancı„ tâbirinin ne zamandanberi kullanıldığını, bugünkü tetkikatımıza göre, kat’î olarak söyleyemeyiz[2]. Ancak, bu unvânın Fatih zamanındanberi kullanılmağa başlandığını kabul etsek bile, bu nam altındaki müessesenin büyük Selçukîler’deki “tugrâf„ lik müessesesinden başka birşey olmadığı gayet sarihdir. Abbâsîler’den başlayarak bütün İslâm devletlerinde muhtelif farklarla mevcut olan “dîvân al-inşâ„ adı [3],

[1] Bu kelime hakkında izahat almak için bakınız : F. Kraelitz, Osmanische Urkunden in türkischer Sprache, Wien 1922, s.18,22; L. Fekete, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie..., Budapest, 1926, s. XLIV. Profesör Kraelitz’in Âşık Paşa Zade’den aldığı „tumarların nişanı Bayezid Han adına oldu„ cümlesi, „nişan„ kelimesinin, hükümdarın imza veya alâmeti mahsusasını yani tuğrasını muhtevi resmî vesika manasına kullanıldığını göstermektedir. Fatih devrine ait resmî vakıf defterlerinden de, birtakım yerlerin vakıf olduğunu isbat eden vesikalara“nişan„denildiği, ve bu„nişan„ların yalnız padişahlar değil,şehzadeler ve beylerbeyiler tarafından da verildiği anlaşılıyor. Bu defterler, herhangi bir memleket Osmanlılar eline geçtiği zaman bu gibi tasarruf vesikalarının derhâl teçdit edildiğini göstermek suretiyle Âşık Paşa Zade’nin ifadesini de teyit etmektedir(Ahmet Refik, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, N.79: Fatih zamanında Teke ili; N. 80: Fatih zamanında Sultanöyüğü). XIV ve XV inci asır resmî vesikalarından anlaşılacağına göre, bu gibi vesikalara“biti„: biti„, unvanı da veriliyordu. Profesör Kraelitz’in Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası’nda neğrettiği ilk padişahlara ait vesikalarla yukarıda zikrettiğimiz eserindeki vesikalar, bunu göstermektedir. Mevzu bahis vakıf defterlerinde ise padişah ve şehzadelerin emirnamelerine“nişan„,beylerbeyilerin,beylerin ve kadılarınkine“biti„denmektedir; hattâ burada tesadüf edilen“اورنيك بئسي” ve“كوكبه اورن بئسي„nin ne demek olduğu tamamiyle anlaşılammaktadır. Bu„biti”kelimesi Shiratori’nin ve W. Radloff’ın mutalaalarına göre çince“firça„manasına olan“pit”kelimesinden alınmıştır; eski Çin menbalarına nazaran, Orta - Asya’da daha Topa-Wei (milâdi 388-558) sülâlesi zamanında “pi-teh” (ihtimal ki “bitik: yazı„) kelimesi ve “pi-teh-çen„ (ihtimal ki bitikçi„, yani“kâtip„) vazifesi malûmdur; Orhon kitabelerinde„bitig”kelimesi mevcut olduğu gibi“Kutadgu bilig„te de “bitikçi„, kelimesi geçer (W. Barthold’un İslâm ansiklopedisindeki Bitikçi kelimesine müracaat). Herhalde Uygurlar’ın ve Karahanlılar devletinin idari iş-lahları arasında bulunan bu kelimenin, muahharan Mogollar tarafından iktibas edildiğini ve İbanlılar devletinde “Ulug Bitikçi” memuriyetinin büyük bir ehemmiyeti olduğunu o devre ait vesikalardan öğreniyoruz (محمد بن هند و شاه تيجوانی nin المراتب فی تعيين الکاتب في تعيين المراتب adlı eserinde, Köprülü kütüphanesinde, N. 1241, var. 187-188; Bu hususta جوتى وصافى رشيدالدين gibi müverrihlerin eserlerinde mebzul malûmat vardır). İkinci Beyazıt zamanına kadar Osmanlı Padişahlarının muharreratında bu “biti” kelimesinin kalması, bu eski an’anenin bir hakiyesi gibi telâkki olunabilir. (Münşeât-ı Feridûn’a bakınız).

[2] XVI ncı asır başında yazılmış bazı eserlerde, XIV üncü’ asır sonlarında Germiyan beyliğinde nişancılık memuriyeti bulunduğuna ait bâza kayıtlar varsa da, bunu biraz ihtiyatla telâkki icap eder.

[3] İslâm devletlerinde “divan -al-inşâ„nın ehemmiyeti ve tekâmülünün muhtelif safhaları hakkında bakınız: Subh-al-a’sâ„ c. III, s. 490 ve müteakıp; Makrîzi, Kitab-al-Hıtat, Mısr tab’ı, c. II, s. 225 ve müteakıp; Corci Zeydân, Medeniyet-i İslâmiye tarihi, türkce tercümesi, c. I, s. 228 ve müteakıp .

Büyük Selçukiler zamanında eski Oğuz an'anesine tevfikân "dîvân al-tugrâ", ya tebdil edilmişti [1]. İşte bundan dolayı, iptida Büyük Selçukî İmparatorluğundan başlayarak, muhtelif Selçukî şubelerinde daima "tugrât", lâkaplı birtakım meşhur ricâl'e tesadûf olunur ki [2], biz bunu Anadolu Selçukîlerin'de de aynen görüyoruz [3]. Bunların vazifeleriyle Osmanlı devletinin XV inci asırdaki nişancılarının vazifeleri arasında esas itibarıyla hiçbir fark yoktu. XVI-XVII nci asırlarda bunun yerine "reisülküttap", lık ve "tevkîfî", lık memuriyetlerinin daha ehemmiyet kazanması meselesinin tetkiki, mevzuumuzdan hariçtir. Bu kısa izahat Osmanlılar'daki "nişancılık", müessesinin *grand-logothète* mukabil olarak Bizans'tan alındığı iddiasının ne kadar esassız olduğunu ispata kâfidir.

V — Defterdarlık

Fatih kanunnamesi'nde defterdarlık müessesesi hakkında, hattâ diğer memuriyetlerden daha fazla, tafsilât vardır. Bu kanunnameye göre, devletin bütün maliye vazifeleri başdefterdar, defterdarlar, defter-kethüdaları ve tımar-defterdarları tarafından ifa olunmak-

[1] Makrizî, aynı eser, c. II, s. 226; Makrizî burada İbn Hallikân'a istinaden "tugra",nın fariş bir kelime olduğunu söylemekle aldanmıştır. Houtsma, Recueil des textes relatifs à l'Histoire des Seldjoudes, vol. II, Préface, VIII-IX; چهار مقاله, Gibb Memorial series, XI, s.100.

[2] Houtsma'nın negrettiği metinlere, "Râhat al-Sudûr", a, ve selçukî tarihine ait sair metinlere müracaat. "Tugrât", lâkabyyla şöhret kazanan âlim ve şairler hakkında "İbn Hallikân", ve "Luhâb-al-albâb",a bakınız. Celâleddin Harzemşah Tebrizi zaptettiği zaman, şehir reisliği "tugrât", lâkabını taşıyan bir ailenin elinde idi (Nasavi, Sirat al-Sultan Celâleddin, s. 111; Houdas tercümesi, s. 184, Paris 1895). Yine aynı menbadan "tugrât" lık vazifesinin Harzemşahlar'da da mevcudiyetini ve ehemmiyetini öğreniyoruz (metin s. 146; tercümesi, s. 243). Ancak, Selçukîler'de bu vazife "kitâbet-i inşâ", memuriyetine takaddüm ettiği halde, Harzemşahlar'da onun dününde addediliyordu (metin, s. 17, tercümesi, s. 29).

[3] Anadolu Selçukîlerin'de de "tugrât", lık memuriyeti mevcuttu; ve divanda büyük ehemmiyeti vardı: Şemseddin Mahmûd Tugrât, Meveddin Tugrât, Nureddin Tugrât gibi Selçukî ricâli hakkında "İbn Bibi", de mühim malûmata tesadûf edilir (indekse müraccat). XIII üncü asrın başında Anadolu Selçukîleri'nde mevcudiyetini gördüğümüz bu memuriyetin, herhalde XII nci asırda da bulunduğunu kolaylıkla tahmin edebiliriz. Büyük Selçukîler'de ve Harzemşahlar'da olduğu gibi Anadolu'da da tugrâtilik vazifesine ekseriya münşilikle şöhret kazanan, resmî muhaberat usûllerine lâyıkıyla vâkıf adamlar tayin olunur, bilhassa devletin hariçi muhaberatı onlar tarafından idare edilirdi. Büyük memuriyetlere tayin edilenlerin menşurlarını da onlar yazarlar, ve mukabilinde büyük hediyeler alırlardı (Houtsma, Recueil de textes..., IV, s. 83, 157, 251). Şemseddin Mahmûd Tugrât'nin Anadolu Selçukîleri tarihindeki rolü bilhassa mühimdir. Bütün bu izahat, Osmanlılar'daki nişancılık vazifesi'nin tamamen Selçukîler'den intikal ettiğini gösterebilir. Anadolu Selçukîleri'nde—bâzi devletlerdeki "مُنْشِي حُصَاة" muadil olarak—ayrıca bir de "مُنْشِي حُصَاة" bulunduğunu ilâve edelim.

tadır. Elimizdeki kanunname nushasının oldukça bozuk ve tertipsiz olmasına rağmen, defterdarlık hakkındaki ahkâmını şu suretle hülâsa edebiliriz: maliye işleri, devletin sair bütün işleri gibi vezir-i-âzamın nezareti altında bulunmakla beraber, bunun asıl mes'ul âmiri başdefterdardır; ve ehemmiyetli maliye işlerinde yalnız vezir-i-âzamla müşavere eder. Onun maiyetinde maldefterdarları yani diğer defterdarlar vardır ki, kanunname de sayıları tasrih olunmamıştır. Defterdarların aşağısında defter-kethüdaları vardır ki, Rumeli defter-kethüdasının terfi'an maldefterdarı olabileceği musarrah olduğuna göre, Anadolu defter-kethüdalığı memuriyetinin de bulunması zarurîdir. Bunların aşağısında da tımar-defterdarları vardır; ve bunlar terfi'an defter-kethüdası olabilirler. Başdefterdarın teşrifattaki mevki onun ehemmiyetini göstermeye kâfidir: divanda vezirler ve kadiaskerlerden sonra sadırda oturur; nişancı, eğer vezir rütbesini haiz ise ancak o zaman başdefterdara takaddüm eder; yemek yenirken başdefterdar vezir-i-âzamla bir sofrada bulunmak hakkını dahi haizdir; diğer defterdarlar, nişancı gibi, diğer vezirlerle birlikte ayrı bir sofraya otururlar. Başdefterdar Rumeli beylerbeyi ile aynı payede sayılır; ve işte bundan dolayı terfi'an vezir olabilir. Maldefterdarları beylerbeyi veya beylerbeyilik hükmü ile nişancı olabilirler [s. 15 de maldefterdarlarının def'aten vezir olabilecekleri manası çıkarılabilecek olan fıkra, cümle tertibindeki bozukluktan da anlaşılacağı veçhile, s. 14 deki sarahata göre bu yolda tashih olunmak lâzımdır]. Başdefterdar devlet merkezinde divanda bulunur; fakat merkezde olduğu gibi vilayetlerde de maldefterdarları olduğu ve mevki itibariyle hepsinin de aynı derecede bulunduğu kanunnameden anlaşılmaktadır. Maldefterdarları, teşrifatta, şehzade lalalarına, ve İstanbul kadısı müstesna olarak diğer kadılara, sancak beylerine ve diğer ağalara takaddüm ederler. Başdefterdar vezir ve kadiaskerler gibi padişaha bizzat mârûzatta bulunabilir; şehzade cenazelerinde bulunur; hizmetkârlarına mücevveze giydirebilir; kendisine selâm çavuşu tayin olunur; devlet işlerinde, vezir-i-âzam, sair vezirler gibi başdefterdarla da müşavere eder; bayram merasiminde vezirleri ve kadiaskerleri takiben merasime iştirak eder; ve hükümdar ona da kıyam eder; seferde dahi mârûzatta bulunmaya mezundur. Hükümdar haslarının idaresi defterdara aittir. Hükümdara her nereden haraç ve hediye gelirse, vezirler gibi ona da muayyen bir hisse verilmesi âdettir. Başdefterdara 600,000 akçe has, ve hazineden 150 den 240 bin akçeye kadar saliyane verilir. Havâss-ı hümayundan gerek iltizam gerek emanet

tarikıyla verilen haslar kaç yük kıymetinde ise defterdarlar yük başına 1000 akçe imza hakkı alırlar. Hazineye teslim edilen paralardan ise 1000 akçeden 22 akçe alırlar. Defterdar maiyetindeki kâtiplere de kitabet hakkı verilir. Havass-ı hümayun âşârından defterdarlara zahire dahi verilir. Defterdarlar 80,000 akçe ile tekaüt olurlar. Maldefterdarları terfi'an başdefterdar olabilirler. Maldefterdarlığı vazifesine de defteremini, şehremini, reisülküttap, Rumeli defter-kethüdası, 300 akçe maaşlı kadı, yahut sahn müderrisi olan zevat tayin edilir. Defterdarlar yılda bir kerre devletin bütün varidat ve masarifini yani bir nevi bütçesini hükümdara arzederler, ve buna mukabil kendilerine hil'at ihsan edilir. Hükümdara arza muhtaç olmadan hazineden iki akçe vermeye, ve, çavuşluk, sipahilik, kâtiplik, sancak ve ziamet arzına dahi mezundurlar. Dîvandan ve maliyeden kendilerine yazılacak elkap muayyendir [1].

Kanunname'den çıkardığımız bu ahkâmdan başka, yine Fatih devrine ait tarihî metinlerde defterdarlığın mevcudiyetini gösteren bazı kayıtlar vardır[2]; fakat, daha evvelki devirlerde devletin maliye işlerinin nasıl idare edildiğini gösteren hukukî menbalar mevcut olmadığı gibi, bu husustaki tarihî malûmat ta pek az ve pek ziyade şüphelidir. Maliye tarihimize ait olarak şu son zamanlarda yazılan bazı eserlerde, defterdarlığın daha Osmanlı Devletinin ilk zamanlarında ihdas edildiği iddia olunmakta ise de, bunu teyit edebilecek hiçbir delil zikredilmemektedir[3]. İkinci Murad devrinde "mal-

[1] Kanunnâme-i âl-i Osmân, s. 10, 11, 13-17, 19, 20, 22, 23, 25-29, 31.

[2] Tursun Bey, Tarih-i Ebülfeht, s. 91 - 92.

[3] M. Zühdi, Bütçe, c. 2, s. 36-42 de Osmanlı devletinin ilk mali teşkilâtı ve defterdarlık hakkında verilen malûmat, baştan başa yanlış ve esassızdır; Abdürrahman Vefik Beyin "Tarih-i mali," (s. 112) ve "Tekâlif kavâidi," (s. 157, 162) adlı eserlerinde bu hususta sarîh tenakuzlar vardır; M. Zeki Beyin "Teşkilâtı atıkada defterdar" (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, N. 91, s. 96-102 ve N. 93, s. 234-244) adlı makalesinde bu tenakuzlar gösterilmiştir. Mâmafî bu makalede de, muhtelif zamanlara ait kanunnâmeleerin ahkâmı — hepsi aynı devre aitmiş gibi — tasnifsiz surette birbirine karıştırılmış, ve ne menbaların tenkidine, ne de kronolojiye ehemmiyet verilmemiştir; Hammer'den, ve bilhassa İbn Haldûn'un türkçe tercümesinden alınan parçalar, "defterdar," unvanının eskiliği hakkında muharriri şaşırtmıştır; halbuki İbn Haldûn'un metninde "defterdar" kelimesi mevcut değildir (c. I, s. 202-205). Bu makalede en ziyade Mehmet Arif Beyin Fatih kanunnâmesine yaptığı haşiyelere istinad edilmişse de, orada, bahsedilen teşkilâtın hangi zamanlarda yapıldığı gösterilmediğinden tarihen ehemmiyeti yoktur. Nailî Abdullah Paşa, XVIII inci asrın son nisfında yazdığı "Kavanin-i teşrifât" adlı eserinde İbn Haldûn'un verdiği malûmatı aynen tekrar ederek, Osmanlılar'da defterdarlık teşkilâtı hakkında küçük bir ilâve ile iktifa etmiştir. Hammer, müverrih 'Âlinin verdiği malûmattan istifade etmişse de, verdiği malûmat umumiyetle çok basit ve sathîdir (c. III, 18 inci kitapta, "defterdar" bahsi); d'Ohsson'un meşhur eserinde (c. VII, s. 192, 261) ve Cl. Huart'ın bilhassa buna ve bir de Hammer'e istinaden yazdığı, İslâm Ansiklopedisindeki

deftercisi,, yahut "maldefterdarı,, adıyla bir memur bulunduğunu tahmin edebiliriz: "Yazıcı-Oğlu Ali,,nin bu devirde yazdığı "Selçuk-nâme,,de Anadolu Selçukî devletinde "sahib-divân,,ın "emvâl defterleri,,ne de nezarete bulunduğu mukayyettir; "İbn Bîbî,, tarihinde bu kayıt mevcut olmadığından, Yazıcı-Oğlu'nun bunu başka bir menbadan aldığı,, ve fakat, "emval defterleri,, tâbirinin, Selçukî devrine ait olmasa bile, herhalde ikinci Murat devrine ait olduğunu ve bu defterlere nazaret eden memura da "defterdar,, adı verildiğini söyleyebiliriz [1]. "Defter,, kelimesi İslâm âleminde pek eski zamanlardan beri malûm olduğu gibi [2], Fatımîler'in idarî teşkilâtında "sahib-i defter,, unvanı [3] ve bilhassa İran Mogol devletinde "defterdarlık,, ve "defterdar,, bulunduğu cehetle [4], Osmanlılar'ın bu hususta kısmen Selçukî ve bilhassa da İlhânî teşkilâtından ıktibasta bulun-

"Defterdâr,, makalesinde verilen malûmat dahi pek sathîdir. M. Belin'in "Essai sur l'histoire économique de la Turquie,, sinde defterdarlığın daha muahhar devirlerdeki teşkilâtı hakkında daha iyi ve toplu malûmata tesadûf olunur (Journal Asiatique, mai-juin, 1864, 466 et suiv.). XV inci asır sonunda defterdarlık hakkında en iyi malûmat "Petit Traicté de l'origine des Turcs,, dedir (p. 96-99). Tarihî menbalarımıza, muhtelif kanunâmelere, sair resmî vesikalara, hattâ garp seyyahlarının bâzı eserlerine müracaat suretiyle XVinci asrın ikinci nüsfindan itibaren İmparatorluğun mali teşkilâtını mükemmel surette tetkik imkânı vardır.

[1] Houtsma'nın neğrettiği Selçukî metinleri, c. IV, muhtasar İbn Bîhî tarihi, s. 44 te birşey yoktur; halbuki, c. III, s. 105 te Sultan İzzeddin Keykâvâs'un "Sâhib divanlık ve emvâl defterlerini siyâkat ve hesapta Rum memâlikinde naziri olmıyan Bedreddin-i Horasânî'ye verdiği,, yazılıdır. İlhânîlerde de "sahib divan,, unvanını haiz olan büyük memurun "divân-ı-istifâ,, amiri olduğu ve devletin bütün maliye işlerine nazaret ettiği, ve vilâyetlerdeki maliye memurlarının mercii bulunduğu tamamiyle malûmdur. Selçukîlerin idarî teşkilâtı hakkında neğredeceğimiz makalede bu meseleyi ayrıca tetkik edeceğiz. Her ne olursa olsun, Yazıcı-Oğlu'nun ifadesi, ikinci Murat devrinde "defterci, defterdar" unvanlarının kullanıldığını göstermektedir.

[2] Yunancadan gelen bu kelime Arap, Acem, Türk, Mogol lisanlarına da girmiş ve eskiden beri kullanılmıştır.

[3] Subh - al-â'sâ'daki bir kayda göre (c. III, s. 525, 526). Makkârî'de "دفترخوان" unvanına tesadûf olunması, defter kelimesinin Mısır tarikıyla garp İslâm devletlerine de intikal ettiğini gösterebilir (Dozy, Suppl. aux Dictionnaires arabes, I, p. 448).

[4] İlhânî devletinin mâruf ricâlınden sahib-divân Hoca Şemseddîn Cüveynî, Hülagû zamanında çok karışmış olan maliye işlerini tanzim ettiği sırada, her vilâyetin mali işleri hakkında mükemmel defterler tanzim ettirmiş ve bu suretle muamelâtı merkezileştirerek her zaman sıkı ve emin bir kontrol imkânını elde etmişti. Muahharan bu defterlerin tertip ve muhafazası için Seyyid Sadr-ad-din Hamza'yı "defterdâr-ı-divan-ı- memâlik" veya "Defterdar-ı- memâlik" tayin etti. Muahharan Gazân Han, "müstavfî-i- memâlik,,in emri altında bulunan bu memuriyete daha fazla ehemmiyet ve istiklâl verdi; Gayet muntazam bir defterhâne yapıldı; hatta divan içtinmaları çok defa orada yapılmaya başlandı. Fakat sonraları bu teşkilât bozuldu; ve bu memuriyet dahi ortadan kalktı (daha fazla tafsilât için: دستورالکتاب: دفتر، var. 191-192; bunun tamamiyle itimada şayan olmıyan bir tercümesi: Hammer, Geschichte der Goldenen Horde, Pesth, 1840, S.497-501). "Defterhâne" nin İran'da Safevîler

dukları tebeyyün etmektedir. Abbâsîler'deki "dîvân al-hurûc v-al-cibâyât" ile "ديوان الخروج والجبایات" ile Sâ mânîler ve Selcukîler'deki "dîvân -ı istifâ" "ديوان استيفاء" teşkilâtından başlayarak, muhtelif islâm ve türk devletlerinde maliye işlerinin nasıl tedvir edildiğini, Harzemşahlar'da, Memlûkler'de, Mogollar'da, Anadolu Selçukîleri'nde muhtelif maliye memuriyetlerinin mahiyetini, ve, çok defa aynı unvanlar muhafaza edilmekle beraber vazife ve salâhiyet hususlarında ne büyük farklar hasıl olduğunu izah meselesi, ayrıca bir monografiye muhtaçtır. İşte, bütün bunlardan anlaşılıyor ki, ne Fatih kanunnamesi'ndeki "defterdarlık" müessesesi, ne de "defterdar" unvanı, asla Bizans'tan iktibas edilmiş değildir; ve *Rambaud*'nun bunu Bizans'taki *logothète*'lerden alınmış gibi göstermesi, tarihî vakialara tamamiyle mugayirdir .

VI — Kaptanpaşalık

A. *Rambaud* ve muakkiplerinin sırf bir Bizans taklidi olarak ve "megaduc" mukabili gösterdikleri kaptanpaşalık hakkında Fatih kanunnâmesi'nde hiçbir kayıt yoktur; ve bu da gayet tabiidir. Çünkü Fatih zamanında, Osmanlı devletinin küçük bir bahrî kuvveti mevcut olmakla beraber, "kaptanpaşalık" diye bir memuriyet mevcut değildi. Donanma, bilhassa Gelibolu üss-i bahrîsine istinat ettiği ve tersane orada bulunduğu için, Gelibolu sancakbeyinin emri altında bulunurdu. Harp esnasında, hükümdar, yahut sadr-ı-âzam, yahut, bunlar harbe iştirak etmedikleri takdirde serdar tayin edilen vezir, donanmaya da kumanda ederdi. Muahharan Osmanlı devletinin Mısır ve Suriye'yi zaptıyla bir Akdeniz imparatorluğu halini alması, ve Karadeniz sahillerinin de tamamen Osmanlı nüfuzu altına düşmesi üzerine, donanmanın ehemmiyeti arttı. Bâzı vakit, azledilen vezirlerin Gelibolu sancakbeyliği ve kaptanlıkla merkezden uzaklaştırıldığı oluyordu. Nihayet "Barbarus",tan sonra, kaptanlara Ceza-yer beylerbeyi payesi, ve daha sonra da vezaret verilmeğe başlandı; ve bilhassa XVII'inci asırdan itibaren, kaptanpaşalık, merkezî idarenin en mühim ve nüfuzlu mevkilerinden biri halini aldı [1]. İşte bu kısa

zamanında da mevcudiyetini, du Mans'dan öğrenmekteyiz (Estat de la Perse en 1660, p. 26).

[1] Bu mesele hakkında Hammer ve d'Osson'un eserlerinde verilen malûmat pek mahduttur; F. Babinger'in bunlara ve Kâtib-Çelebi'nin "تعمیر الکبار فی اسفار البحار" iyle bâzı tali mehzalara istinat ederek İslâm Ansiklopedisine yazdığı "Kapudan Pacha" makalesi ise gayet sathî, tenkitsiz, ve birçok yanlışlıklarla doludur. Halbuki, bilhassa XVII'nci asırdan itibaren, bu mesele hakkında gerek tarihî menbalarda, gerek kanunnâmelerde mebzul malûmat mevcut bulunduğundan, bu hususta etraflı bir monografi vücade getirmek mümkündür .

izahat, *Rimbaud* ve muakiplerinin, bu hususta kurmak istedikleri müşabehette de tamamiyle aldandıklarını meydana çıkarıyor.

Osmanlı bahriyesinin ve denizcilik teşkilâtının Fatih zamanına kadar geçirdiği safhalar hakkındaki malûmat, yok denecek kadar az ve dağınıktır [1]. Ancak, bu dağınık malûmat cem ve telifik edilince görülüyor ki, daha XIVüncü asır sonlarında Gelibolu'da teşekküle başlayan Osmanlı bahriyesi, Menteşe ve bilhassa Aydın ve Saruhan Oğulları gibi, mühim deniz kuvvetlerine malik Anadolu beyliklerinin bu husustaki an'anelerine vâriş olmuştur [2]. Netekim onlar da XIIIüncü asırda Alâiye, Antalya gibi mühim üss-i bahrîlere istinaden Akdeniz'de, ve "Sinop",a istinaden de Karadeniz'de donanma yapmağa çalışan Selçukîler'in an'anelerini devam ettirmişlerdir [3]. Anadolu Selçukîleri teşkilâtında XIII üncü asrın ilk kısmı sonlarında "reis-ül-bahr", unvanlı büyük bir memur bulunup Selçukîler'in Karadeniz'de en mühim üss-i bahrîsi olan Sinop'ta oturduğunu, ve bu memuriyette bulunan "Şüca'ad-dîn" in bir aralık niyabet vazifesi gibi devletin en mühim vazifelerinden birine tayin olduğunu biliyoruz [4]. Yine bu asrın ikinci kısmında, Selçukî ümerası arasında pek mühim bir mevki olan "emîr al-sevâhil Hoca Yunus", ile [5] "melik al-sevâhil Baha ed-dîn", malûmdur [6]. Acaba "reis

[1] Kâtib Çelebi'nin "Tuhfet ül-Kübâr",ında, Nailî Abdullah Paşa'nın "Kavanin-i-teşrifât",ında bu ilk devirler hakkında verilen malûmat hem pek mahdut hem de yanlış. Kâtib Çelebi, Fatih'ten evvelki zamanlar hakkında malûmatı olmadığını söylüyor; Kavanin-i-teşrifât'ta ise, müellif tarafından tasrih edilmemekle beraber, görülüyor ki, İbn Haldûn'un islâm devletlerinde donanma hakkındaki kısmı tercüme olunarak (Arapça metin c. I, s-210-214), Lütfi Paşa'nın "Âsafnâme",sinden ve Kâtib Çelebi'den alınan bazı parçalar ona ilâve olunmuş, ve XVII-XVIIIinci asırlara ait birtakım malûmat da zammedilmiştir; binaenaleyh,eski devirler hakkında bunda da hiçbirşey yoktur. Yukarıki başyede zikredilen Avrupa eserlerinde de bu hususta malûmata tesadüf edilemez .

[2] Clavijo XV inci asrın ilk senelerinde Gelibolu'daki Osmanlı tersanesini ve harp gemilerini görmüştü(Guy le Strange, Clavijo Embassy to Tamerlan, 1403-1406). "Türk istilâsından sonra Gelibolu" hakkında yakında neşredeceğimiz bir tetkikte Osmanlı donanmasının teşekkülü hakkında da izahat vereceğiz.Menteşe,Aydın,Saruhan Oğulları'nın bahri seferleri hakkında Bizans ve Avrupa menbalarında malûmat vardır: fakat bilhassa Umur Bey'in deniz harpleri hakkında Enveri'nin,"Düstürnâme"adlı manzum vakayinâmesi ve Mükrimin Halil Bey'in mukaddimesi zikre şayandır (Türk Tarih Encümeni neşriyatından, N.15,Istanbul 1928-1930).

[3] Bu hususta malûmat, maalesef, çok azdır. Herhalde Selçukîler'in denizcilikte o kadar büyük bir faaliyet gösteremedikleri, ve XIV üncü asırdaki Anadolu beyliklerinin bu hususta onlara tefevvuk ettikleri muhakkaktır .

[4] Houtsma, Selçukî tarihine ait metinler, c. IV, s. 271, 272.

[5] Aksarayî'nin Selçuknâme 'sinde (Ayasofya kütüphanesi yazmaları, N. 2143; Yeni cami kütüphanesi yazmaları, N. 827) .

[6] Houtsma, aynı külliyyat, c. IV, s. 323, 325 .

al-bahr رئیس البحر,, "emîr al-sevâhil أمير السواحل ve "melik al-sevâhil ملك السواحل,, unvanları, aynı memuriyetin üç muhtelif ismi midir? yoksa, ikisi Akdeniz kıyılarının, ve "reis al-bahr,, unvanı da Karadeniz kıyılarının muhafazasına memur bulunan iki ayrı memuriyetin isimleri midir? Öyle tahmin ediyorum ki, Anadolu'da Mogol tahakkümünden sonra, eski "reis al-bahr,, unvanı iptida "emîr al-sevâhil,, e ve daha sonra da "melik al-sevâhil,, e tebdil edilmiştir. Bu unvan Akdeniz sahillerinde teessüs eden—meselâ Antalya'daki Teke beyliği gibi— emaretlerde de bâzı tahavvüllerle, yani "emîr,, ve, "melik,, kelimeri tam bir istiklâl ifade eden "sultan,, kelimesine tahvil edilerek, devam etmiştir [1]. Eski "reis,, unvanının, Mogol hakimiyeti altında Konya Selçukî sultanlarının nüfuzları azaldıkça, iptida "emîr,, ve daha sonra da "melik,, unvanlarına tahavvül etmesi, pek tabiidir. Muahharan Osmanlılar'daki gemi kaptanlarına "reis,, unvanı verilmesi de, görülmüyor ki, Anadolu Selçukîleri zamanına çıkan bir an'aneyle istinat etmektedir [2]. Bizans'ın, Anadolu Türkleri'nin bahriye teşkilâtında bir örnek vazifesi gördüğü gayet tabiidir; Fakat, bu te'siri İstanbul fethinden sonra aramak ve bilhassa kaptanpaşalık müessesesinin teşkilinde görmek, tamamiyle yaulştır; daha XIV üncü asırda Gelibolu tersanesi Osmanlılar eline geçtiği zaman, bu te'sirin mevcudiyeti kabul olunabilir. Daha ileri giderek, Anadolu Selçukîleri'nde, ve hattâ, Akdeniz kıyılarındaki sair islâm memleketlerinde bu te'siri aramak, elbette daha doğrudur [3].

[1] Teke Beylerinden Mehmet Beyin Antalya'da Alâaddin camii kapısındaki kitabesinde "Sultân al-sevâhil سلطان السواحل,, unvanı da mevcuttur (Ahmet Tevhîr, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, N. 83, s.336). Bizans tarihleri, ilk Menteşe hükümdarı olarak "Salpakis,, adlı birisinden bahsederler (Köprülüzade Mehmet Fuat, Türkiyat Mecmuası, c. II, s. 10). Dr. P. Wittek bu ismin "sâhil bey,, yani "emîr-al-sevâhil,, olması ihtimalini bana hatırlattı ki, pek doğrudur. Esasen bu ailenin yukarıda zikrettiğimiz "emîr-al-sevâhil Bahâaddîn,, e mensup olduğunu tahmin edilmektedir.

[2] Kaptanlara reis unvanı verilmesi, herhalde daha eski zamanlardan kalmış olacaktır. Fatimîler'de bahriye kumandanlarına "mukaddam,, ve "reis,, unvanları veriliyordu (Subh-al- a'sâ, c. III, s. 523). XIV üncü asırda Suriye limanlarına istinat etmek suretiyle Akdeniz şarkında büyük faaliyette bulunan bâzı türk korsanlarının da "reis,, adını aldıklarını biliyoruz (L. de Mas Latrie, Pile de Chypre, Paris 1876, p. 274).

[3] Corci Zeydân, "Medeniyet-i İslâmiye tarihi"nde daha ilk islâm devletlerinde donanmanın nasıl te'sis edildiğini ve ne suretle inkişaf ettiğini anlatırken, bu hususta Bizans'ın büyük bir te'siri olduğunu ve batta İslâmın donanma manasında kullandıkları "اسطول,, kelimesinin bile rumcadan alındığını söyler (türkçe tercümesi, c. I, s. 186, 189). Bu mesele hakkında Hebert Jansky'nin İslâm kavimlerinin denizcilği hakkındaki makalesi de mühündür (Beitrag zu historischen geographie, kulturgeographie, ethnographie und kartographie vornehmlich des orient, Leipzig und Wien, 1929).

VII — Hadım Ağaları

Osmanlı saraylarında daima tesadüf edilen ve devlet işleri üzerinde de çok defa kuvvetle müessir olan hadım ağaları “tavâşî طواشى” ler, umumiyetle, Bizans sarayından Osmanlılara geçen en bâriz ve kat’î bir an’ane numûnesi olarak gösterilir. Meselâ E. Oberhummer: “sadr-ı-âzam ve şeyhülislâm gibi devletlû unvanını taşıyan kızlar-ağasının yani siyah hadımların âmiri olan dârüssa’âde ağasının Osmanlı İmparatorluğunda en nüfuzlu bir şahsiyet olduğunu, ve bunun, Bizans sarayındaki tavâşîlerin reisi olan *archieunuchos*’tan başka bir şey sayılamıyacağını” söylüyor; bu müellife göre, Osmanlı devrindeki köle fiareti bile bir Bizans mirasıdır [1]. Osmanlı sarayının dahilî teşkilâtını—bâzılarına göre İstanbul fethinden evvel, bâzılarına göre fetihden sonra—Bizans sarayının aynen taklidinden ibaret sayanlar için, bu telâkki gayet tabiidir. Fakat, bütün bizantistler tarafından bir mütearife gibi tekrarlanan bu iddianın, tarihî şe’niyete ne kadar uyabileceğini anlamak için, meseleyi, takip ettiğimiz tarihî usûle tevfikân, tetkik edelim.

İlk ve Orta-Zamanlarda tavâşîliğin intişarı hakkında burada malûmat vermek mevzuumuzdan hariçtir. Yalnız, Abbâsî saraylarına birçok hususlarda örnek vazifesi gören Sâsânî saraylarında, tavâşîlerin devlet hayatında mühim bir rol oynadıklarını biliyoruz[2]. Harem hayatıyla da alâkadar olan bu an’ane, bilhassa Abâsîler’den başlayarak, bütün islâm-türk saraylarında devam etti. Abbâsî saraylarında siyah ve beyaz tavâşîler mebzuldü; bilhassa siyah tavâşîler harem dairelerinde istihdam ediliyorlardı. Halife “Emîn”, zamanından itibaren bunlar çoğalmağa başlamışlardı [3]; Abbâsîler devrinde bu tavâşîlerden bâzıların devlet işlerinde pek ziyade

[1] E. Oberhummer, Die Türken und das osman. Reich, s. 55.

[2] Ch. Schefer, Siasset-Namêh, p. 47, 53; A. Christensen, l’Empire des Sassanides, p. 42. Daha Sâsânîler’den evvelki sülâleler zamanında İran saraylarında bunların büyük ehemmiyeti olduğunu görüyoruz (aynı eser, p. 13, 15).

[3] Medeniyet-i İslâmiye tarihi, türkçe tercümesi, c. IV, s. 307; c. V, S. 39. Daha Muâviye zamanında Emevî saraylarında da „tavâşî” lerin mevcudiyetini “Mes’ûdi”deki bir kayıt bize gösteriyor (Mağoudî, Les Prairies d’or, tome VIII, p. 148-150). Mameûn Abbâsîler zamanında bunların adedi pek çoğalmıştı. Halife Muktedir-Billah’ın beyaz ve siyah 11,000 tavâşîsi mevcut idi (Al-Fakhri, texte arabe édité par H. Derenbourg, Paris, 1895, p. 352; E. Amar, Histoire des dynasties musulmanes, Archives Marocaines, vol. XVI, Paris, 1910, p. 449). Suhh-al- a’şâ, c. III, s. 272de Bizans sefirlerinin kabulü merasimede 4,000 beyaz ve 3,000 siyah tavâşînin mevcut bulunduğu o devir menbalarında mukayyettir. Abbâsîler devrinde tavâşîler meselesi hakkında ayrıca bakınız: A. Mez, Die Renaissance des İslam, Kap. 20).

nafiz olduklarını, büyük mevki'lere geçtiklerini görüyoruz: Mısır'da istiklâlini ilân eden "Kâfûr", siyah bir tavâşi idi [1]. Sonra, Fâtımîler devrinde de tavâşilerin ehemmiyeti büyüktü : Hakîm Nâsır Husrev, "üstâdân, üstâdîn استادان ، استادین", nâmı verilen bu beyaz ve siyah tavâşilerden bahsettiği gibi, muhtelif tarihî menbalarda da bunların ehemmiyeti hakkında malûmat vardır [2] . Gaznevîler'de de tavâşilerin mevcudiyetini biliyoruz. Bunlardan meselâ Mes'ud'un Agacı اغاجی unvanlı tavâşisi, sonra, Harzemşah Altuntaş'ın Şeker ismindeki tavâşisi malûmdur [3] . İşte bu sebepten, o devir müverrihi Bayhakî بهقّ de sık sık zikredilen خادمان حرم سلطانی nin, hadımlar yani tavâşiler olduğu kuvvetle tahmin olunabilir [4] . Bunun, Sâmânîler vasıfılarıyla intikal eden bir Sâsânî an'anesi olduğu pek tabiidir. Abbâsî ve Gaznevîler'in birçok an'anelerine vâris olan Ssçukîler'de, ve Fâtımî an'anelerine de vâris olan Eyyûbîler'de tavâşilerin ehemmiyetini ve içlerinden bâzılarının mühim mevki'lere yükseldiğini ve devlet işlerinde ehemmiyet kazandığını görüyoruz: Safâhaddîn Eyyûbî'nin veziri "Karakuş", bir tavâşi idi [5] . Memlûkler zamanında bu hadımlara artık "tavâşi", adı verilmeye başlandığını biliyoruz ki, bu kelime, Arap müverrihlerinin ifadeleri ve ghile, türkçeden alınmıştır [6] . Mısır Memlûk sultanları zamanında saraydaki tavâşilerin reisine "zimâmdâr زمامدار", unvanı veriliyordu: Sultanın harem işlerine, ailevî hususlara o nezaret ediyor, hariçten alınacak şeyleri o alıyor, hükümdar ailesine mensup prenseslerin yahut azat edilmiş cariyelerin evlenmesi hususunda sultandan doğrudan

[1] Medeniyet-i İslâmiye tarihi, türkçe tercümesi, c. IV, s. 307-308.

[2] Sefernâme-i Hakîm Nâsır Husrev, Berlin, 1341. s. 66; Ch. Schefer. Relation de voyage de Nassir Khorrau, Paris, 1881. p. 159. Nâsır Husrev, eserinin diğer bir yerinde daha bu siyah hadımlardan bahseder: Berlin tab'ı, s. 62; fransızca tercümesi, s. 141; Subh-al-âşâ, c. III, s. 481; c. V, s. 439.

[3] A. Kazimîrski, Menouchehri, p. 84, 100. Bu اغاجی kelimesi, islâm devletlerindeki mukabili türkçe bir istilâhtır; Selçukîler devrinde de kullanılıyordu.

[4] Târih-i Baihaki, farsî metin, s. 439.

[5] Bu devirlerde yetişip mühim mevki'ler işgal eden tavâşiler hakkında tarihî menbalarda birçok malûmata tesadüf olunur.

[6] Mukriiz'nin verdiği malûmata göre, "tavâşi طواشى", kelimesinin eski gekli "tabuşi طابوشى", olup türkçeden alınmadır (Quatremère. Histoire des sultans Mamelouks, vol. I, part. I, p. 132). Türkçeden arapçaya geçen kelimelerde "c = ç, ve "p = b" tabâdulüne daima tesadüf edildiği için "tabuşi", nin "tapuşi طابوشى" olduğu kolaylıkla anlaşılıyor. Bu kelimenin daha eski gekli "tapuşi طابوشى" dir ki, eski türkçede "memur, hizmetçi, manalarına gelir; bu kelimenin aslı olan "tapuşi tapu", kelimesi de muhtelif manalarda türkçede eskidenberi kullanılır (XV inci asır başında Rumeli'de tesadüf edilen "تاپوشى", tabiri hakkında bu mekaleye zeylen negredeceğimiz kıssında tafsilât mevcut olduğundan, burada fazla izahata lüzum görmüyoruz).

doğruya emir ahyördü;“باب الستاره, yani “perde kapısı, hizmetinde bulunan bütün tavâşiler onun emri altında idiler [1]. İşte pek açık görülüyor ki Memlûkler sarayındaki bu mühim memuriyet, sonraları Osmanlı saraylarında gördüğümüz “dârüssa‘âde ağası, kızlar ağası, vazifesine muadildir. Anadolu Selçukileri'nin saraylarında da tavâşilerin mevcudiyeti, pek kolaylıkla tahmin olunabilir; XIV üncü asırda Celâyirler devrinde de tavâşiler arasında pek mühim mevki'lere çıkanlar olmuştu [2].

Osmanlı sarayında birinci Beyazıd devrinde herhalde tavâşilerin mevcudiyeti tahmin olunabilir. XV inci asırda, devletin büyük mevki'lerine kadar yükselen bâzı tavâşiler dahi malûmdur[3]. Yine bu asırda Kastamoni beyliğinde de vezirliğe kadar yükselmiş olan bir tavâşiyi biliyoruz[4]. Ancak, ne XV inci, hattâ, ne de XVI ncı asırda, harem hizmetindeki tavâşilerin devletin idare hayatı üzerinde müessir olduklarına dair tarihî menbalarda hiçbir malûmat yoktur. Yalnız, bu asrın sonunda, (982 hicrîde) kapı - ağası Habeş Mehmet Ağa'nın ilk defa “dârüssa‘âde ağası دارالمعاده آغاسى unvanını aldığı, ve ayrıca, Haremeyn evkafına nezaret vazifesinin de uhdesine verildiğini biliyoruz. Saray kadınlarının elinde oyuncak olan üçüncü Murad devrinde dârüssa‘âde ağalığının böyle büyük bir ehemmiyet kazanması gayet tabiidir. Şehzadelerin sarayda mahpus yaşamaları ve saltanata geçen şehzadelerin ancak eski musahiplerine ve kadınlara fîmat ederek haremde devlet işlerine hâkim olması, haremde emiri olan dârüssa‘âde ağasının ehemmiyetini artırıyor. O zamandan başlayarak, Türkiye'de meşrutiyet ilânına kadar yetişen dârüssa‘âde ağaları arasında, memleketin umûmî hayatında

[1] Quatremère, Hist. d. sul. Mamelouks, vol. I, part. II, p. 68.

[2] Sultan Üveys'in Bağdad'daki nâibi “Tavâşi Mercan” idi (Subh-al-a'sâ, c. VII, s.265). Kezâlik, Hindistanda ikinci islâm devletini teşkil eden, Halac خلاج Türk sultanlarının tavâşileri arasında da serdarlık vazifesine kadar yükselenler vardı (Halil Edheri, Düvel-i-islâmiye, İstanbul 1927, s. 460).

[3] Meselâ Sadr-ı-âzam Hadım Ali Paşa ve Hadım Sinan Paşa gibi (Osmanzade Tâib, Hadikatülvüzerâ, hususi kütüphanemizdeki nüsha). Hadım Sinan Paşa, evvelece saray ağalarından idi.

[4] Sinop'ta, İsfendiyar ibn Bayezid zamanına ait 838 tarihli ve kale burçlarından birinin tamirine müteallik bir kitabede “شهاب الدين شاهين الملوک الطواشى” ibaresi mevcuttur (Hüseyn Hilmi, Sinop kitabeleri, Sinop 1341, s. 10; bu kitabenin daha müsahihah şekli: Türk Tarih Encümeni Mecmuası, yeni seri, c. IV, sayı, 4, 1930, s. 48). Bu “Tavâşi Şahabeddin, in, Âşık Paşa Zade tarafından Kastamoni emiri İsmail Beyin veziri olarak gösterilen “Şahabeddin Ağa, olduğu ve “Ağa, unvanının da belki tavâşiliği dolayısıyla verildiği muhakkak gibidir (İstanbul tab'ı, s. 157).

ekseriyetle meş'um büyük roller oynayanlar mevcuttur[1]. Dârüssa'âde ağalığı memuriyetinin İstanbul fethinden sonra Bizans'tan alınmadığını kat'i surette anlamak için, şu yokariki izahat kâfidir zannindeyiz. Dârüssa'âde ağalığı, Osmanlılar'da, ya Anadolu Selçukluları'nın veya Memlûkler'in yahut müştereken her ikisinin te'siri altında vücade getirilmiştir: İstanbul fethinden çok sonra te'sis edilen bu büyük saray memuriyetinin gittikçe artan bir ehemmiyet kazanması, Bizans taklidi değil, harem nüfuzunun devlet işleminde gittikçe artmasından doğan zarurî bir neticedir. Eğer tavâşifler, Osmanlılar'dan evvelki islâm ve türk devletlerinde bulunmuyup da İstanbul'un fethinden sonra ilk defa Osmanlılar tarafından istihdam edilmiş olsaydı, ancak o zaman, Bizans te'siri mevzuu-bahis olabilirdi.

VIII — Çavuşlar

Bizans'tan Osmanlılara geçtiği iddia olunan müesseseler arasında "çavuşlar" da daima zikredilir. *Rambaud*, *Codinus*'den naklen, Bizans sarayında çavuşlar hattâ bir de çavuşbaşı bulunduğunu söylediği gibi, *Scala* ve sairleri de bunu tekrar ederler. Bütün bizantinistlerin daima tekrar ettikleri bu yanlış iddiayı, yalnız *Ernst Stein*, mutat nüfuz-ı nazarıyla, kabul etmemiş, ve Orta-Bizansa ait *mandatores*'lerin halefleri olan bu çavuş *τῶδοστος* isim ve teşkilâ-

[1] Osmanlılar devrindeki dârüssa'âde ağaları hakkında meşhur "Resmî Ahmet Efendi" nin 1163 te yazdığı "تخية الكبرى" adlı eserde toplu malûmat vardır (İstanbul'da muhtelif nüshaları varsa da, müellif hattıyla olduğu musarrah bir nüsha Darülfünun kütüphanesinde dir: Yıldız kütüphanesinden naklen 17402 numarada). Müstakimzade bunu tezyil ederek 1202 senesine kadar dârüssa'âde ağalığında bulunan sekiz zatın tercümesi halini yazmıştır (İbnül-emîn Mahmut Kemâl, *Tuhfe-i Hattâtîn*, mukaddimsinde, s. 63). XVII üncü asırdan başlayarak Osmanlı vakayinamelerinde ve sair tarihi menbalarda dârüssa'âde ağaları hakkında birçok tafsilâta tesadüf olunur (meselâ Darülfünundaki *تخية الكبرى* nüshasının arkasında, Resmî Ahmet Efendi'nin, kitabı namına ithaf ettiği ve hakkında çok sıfayıskâr davrandığı Beğir Ağa'nın memlekette nasıl bir sui istimal şebekesi vücade getirdiğine dair pek mühim malûmat vardır). Resmî Ahmet efendi'nin verdiği malûmata nazaran, dârüssa'âde ağalığı vazifesi evvelce kapı ağalarıyla hazinedarbaşılar uhdesinde imiş; iptida "Enbeşi Mehmet Ağa" (memuriyeti 982-999) büyük bir nüfuz kazandığı için bu namı almış; ve Haremeyn evkafı nazareti de uhdesine verilmiş. Buna ait olan 998 tarihli bir fermanda Mehmet Ağa "dârüssa'âde ağası", olarak zikredilmektedir (Evkaf-ı Hümayun nazaretinin tarihçesi teşkilâtı, İstanbul 1336, s. 14-15). Muabharan dârüssa'âde ağası Osman Ağa (1004-1011) zamanında sair birtakım selâtin ve vüzerâ evkafı da Haremeyn evkafı nazaretine ilhak edildiğinden büyük ehemmiyet kazanmıştır (tafsilât: Evkaf nazareti tarihçesi'nde). Kapı ağaları ve dârüssa'âde ağalığı hakkında ayrıca bakınız: *Tarih-i 'Atâ*, c. I, s. 34, 159, 257-269 ; burada eski devirler hakkındaki malûmat yanlış ve hattâ mütenakızdır .

tının Türkler'den alınmış olduğunu, ve iptida Manuel Comnenus zamanında bunlara tesadüf edildiğini söylemiştir [1]. Biz burada, tâkip ettiğimiz usûle tevfikân, daha Osmanlılar'dan evvelki muhtelif türk devletlerinde ve İstanbul fethine kadar Osmanlılar'da çavuş ismine ve teşkilâtına tesadüf edilip edilmediğini izah edeceğiz.

Muhtelif türk lehçelerinde mevcut eski bir türk kökünden geldiği muhakkak olan[2] “çavuş چاووش” kelimesine ve çavuş teşkilâtına —şimdiki tetkikatımıza göre, daha evvelki zamanlar hakkında kat'i bir şey şöyliyememekle beraber [3] —herhalde Büyük Selçukî devletinden itibaren tesadüf ediyoruz: Siyasetnâme'deki bir fıkra, Sultan Alp Arslan'ın sarayında çavuşlar bulunduğunu, ve hattâ, hükümdarın, şif olduğunu itiraf eden bir memuru onlara dövdürdüğünü anlatmaktadır[4]. Bunu müeyyid olarak, Sultan Sencer devrinde çavuş lâkabını taşıyan adamlar olduğunu yine o devre ait tarihî menbalarda

[1] Ernst Stein, Untersuchungen zur spathyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte (Mitteil. z. Osman. Geschichte, Wien, 1925, Band II, s. 45) .

[2] Çavuş kelimesinin türkçe “چاووش چاووش” kökünden geldiğini iptida Vambéry meydana koymuştur (Çagataische Sprachstudien, s. 276; Etymologische Wörterbuch, s.130). „Feryat, bağırma, ses” manalarına gelen ve mecazî olarak „şan, şöhret” mefhumunu dahi ifade eden— Türk tarihinde pek çok tesadüf ettiğimiz “Çavlı” adını hatırlatmak kâfidir; bununla beraber, Çavlı kelimesinin başka manaları da vardır—bu kelime, „Mahmûd Kâşgari”de (D. L. T., cilt I, S. 47; C. Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz, s.51), Çagatayca muhtelif lügatlerde (Şeyh Süleyman, s.149; Pavet de Courteille, p. 281), ve “Kitâb al-idrâk” (Caferoğlu tab'i, s.47)te mevcuttur. Eski Anadolu metinlerine gelince, XIV üncü asra ait olan “Ferhengnâme,,de (s.94), XV inci asır başlarında yazılmış olan türkçe „Selçuknâme”de (Houtsma külli-yatı, cilt III, sayfa 47, satır 6 da ve sair başka sahifelerde), XVI ncı asra ait, Divân-ı türki-i basit, te (Köprülüzade, s. 44, satır 7) bu kelimeye tesadüf olunur. Bu izahat, kelimenin muhtelif türk lehçelerinde mevcudiyetini ve eskiliğini göstermeye kâfidir. “Çavuş” kelimesine gelince, „çav” kökünden geldiği pek sarîh olan bu kelimeye iptida „Mahmûd Kâşgari,, de tesadüf ediyoruz (c. I, s. 307; Brockelmann, Mitteltür. Wort., 51) . Mahmûd'un „orduda safları tertip ve tanzim eden ve askerini zaptî raptını muhafazaya memur olan adam, yani, zâbit” manasında izah ettiği “چافش: Çavuş” kelimesi, bu teşkilâtın yalnız Selçukiler'de ve Karahanlılar'da değil, hattâ daha İslâmiyetten evvelki türk devletlerinde de mevcut olduğunu tahmin ettiriyor. Mamefi, elimizde bu kelimenin daha eski devirlerde mevcudiyetine dair vesika olmadıktan, bunu, ancak bir faraziye olarak ileri sürebiliriz. Çavuş kelimesinin mogolca “tchagou-tchi,, kelimesinden geldiğini iddia eden E. Blochet'nin bu hususta uzun uzadıye verdiği izahat, kanaat verici olmaktan çok uzak ve tamamıyla indidir (Patrologia Orientalis, Paris 1920, tom. XIV, fasc.3; p.664-665). Yine aynı müellif, diğer bir eserindeki başyede, bu „çavuş” kelimesinin yine mogolca „tsaghadsa” kelimesinden gelmesi ihtimalinden, fakat burada sırf bir ihtimal olarak, bahsetmiştir (Relation du voyage en Orient de Carlier de Pinon, publié par E. Blochet, extrait de la Revue de l'Orient latin, tom. XII-XIII, Paris, 1920, p.96) .

[3] P. Pelliot'un zikrettiği “Tcheou chou,, kelimesinin acaba bununla bir münasebeti var mıdır? (A propos des Comans, Journ. Asiatique, avril-juin 1920, p. 153).

[4] Nizam oul-Moulk, Siasset - Naméh, traduit par Ch. Schefer, Paris 1893, p. 207

görüyoruz [1]. Farisî menbalarda çok defa “سرهنگ” yahut “دورباش” kelimeleriyle ifade edilen çavuşların Selçukî devrindeki kıyafetleri, 'Awfî'nin جامع الحكایاتındaki bir fıkradan anlaşılmaktadır: hükümdârın daima maiyetinde bulunan bu çavuşların bellerinde gümüş kemerler ve ellerinde de murassa değnekler bulunurdu; hükümdâr bir yere giderken önünde bulunurlar ve “دورباش : savulun!”, diye bağırarak yol açarlardı [2]. Farisî lisanında hem bu değneğe, hem de o değneği hamil olan saray hademesine دورباش ismi verilir [3]. Daha Gaznevîler'de, hattâ Sâmânîler'de mevcut olan bu serhenglerin [4], ve, onların ellerinde murassa değnek taşımaları âdetinin, Sâsânîler'den kalma bir saray an'anesi olduğu tahmin edilebilir. Yalnız Büyük Selçukîlere değil, sair Selçukî şubelerine ve Anadolu Selçukîleri'ne ait farisî metinlerde “Serheng, dürbâş” kelimelerine daima tesadüf olunmaktadır. Büyük Selçukî İmparatorluğunun vârisleri olan muhtelif türk devletlerinde de çavuşların mevcudiyeti anlaşıyor: Mogol istilâsı önden kaçarken “Âbiskûn, da ölen Hârezmşâh 'Alâ' ad-dîn Mohammed'in yanındaki ümera arasında “Şems ed-dîn Mahmûd el-Çavuş, un bulunduğunu biliyor ki, bu adamın taşıdığı “çavuş, unvanı, Hârezmîler'de de çavuşların bulunduğu sarîh bir delildir [5]. Nasavî'deki bir kayıt da, bu devlette چاوشیه yani çavuşlar sınıfının mevcudiyetini teyit etmektedir [6]. Eyyûbîler vasıtasıyla Selçukîler'in birçok müesseselerini almış olan Memlûkler'de de çavuşlara rasgeliyoruz: Memlûk sultanlarının maiyetinde bir çavuşlar zümresi bulunduğu gibi, Suriye'deki nâ'ib al-sultân'ın maiyetinde de yine çavuşlar vardı. Bilhassa askerî alaylarda, merâsimde bunların bulunması, saltanat icabından sayılıyordu [7]. Anadolu Selçukîleri'nde hükümdârın ve büyük ümerânın maiyetinde çavuşlar bulunuyordu; bunlar, emirleri teblig

[1] Th. Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoudes, vol. II, p. 159. Burada zikredilen Yusuf Çavuş, Sencer'in ileri gelen ümerâsından olarak gösteriliyor. Mamafî, bu, çavuş lâkabının büyük ümerâyâ verildiğini göstermekten ziyade, bu emirin evvelce çavuş olduğuna bir delil addedilebilir.

[2] تاریخ جهانکشای جونى, c. I sonundaki başlıyelerde, s. 238.

[3] Mütercim “Âsım'ın قانع برهان tercümesinde دورباش kelimesine bakınız.

[4] Bayhaki tarihinde çok defa bunlardan bahsedilir (meselâ s. 488).

[5] O. Houdas, Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankoberti, p.81; arapça metin, s.48.

[6] Ayn eser, s. 123; tercümesi, p. 205.

[7] Memlûkler devrinde çavuşlar zümresinden bahseden arap tarihçileri bunlara “çavişiyya”, (چاوشیه), “şavişiyya” (شاوشیه) adını verirler. Bu mesele hakkında iptida E. Quatremère epeyce malûmat vermiş ve çavuş lâkabına XIX uncu asır başlarında Mısır'da hâlâ tesadüf edildiğini de kaydetmiştir (Histoire des sultans Mamelouks, tom. I, par. I, p. 135 - 136). Bu zümrenin Suriye'deki nâib al-sultanların maiyetinde de bulunduğu gerek “Subhral-

için münadflık vazifesi yaptıkları gibi, muhtelif merasimde de alkış vazifesiyle mükellef idiler [1]. Mısır Memlûk sultanı Melik al-Zâhir' in Kayseri seferi hakkında yine o devirde yazılmış bir risalede, Anadolu emîrleri arasında امير سيف الدين الجاوبش adlı bir emîr de zikredilmektedir ki, Anadolu Selçukluları'nda çavuşların mevcudiyetine bu da başka bir delildir[2]. Anadolu Selçukluları'nın birçok müesseselerini devam ettiren Anadolu Beyliklerinde bu vazifelerle mükellef olan çavuşların mevcudiyetini bildiğimiz gibi [3], sonraları Ak-koyunlular'da [4] da çavuşların bulunduğunu görüyoruz [5].

İşte, Çavuşların daha Osmanlı devletinin kuruluşundan çok evvel mevcut olduğunu ve kelimenin de türk menşeyinden geldiğini ispat eden bu kısa izahat, Osmanlı devletinin bu hususta Bizanslıları değil, doğrudan doğruya Anadolu Selçukluları'ni taklit etmiş olduğunu meydana koymaktadır. Osman Gazi'nin silâh arkadaşları arasında gördüğümüz Samsa Çavuş'un bu unvanı, herhalde daha Selçukî devrinden kalma bir unvandır. Orhan ve bilhassa Murad devrinde Osmanlı devlet müesseseleri teşekküle başladıktan sonra, çavuş sınıfında ihdas edilmiş olmalıdır. Muahharan ikinci Murad devrinde "Yazıcı Oğlu Ali", Selçukî saraylarındaki çavuşlardan bahsederken, çavuşların vazifeleri hakkında —me'hazi olan "İbn Bibî", de bulunmıyan — bazı malûmat vermektedir ki, bunun, o devirdeki Osmanlı çavuşlarının vazifelerine kıyasen yazılmış olması da pek muhtemeldir [6].

a'sâ,,dan (G. Demombynes, la Syrie à l'Époque des Mamelouks, p. 232), gerek diğer tarihçilerin ve meselâ Moufazzal ibn Abil-Fazâil'in ifadelerinden anlaşılıyor (Patrologia Orientalis, tom. XIV, fasc. 3; E. Blochet, Histoire des sultans Mamelouks, fasc. II, Paris 1920, p. 664). Bu kelime hakkında Dozy'nin verdiği malûmattan, çavuşlukabının sonraları Şimali-Afrika'da ve Yemen'de de yayıldığı anlaşılmaktadır (Supp. aux dictionnaires arabes, I, p. 169, 717-718; ayrıca bakınız: Mohammed ben Cheneb, Mots turcs et persans conservé dans le parler algérien, Paris, 1922, p. 51). Bunda Osmanlı hâkimiyetinin de mühim te'siri olmuştur.

[1] Th. Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoudes, vol. IV, p. 48, 111, 137, 181.

[2] Subh-al-a'sâ, c. XIV, s. 160.

[3] Düsturname-i Enveri, metin, İstanbul, 1928, s. 26, 31. Aydın Oğulları'nda çavuşların mevcudiyetini gösteren bu kaydın, ikinci Sultan Mehmet devrinde yaşayan müellif tarafından o devirde Osmanlılar'da mevcut çavuşlar nazarı itibara alınarak konulduğu hatıra gelebilir. Fakat, Anadolu Beyliklerinin Selçukî âdetlerine ve müesseselerine tevarüs ettikleri düşünülürse, bu ihtimal çok zayıf kalır.

[4] Millî Tettebbü'ler Mecmuası, sayı V, s. 291.

[5] "Şeref ad-din Yazdı" nin Zafernâme'sinde munderiç bir şürde „çavuş,, kelimesine rasgeldiğimiz gibi (Bibliotheca Indica, Calcutta 1887, I, 722), Husrev-i Dehlevî'nin bir şürinde de „câvişi,, (جاءيشي) kelimesine tesadûf olunuyor (J. Rypka, Sâbit's Ramazânîje, İslamica, vol. III, fasc. 4, 1928, s. 445).

[6] Meselâ çavuşların, sefer esnasında, hükümdarın hareket emirlerini „atları atları,,

Fatih kanunamesi'nde, gerek çavuşlar, gerek çavuşbaşı hakkında bâzı ahkâm mevcuttur; buna göre, çavuşbaşılık memuriyeti, sair bölük ağalıklarından rutbece daha aşağı olup, yalnız kapıcılar - kethüdası ile cebecibaşı ve topcubaşı'ya takaddüm eder; çavuşbaşı, reisülküttap ve kapıcılar - kethüdası, hizmetkâr oldukları için, divanda oturmazlar. Vezir-i âzamın önünden kalkan sofranın çavuşbaşı ile maiyetine, ve vezirler önünden kalkan sofrasında reisülküttap ile maiyetine verilmesine bakılırsa, bunların, reisülküttaplara herhalde takaddüm ettikleri anlaşılıyor. Vezirler, kadıasker, defterdar divane geldikçe, çavuşbaşı, kapıcılar-kethüdasıyla birlikte, önlerine düşüp istikbal ile mükelleftir. Çavuşbaşıya hazineden günde 60 akçe verilir. Çavuşlara gelince, bunların mertebesi tımar - müteferrikasından aşağı olup, kâtiplerle müsavidir; eskiliklerine göre birbirlerine takaddüm ederler. Çavuş oğullarına 10,000 akçe tımar verilir. Çavuşlar bayramlarda padişahın elini öpebilirler. Çavuşların nasbı hususu, bilhassa defterdarlara aittir. Vezirler ile defterdarlara selâmçavuşu tayin olunur [1]. İşte, Fatih kanunnamesi'nin çavuşlarla onların âmiri olan çavuşbaşı hakkında ihtiva ettiği hükümler bundan ibarettir.

Gerek Fatih devrine ait tarihî menbalarda, gerek sonraki asırlara ait tarihî ve hukukî vesikalarda çavuşlara ve çavuşbaşıya ait mebzul malûmat mevcut olduğundan, bu müessesenin son zamanlara kadar geçirdiği tahavvüller bütün teferrüatıyla tespit olunabilir [2]. Fakat, mevzuumuzun dışına çıkmamak için, şimdilik bu kadarla iktifa ediyoruz. Herhalde, bu kısa izahat, *Ernst Stein*'in doğru mülâhazasını kat'î surette ispata kâfidir kanaatindeyiz.

IX — Vergi sistemi

Osmanlı imparatorluğunun vergi sistemi ve hattâ umumiyetle maliye usûlleriyle Bizans maliye usûlleri ve vergi sistemi arasında pek büyük benzeyişler olduğu ve Osmanlılar'ın bu hususta da Bizans te'siri altında kaldıkları hakkındaki iddiaları, ve *Prof. Sokolov*'un birtakım Osmanlı ve Bizans arâzi vergileri arasında kurmaya çalıştığı müşabehetleri yukarda kaydetmiştik. Şimdiye kadar temas ettiğimiz muhtelif meseleler arasında, tetkik ve halli en güç olan, belki de budur. Çünkü, Fatih devrinden evvel Osmanlı devletinde mevcut

nidasıyla orduya tebliğ etmeleri gibi (Millî Tettebbü'ler Mecmuası, sayı V, s. 218).

[1] Kanunnâme-i âli Osman, s. 15, 16, 19, 21-23, 25, 29, 31.

[2] Cf. Huarf'ın, İslâm Ansiklopedisinde münderiç „Çavuş“ maddesinde, çok malûm ve mahdut bir iki menbaa istinaden bu hususta verdiği malûmat, pek ehemmiyetsizdir.

vergiler hakkında hukukî metinler mevcut olmadığı gibi, muhtelif tarihî menbalarda da buna ait malûmat çok mahdud ve dağınıktır. Anadolu Selçukîleri'nin vergi sistemini anlamak için de aynı güçlükler vardır. "Orta-Zamanda iktisadî ve malî Türkiye," namı altında yakında neşredeceğimiz bir eserde bütün bu meseleler ve bunların teferruatı hakkında izahat verilmiş olduğundan, burada yalnız *Sokolov*'un bâzi iddialarını tenkit ile iktifa edeceğiz.

Osmanlı maliyesinin eski devirleri hakkında çok mahdud ve yanlış malûmata malik olan bu muharrir, Türkiye'de arâzi vergileri sisteminin iptida Kanunî Süleyman zamanında tatbika başladığını, sonradan ikinci Selim ve birinci Ahmet zamanlarında tapu defterlerinde bâzi tadilat ve ıslahat yapıldığını söylüyor. Halbuki, daha XV inci asırda, muhtelif sancaklardaki arâzinin mahiyetine göre tanzim edilmiş bâzi eski defterler bugün elimizde bulunduğu gibi [1], fethedilen memleketlerde ve şehirlerde de derhal nüfusun ve emlâkin tespit edildiğini tarihî vesikalardan anıyoruz [2]. XIV-üncü asrın ikinci yarısında Osmanlı idare teşkilâtının oldukça muntazam bir hal aldığı düşünülürse, gerek tapu defterlerinin gerek vergi sisteminin daha o zamanlarda mevcut olduğuna kolaylıkla hükmedilebilir. Bir islâm devleti olan Osmanlı devletinde, "tekâlif-i şer'îyye تكاليف شرعية" den yani şeriat ahkâmına nazaran alınan vergilerden başka, "tekâlif-i örfiyye تكاليف عرفية" yani devletin sırf kendi hakimiyeti hakkına istinaden koyduğu vergiler de mevcuttu. *Sokolov*'un mevcudiyetinden bile haberdar olmadığı Fatih kanunnâmesi'nde buna ait epeyce ahkâm vardır [3]. Fakat, Fatih devrinde tespit edilmiş olan bu vergilerden mühim bir kısmının, Osmanlı devletinin daha eski devirlerinde de mevcut olduğunu, hattâ, bunlardan bazılarına sair Anadolu Beyliklerinde de tesadüf edildiğini pek iyi biliyoruz [4]. Osmanlı devleti, Anadolu Beyliklerini ortadan

[1] İstanbul'da Hazineievrak'ta mevcut Fatih devrine ait iki evkaf defteri, Ahmet Refik Bey tarafından neşredilmiştir. Bunların birisi Teke vilâyetine, diğeri Sultanöyüğü'ne aittir (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, N.79ve 80). Hazineievrak'taki vesikalar ve bilhassa Defterihakanî arşivi lâyikiyle tetkik edilecek olursa, daha bu gibi defterlerin meydana çıkacağı kuvvetle ümit edilir.

[2] Tarihî menbalarda bunu teyit eden birçok kayıtlara tesadüf olunur. İstanbul'un fethinden ve muhtelif yerlerden ahali celp ve iskânından sonra, müverrih Tursun Bey de bu vazife ile tanzif edilmişti. Bu gibi işler daima emniyetli ve muktedir memurlara tevdi olunurdu.

[3] E. Kraclitz'in negrettiği Kanunnâme'ye müracaat. Mamefi, sair resmî vesikalarda da bu gibi vergilerin isimleri geçmektedir. Bu hususta tafsilât "Orta-Zamanda iktisadî ve malî Türkiye" adlı eserimizdedir.

[4] Tafsilât için: Orta-Zamanda iktisadî ve malî Türkiye.

kaldırıldığı zaman bile, oralardaki eski vergi usûllerini epey bir müddet daha ipka etmiş, ve ancak XVI ncı asırda onlardan bâzılarını kaldırmıştır [1]. Muhtelif zamanlarda İmparatorluk dairesine giren memleketlerde, ahaliyi eskidenberi alışmış oldukları vergi usûllerinden ayırmamak için mahallî malî an'anelerin muhafazası, Osmanlı devlefinin daha sonraki devirlerinde bile, vergilerin cins ve miktar itibarıyla, imparatorluğun muhtelif sahalarında mütehalif mahiyette kalmasını intaç etmişti [2].

Osmanlı İmparatorluğunun "Tanzimat,, devrine kadar devam eden bu adem-i mrkeziyetçi ve mahallî teamüillere çok riayetkâr maliye sistemi, eski Osmanlı devri vergilerinin menşeiini araştırırken daima göz önünde bulundurulacak bir noktadır. Anadolu sahasında, Selçukîler'den ve İlhanlılar'dan kalan vergi usûllerinin te'siri tabiidir. Bilhassa merkezî ve şarkî Anadolu sahasında İlhanî te'siri daha derin ve daha devamlı olmuştur[3]. Bizans te'sirinin ise, daha ziyade, garbî Anadolu ve bilhassa Rumeli sahasında daha müessir olduğu tahmin edilebilir. Fakat bunu ispat için *Sokolov*'un yaptığı gibi, yalnız haricî benzeyişlere bakarak ondan umûmî neticeler çıkarmak, aslâ doğru bir usûl değildir: hangi cins vergi mevzuubahis ise onu Osmanlılar'ın ilk devirlerinden başlıyarak, Anadolu bey-

[1] Kanunî Süleyman zamanına ait "Kanunnâme-i-âlî-i-Osman,,da buna müteallik birçok misallere fesadûf edilir. Bilhassa, hayatı siyasiyelerini diğer beyliklerden daha fazla devam ettirmeye muktedir olan Karaman ve Candar Oğulları Beyliklerinde, vergi meselelerindeki bu mahallî hususiyetlere daha çok rasgelinmektedir. Bu hususta tafsilât, yukarıda zikredilen tetkiknamemizdedir.

[2] XVI ncı asırdan başlayarak Tanzimata kadar Osmanlı İmparatorluğunun malî nizam-larını ihtiva eden kanunnâmelerde ve sair tarihî vesikalarda bu hususta birçok deliller vardır.

[3] Uzun müddet İlhanî memurları tarafından idare edilen ve İlhanîler'in idare ve vergi sistemleri te'siri altında kalan şarkî ve merkezî Anadolu'da vaziyetin böyle olması pek tabiidir. Ertana Oğulları'nın yerine geçen Kadı Burhaneddin, esasen fukahadan olduğu için, 782 de tahta cülûs ettiği zaman, İlhanîler devrinden kalan bir takım hukukî ve malî an'aneleri kaldırmıştı (Bezm ü Rezm, Türkiyat Enstitüsü neşriyatından, 1928, s. 223). İslâm zihniyetinin Mogol devrinden kalan şeylere karşı böyle bir aksülamelde bulunması, gayet tabiidir. Fakat, İlhanîler devri müesseselerinin ve bilhassa vergi sisteminin Anadolu'da uzun müddet müessir olduğunu gösteren diğer delillere malîkiz: Karaman Oğulları'ndan Pir Ahmet ve Kasım namına Niğde'de Cami-i Kebir veya Sungur Bey camii'nin garşı içindeki kapısı üstüne mevzu (H.874) tarihli kitabe, İlhanlılar devrinden kaldığı pek sarîh olan birtakım vergilerin kaldırıldığı hakkında bir hükmü havidir. Demek oluyor ki, bu zamana kadar Anadolu'da İlhanî devrinin vergi sistemine hâlâ riayet olunuyordu (bu mühim kitabe Halil Edhem Bey tarafından negredilmiştir: Karaman Oğulları hakkında vesaik-i-malîkûke, Tarih-i-Osmanî Encümeni Mecmuası, II-14, ayrışım, 1328, s. 52). Maliye tarihî noktasından pek büyük ehemmiyeti olan, ve Mogol hâkimiyeti devrinden kalan idarî ve malî an'anelerin devamını gösteren bu kitabe hakkında hususî bir tetkik neşredebeyiz.

liklerinde, Anadolu Selçukîleri'nde, İlhahlılar'da, hattâ Memlûkler'de ve Büyük Selçukî devletinde aramak suretiyle *génétique* bir usûl takip etmelidir ki, hakikî menşei ve geçirdiği tahavvüller layikıyla anlaşılabilir. *Bizans t'esiri, ancak, Osmanlılar'dan evvelki islâm-türk devletlerinde menşei bulunamıyan vergilerde aranabilir.* İşte *Sokolov* böyle esaslı bir tetkike hiç girişmeksizin, hattâ bahsettiği vergilerin Osmanlı devletinde Kanunî Süleyman devrinden evvel mevcut olup olmadığını anlamağa bile lüzum görmeksizin, acele ve sathî hükümler vermiş, yani, şimdiye kadar hemen bütün bizanstinistlerin irtikâp ettiği bir yanlış tekrarlamıştır.

Neşredilmiş Osmanlı kanunnâmelerinden bile hiç istifade etmiyerek sadece *Hammer*'e istinat ettiği, ondaki bazı yanlışlıkları aynen tekrar etmesinden de[1] kolayca anlaşılın *Sokolov*'un XVI ncı asırda Bizans'tan alınmış gibi gösterdiği muhtelif vergilerden yalnız bir tanesini, "resm-i agnâm," yani "koyun vergisi,"ni burada kısaca tetkik edelim; ve verdiği hükümlerin ne kadar sathî olduğunu meydana çıkaralım: bu verginin daha Fatih zamanında mevcudiyetini kanunnâmeden öğrendiğimiz gibi [2], birinci Murad zamanında mevcudiyetini de, onun, Tirmizli Seyyid Alî'nin çucuklarını "resm-i agnâm,"dan istisna eden bir fermanından anlıyoruz [3]. Selçukîler'de, Harzemliler'de, Memlûkler'de, Anadolu Selçukîleri'nde, İlhahlılar'da muhtelif isimler altında, ve tabii, miktarları değişmek üzere, bu vergiye daima tesadüf ediyoruz[4]. Tebaasının çok mühim bir kısmı hayvan sürüleri yetiştirmekle meşgul göçebelere mürekkep olan bütün bu devletlerde, ekseriyetle aynen alınan bu verginin ehemmiyeti pek sarihdir. İslâmiyetten evvelki türk devletlerinde de mevcudiyeti gayet tabii olan bu vergi, islâmî türk devletlerinde şer'î ahkâm ile de te'lif edilmiştir: çünkü bu vergi "zekât-ı sevâ'im زكاة سوايم," namı altında şer'î tekâlif arasında esasen mevcuttur [5].

[1] Meselâ "رسم نياك," Sokolov tarafından "رسم نياك" tarzında kaydedilmiştir ki, daha evvel *Hammer* de bu hatayı yapmıştır.

[2] F. Kraeplitz tarafından neşredilen Kanunnâme metnine müracaat: s. 22, § 13; 29, § 5; 30, § 24; 31, § 25; almanca tercemesi, s. 36, § 13; 45, § 5; 47, § 24; 25.

[3] Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, N. 28, s. 245; Fatih kanunnâmesinde olduğu gibi 787 tarihli bu fermanda da "koyun hakkı," tâbiri kullanılmaktadır.

[4] M. Belin, 1864 de "Journal Asiatique, sixième série, tome IV,"de neşrettiği, "Essai sur l'histoire économique de la Turquie," adlı eserinde Osmanlılar'daki agnâm resminden bahsettiği gibi, Selçukîler'de ve Harzemliler'de de koyun vergisinin mevcudiyeti hakkında biraz izahat vermişti (s. 261; ve bilhassa 263 deki nota). Bu malûmat çok mahdut ve bazı cehetlerce tashih muhtaç olmakla beraber, Sokolov'un iddiasını redde kâfidir. "Orta-Zamanda iktisadi ve mali Türkiye" adlı tetkiknâmemizde bu hususta tafsilât vardır.

[5] Bu hususta tafsilât yukarıda zikredilen tetkiknâmemizdedir.

Bu verginin, gerek miktar gerek aynen veya nakten alınmak itibarıyla eski türk ve islâm devletlerinde geçirdiği muhtelif safhaların tetkiki, büsbütün ayrı bir mevzu teşkil eder; ve bu makalemizin sahasından hariçtir. Bu kısa izahat, *Sokolov*'un, agnâm vergisinin ve ona müteferri yahut müşabih sair bâzı vergilerin Bizans'tan alındığı hakkındaki iddiasını çürütmeye kâfidir. Onun rumca "topos,"tan alındığını söylediği "tapu," kelimesinin türkçe olduğunu da ilâve edelim[1].

X — Tımar sistemi

Osmanlı devletindeki tımar sistemi hakkında *Jean Deny* ile *Scala*'nın mutalâalarını yukarda hülâsatan söylemiştik. Bu sistemin Bizans'tan alındığını, hiçbir delile istinat etmeksizin, iddia eden *Rimbaud* ve muakkiplerine göre, bunların nokta-i nazarları şüphesiz daha esaslı bir tetkike istinat etmektedir. Bilhassa *Deny*'nin tetkiki, son zamanlarda bu mevzua ait yazılan yegâne ciddi makaledir. Fakat, Osmanlı tımar sisteminin Osmanlılar'dan evvelki diğer islâm-türk devletlerinde ve bilhassa Anadolu Selçukluları'nda mevcut olup olmadığı meselesi burada da tamamiyle ihmal edilmiş, ve Osmanlı tımar sistemini islâm feodal sistemine yani "iktâ' افطاع", meselesine raptetmek istiyen *Hammer* ve muakkiplerinin fikri hılâfına, Bizans'tan geldiği kabul edilmiştir; *donanma hizmetine mahsus tımarların mevcudiyetini* Deny bu bususta en mühim bir delil olarak zikretmektedir. *Scala* ise, Osmanlı tımarının menşei ve bilhassa bu meselede İran ve Mogol te'siri olup olmadığı hakkında daha fazla tetkikkatta bulunmakla beraber, *Türk tımarının kıymetçe muayyen olmasında* Bizans te'siri görüyor; ve garp feodalitesinin te'sirini, haklı olarak reddetmekle beraber, bu müessesenin esasında *eski türk an'anesinin bir devamı ihtimalini* de inkâr etmiyor[2].

[1] Encyclopédie de l'Islam, vol. IV, p. 813, Tımar maddesinde Evvelce M. Belin de bu kelimenin türkçe olduğunu kaydetmişti (Etude sur la propriété foncière en pays musulmans, et spécialement en Turquie, Jour. Asi., février - mars 1862, p. 194).

[2] Karl Hopf'un bu hususta ileri sürdüğü "Garp feodalitesinin te'siri," meselesi, hiçbir nokta-i nazardan varit değildir. Misr Memlûk devletinin feodal mahiyetini Garp feodalitesiyle mukayese eden G. Demombynes, bu ikisi arasındaki farkların, benzeyiş noktalarından çok daha fazla olduğunu pek doğru olarak izah ve ispat etmiştir: Memlûkler'de Garp feodalitesinin en mühim iki esası, yani "fief," ile "le lien de la vassalité," (vassallık rabıtası) mevcut değildir; Memlûkler'deki "iktâ'," yani "la dotation foncière," Garp feodalizmindeki "fief," ten tamamen farklıdır (La Syrie à l'Époque des Mamelouks, CXIV-CXV). Osmanlı tımar sistemi, Memlûkler'dekinden epeyce farklı olmakla beraber, Garp feodalizmiyle mukaseye edilince, yukarıki mutalâalar ona da aynen tatbik olunabilir. Gibbons da bu hususta bâzı satlı mukayeselerde bulunmaktadır (The fundation of the Ottoman Empire, 76; türkçe tercümesi, s. 59).

Bizim fikrimize göre, *Deny* ve *Scala*'nın bu meselede başlıca hataları, Osmanlı tımar sisteminin menşei Selçukîler'de ve bil-hassa Anadolu Selçukîleri'nde aramamış olmalarındadır. Filhakika, *Scala*, Anadolu Selçukî hükümdarlarından birinin bir tımar ihсан ettiği hakkında bir kayıt zikrettiği gibi, Gâzan zamanında İran Mogolları'nın askerî tımarlar ihdas ettiklerini ve bunun Osmanlı tımar sistemine bir örnek olması ihtimalini ileri sürüyor; fakat—galiba elindeki malzemenin kifayetsizliğinden olacak—bu noktaların tetkikine girişemiyor [1]. *Deny* ise, Anadolu Selçukîleri'nde tımar sistemi hakkında, eski bir mekalemizdeki küçük bir kaydı hatırlatmakla iktifa ediyor; ve Osmanlı tımar sisteminin araplardaki "ikta' انقطاع" usulünden doğamayacağı gibi Sâsânîler'den de alınmış olamayacağını söylüyor [2]; Gâzan'ın ihdas ettiği askerî tımarlar hakkında ise tamamiyle sakit kalıyor. Halbuki, Osmanlı tımarlarını Bizans *pronoja*'larının bir taklidi, hattâ bir devamı sayabilmek için, evvelâ, Büyük Selçukîler'de ve Anadolu Selçukîleri'nde buna benzer bir müesseseye olmadığını, ve bunun doğrudan doğruya Osmanlı devrinde meydana çıktığını tespit etmek zarureti vardır.

Osmanlı tımar sisteminin Araplardaki iktâ' usulünden doğmuş olmasını kabul etmek istemiyen *Deny*, bu iddiasını teyit edecek sarîh deliller gösterememiştir. Halbuki, ondan evvel XIXuncu asırda bu mesele ile iştigal eden Avrupa âlimleri ve en sonra da Prof. C. H. Becker, bu iktâ' usulünün nihayet nasıl Osmanlı tımar sistemini

[1] Türkler'le Acemler'in medenî münasebetleri, İran medeniyetinden Türklerle geçen unsurlar ve Türkler'den Acemlere intikal eden askerî ve idarî tâbirler hakkında Scala'nın verdiği malûmat, birçok noktalardan tashih ve ikmale muhtaçtır. Bilhassa Gâzan'ın askerî tımarlar ihdas etmesini, daha Parthe'lar ve Sâsânîler zamanında İran'da mevcut feodalizmin te'sirine atfetmek, bizim nokta-i nazarımıza göre, çok yanlış bir düşüncedir. Bunda, daha ziyade, Büyük Selçukî İmparatorluğundaki mümasil tesisatın nüfuzunu aramak şüphez daha mantıklı olur. Maamafi, Scala, diğer taraftan bu meselede Türk te'siri imkânını da inkâr etmiyor: „Fakat öyle görünüyor ki eski Türk hayatının en saf olarak muhafaza edildiği mutakalarda (?), Hokand ve Hiye Hanlıklarında aşikâr surette hususî bir tımar sistemi mevcuttur. Özbeklerde, asılzade sınıfı, küçük çiftçilerden asker toplardı” (Jehnolt, Weltgeschichte, V, s. 112). Orta - Asya tarihine pek az vukufu olan muharririn bu mutâlaaları da çok tashihle muhtaçtır. Mogollar devrinde arâzi meselesi ve Gâzan'ın ihdas ettiği askerî tımar sistemi hakkında biraz aşağıda malûmat vereceğiz.

[2] Millî Tettebbü'ler Mecmuası, n. V, 1331, s. 213-214 de Anadolu Selçukîleri'nde askerî tımar sisteminin mevcudiyetinden kısaca bahsetmiştim. Biraz aşağıda bu hususta daha etraflı malûmat verilecektir. İran te'siri meselesine gelince, vaktiyle Hammer, gerek Bizans gerek Türk feodalitesi üzerinde bu te'sirin ehemmiyetinden mubalagakârane bahsetmişti; halbuki, *Deny*'nin de kaydettiği gibi, Kremer, Arap feodalitesinin teşekkülünde İranlıların hiç bir rolü olmadığını meydana koymuştur (Kulturgeschichte des Orients, I, 109-110).

doğordugunu azçok vuzuh ile anlatmışlardır[1]. Biz burada, Büyük Selçukiler ve bilhassa Anadolu Selçukileri zamanına ait daha sarih ve daha mebzul maddelere istinat ederek, meseleyi daha kat'f bir şekilde halle çalışacağız.

Daha ilk islâm devletlerinde mevcut olan "ikta", uslü hakkında tarihî menbalarda ve "Mâverdi",nin "Ahkâm as-sultâniyye", si kabîlinden hukuki eserlerde mebzul malûmat olduğu gibi, bu mesele muhtelif Avrupa âlimleri tarafından da tetkik edilmiştir [2]. Bilhassa C. H. Becker bu meseleyi çok güzel hulâsa ve izah eylemiştir: Abbâsîler zamanında her ne suretle olursa olsun kendilerine geniş arâzi ikta' edilmiş olan nüfuzlu adamlar ve bilhassa askerî ricâl, devlet hazinesine verecekleri varidat hissesini vermiyorlardı; esasen, fazla varidat almak maksadıyla çiftçiyi âzamî derecede taziyik ettikleri için, mukataaların varidatı mütemağ surette tenezzül ediyor, mukataa sahipleri de bunları hazineye iade ederek mukabilinde tazminat istiyorlardı. Devlet, askerlerin elindeki bu mukataaları alarak onlara sadece muayyen maaş vermek için çok çalıştıysa da, muvaffak olamadı; onlar, büyük arâzi sahibi veya vergi mültezimi sıfatıyla gayrimeşru menfaatler te'mininden vazgeçmiyorlardı. Bu suretle, hem devlet varidatını gaybederek malî bir felâkete sürükleniyor, hem de çiftçi sınıfı iktisaden tamamiyle harap oluyordu. Nihayet, Büyük Selçukî devletin veziri "Nizâm ül-Mülk", Selçukî merkezî idaresinin çok kuvvetli bulunmasından istifade ederek, bu vaziyeti yeni bir şekilde ıslah etti: arâziyi mukataalara taksim ederek askerî hizmetleri mukabili olmak ve irsen intikal etmek suretiyle askerlere verdi. "Nizâm ül-Mülk", ün "Siyâsetnâme", sinde izah ettiği bu usül mucibince "mukta' منقطع", lar yani kendilerine arâzi ikta' edilenler "reâyâ رعایا", yani çiftçilerden yalnız muayyen miktarda vergi (mâl-i hakk حق مال) almaya selâhiyetdar olup, başka bir hakka malik değillerdi; ve bunu da, ahaliyi rencide etmeyecek bir şekilde

[1] C. H. Becker, Steuerpacht und Lehnwesen, Der Islam, V, 82-92, 1914. J. Deny, mevzu bahis makalesinde bu mesele hakkındaki başlıca Avrupa tetkiklerini zikrettiği halde, bu mühim makaleden bahsetmemiştir.

[2] Bu hususta M. Sobornheim tarafından İslâm Ansiklopedisinde negredilen ikta' maddesine mütacaat ediniz. Oradaki bibliyografyaya ilâve olarak E. Fagnan tarafından tercüme ve tahşiye edilerek negredilen "İmâm Ebû Yûsuf" un meşhûr "كتاب الخراج" ını zikrelelim: Le Livre de l'impôt foncier, Paris 1921. Kezalik: Subh al -a'sâ, Kahire 1918, c. XIII, s. 104-200; G. Demombynes'in yukarda müteaddit defalar zikredilen "Memlûkler devrinde Suriye" unvanlı eseriyle, yine aynı müellifin "Mesâlik al -absâr ve Memâlik al -amsâr" dan tercüme ve tahşiye ettiği, Mısır müstesna olmak üzere sair Afrika memleketleri hakkındaki mühim eseri. (Bibliothèque des Géographes arabes, tome II, Paris, 1927) de bu hususta zikre şayandır.

ifa edeceklerdi; ahali şikâyetini hükûmete bildirmekten menolunamayacaktı; reâyâyâ karşı haksızlık edenlerin iktâ'ları ellerinden alınacaktı; çünkü, gerek arâzi gerek tebaa ancak hükümdara aitti[1]. İstihsalin çoğalması iktâ' sahibinin varidatını da çoğaltacağı cehetle, onlar, kendi topraklarında mâmuriyetin artmasına, iktisadî vaziyetin düzelmesine çalışacaklardı. Fülhakika, o devre ait tarihî menbalarda bu ümidin tahakkuk ettiğini gösteren kayıtlar vardır [2].

İşte bu suretle, Büyük Selçukî imparatorluğunun ilk defa *muayyen askerî hizmet mukabilinde, irsî olmak üzere, askerî iktâ'lar yani tımarlar ücude getirdiğini* görüyoruz. Halbuki bundan evvel, Selçukîler tarafından birçok idarî müesseseleri taklit edilen İran ve Maverâünnehir'deki eski islâm devletlerinde de iktâ' usûlü cârî olmakla beraber[3], askere arâzi verilmez, yalnız muayyen maaş verilirdi: Saffâri'ler'de, Sâmânîler'de, Gaznevîler'de yılda dört defa orduya maaş verildiğini biliyoruz[4]. Büyük Selçukîler'de arâzinin askerî

[1] "Siyasetnâme,, nin 5 ve 37 nei fasıllarına müracaat.

[2] Th. Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjucides, vol. II, p. 58. Buradaki mühüm kayda dikkat eden C. H. Becker, sadece bunu zikretmekle iktifa etmiştir. Halbuki, burada verilen malûmata göre, Nizâm ül-Mülk, meselâ bir askere senevi 1000 dinar kıymetinde bir iktâ' verdiği zaman, bunun misfini Rum diyarında bir memleketten, diğer misfini de meselâ Horasan'daki bir şehirden veriyordu. Selçukî tarihine ait eserlerden "Râhat al-Sudûr,,da ve ondan naklen "العراصة في الحكامة السلجوقية"deki diğer bir kayıt da bunu teyit ediyor; bu kayda göre bu tefrikin sebebi, askerlerin, nerelere giderlerse orada kendilerine ait tahsisat bulup reâyâyâ zulmetmemeleri idi: وچنين گفته اند که از نایت معدلت و : تاہر موضع کہ نزول کنند وجہی داد پروری موجب وجامعی لشکریان در جمع بلاد جهان متفرق و مقرر فرمود، تاہر موضع کہ نزول کنند وجہی جهت خرج داشته باشند و رہایارا زحمتی رسانند (Karl Süßheim, Das Geschenk aus der Saldschukengeschichte, Leiden, 1909, S. 60). Bu eserin başlıca mehzâ olan "Râhat al-Sudûr" da ise "موجب وجامعی" tâbirleri yerine "اقطاعات" tâhiri kullanılmıştır (Râhat al-Sudûr, s. 131). Nizâm ül-Mülk'ün iktâ' meselesinde vazettiği yeni usul ve onun neticeleri hakkında "Medeniyyet-i İslâmiye tarihi"nde de malûmat vardır (türkçe tercümesi, c. I, s. 151).

[3] İktâ' usûlü, bütün islâm devletleri gibi İran ve Maverâünnehir sahasındaki islâm devletlerinde de mevcut idi. Sâmânîler ve Gaznevîler devrinde ordu efradına arâzi verilmekle beraber, hükümdar hanedanına mensup olanlara, büyük ricâl ve ümeraya iktâ'lar bahşedilirdi.

[4] "Siyasetnâme,,de verilen malûmata göre Selçukîler'den evvelki devletlerde senede dört defa—efradın mevkiine, ehemmiyetine göre miktarı mütehalif—maaş verilerdi; devletin varidatı hazinede toplanır, maaş bundan verilirdi. Bu üç aylık maaşa—Nizâm ül-Mülk'ün kullandığı tâbirle "mevâcib" e— "يستحقون" derlerdi. مفاہیح العلوم nin خوارزمی de bahsettiği حساب العشرینیه bundan başka bir şey değildir (Mısır basması, fasıl v, s. 43). Maaş efrada tevzi olunurken, ordunun miktarı ve askerinin tehzizatında noksan olup olmadığı da teftiş olunurdu. Saffâri'ler'de bu usûlün mevcudiyetini ve teferruatını İbn Hallikân'daki bir kayıttan anlıyoruz (yukarda s. 183 deki 1 numaralı notaya bıkınız). Muabhaven Osmanlılar'da da orduya üç ayda bir maaş verilmesi, herhalde bu pek eski an'anenin bir devamı gibi telâkki olunabilir.

mukataalara taksiminden sonra, devlete ait arâzinin azaldığı, ve vaktiyle Gaznevîler'de, Sâmânîler'de o arâzinin idaresi vazifesiyle mükellef olan memurun büyük ehemmiyeti olmasına mukabil Selçukî idaresinde bu memuriyetin eski ehemmiyeti kalmadığı görülüyor[1]. Bununla beraber, Selçukîler'de, yalnız maaş alan ve ikta' sahibi olmayan efradın da mevcudiyetini gösteren tarihî deliller vardır: fakat bu maaşlı efrat, ordunun hepsini değil, sadece, hükümdarın maiyetinde veya büyük merkezlerde ve hudutlarda daimî surette bulunan daimî kuvveti teşkil ediyordu [2]. Bununla beraber "Sultan Melikşah,, ın daima maiyetinde bulunan ve dîvan ceridelerinde isimleri mukayyet olan 46,000 kişilik büyük bir suvari kuvvetine mensup efradın da, memleketin muhtelif taraflarında ikta'ları vardı. Sayıca bundan pek fazla olan diğer ikta' sahipleri, umumiyetle kendi arâzilerinde yaşıyorlar, ve lüzum hasıl oldukça yapılan davet üzerine orduya iltihak ediyorlardı. Selçukî ordusunun esas kuvvetini teşkil eden bu askerî mukataaların menşei meselesi henüz meçhuldür; acaba, bu meselede, daha Parthe'lar zamanında ve daha sonra mevcudiyeti muhakkak olan İran feodalizminin bir te'siri mi mevzuubahistir? yoksa, daha İslâmiyetten evvel Türkler arasında da böyle bir müessese mevcut mu idi? Henüz bu cehetler ayrı ve uzun tetkiklere muhtaçtır[3]. Esasen maksadımız, sadece, Osmanlılardaki tımar teşkilâtının Bizans'tan mı, yoksa, Anadolu Selçukîleri'nden mi geldiği meselesinin tahkikine munhasır olduğu cehetle, bu menşei meselesi mevzumuzdan hariç kalmaktadır. Şimdilik, menşei her ne olursa olsun, herhalde tarihî bir zarurettten doğduğu muhakkak olan Selçukî devrindeki askerî mukataaların şekil ve mahiyeti hakkında şu neticeleri tespit edebiliriz:

I. Hükümdara, hanedan azasına, büyük ricâle ve ümerâya mahsus büyük mukataalardan başka, askere mahsus mukataalar da vardı. Hükümdara ait arâziye "hâss خاص,, unvanı veriliyordu ve burardan tahsil edilen vergiler kâmilten hazineye teslim ediliyordu [4].

[1] Köprülüzade Mehmet Fuat, Türkiye tarihi, 1923, s. 177.

[2] Nizâm ül-Mülk, Selçukîler'de hükümdarın hassa askeri demek olan gulânlara —yani muabbaran Osmanlılar'daki Kapıkulu— arâzi verilmeyip yalnız maaş verildiğini ve ikta' sahiplerinin ise muhtaç oldukları parayı mukataalarından aldıklarını tasrih etmektedir: لشکررا مال روشن باید کردن وآ آنچه اهل اقطاع باشند درست ایشان مطلق ومقرر باید داشت. وآ آنچه غلامانند که اقطاع ندارند مال ایشان پدید باید آورد (Siyasetnâme, fasıl XXIII) .

[3] Partlar ve Sâsânîler devrinde feodalizm hakkında tafsilât için bakınız: A. Christensen, L'Empire des Sassanides, p. 10-13, 23-29, 44-45.

[4] Siyasetnâme'nin XXII nci faslı bu hususta gayet sarîh bir fikir edinmeğe müsaittir: Nizâm ül-Mülk, hükümdarın ordusuyla geçeceği yollardaki menzillerde iâge için lâzım olan

II. Hanedan azasına mahsus mukataalar kanunen değil fakat fi'len irsi olmakla beraber, tahta her yeni çıkan hükümdarın ikta'ı yenileştirmesi, yahut, ikta' sahibinin ölümü üzerine o mukataayı vârislerine hükümdarın tefviz etmesi lâzımdı. Büyük ricâl ve ümerâya, memuriyetlerine mahsus alarak verilen mukataalar, ancak o vazifenin devamıyla mukayyetti [1].

III. Büyük mukataa sahibi olan prenslerin, ricâl ve ümerânın, buna mukabil, askerî bir kuvvet beslemeleri lâzımdı. Bunun miktarı muayyen olmamakla beraber, hükümdarın hoşuna gitmek için, bütün ricâl, maiyetlerinde, kabil olduğu kadar çok ve muntazam bir kuvvet bulundurmaya çalışıyorlardı [2].

şeylerin evvelce hazır bulundurulmasını, bu suretle ihtiyaç vaktinde sıkıntı çekilmeyeceğini ve reâyânın tazyika maruz kalmıyacağını söylüyor; eğer biriktirilen zahireye ihtiyaç basıl olmazsa, satılır ve parası hazineye teslim edilir. Yine bu fasılda, hükümdara mahsus olan arzâi "خاص", namıyla zikredilmektedir ki, Schefer bunu "les biens de la couronne" diye tercüme etmektedir. Harzemlilerde de bu istilâhın muhafaza edildiği ve hatta bu arzânın idaresiyle mükellef büyük memura "مالك الخواص", unvanı verildiği görülüyor (Houdas, Histoire du Sultan Djelal Ed-din Mankobirti, p.182, 205, 285). Bu tâbirin Memlükler devrinde de kullanıldığını, ve sair birçok vazifelerle birlikte hükümdara mahsus arzânın idaresiyle de mükellef dairenin âmirine "مناظر الخواص", namı verildiğini görüyoruz. Maumafi, bu vazifemin, sultan Muhammed ibn Kalavun zamanında ihdas edildiğini de ilâve edelim (Sulh al-a'şâ, c. IV, s.30; G. Demombynes, La Syrie à l'Époque des Mamelouks, p. LXVI - LXVII, 148; W. Björkman, Beit. z. Geschichte. d. Staatska, indices I). İlhaniler'de de Hükümdara mahsus "خاص", yani arzâiye "خاص الخجو" denildiği malumdur. Hükümdarların hususi memurlarının unvanlarına daha Şarkî Türkistan Karahanlılarında bile "خاص" sıfatı ilâve edildiğini düşündürsek, bunu daha iyi anlarız. Her halde ilk Selçukiler'den itibaren, hükümdara mahsus arzâiye "خاص", unvanı verildiği ve Sultan Kalavun (1270-1290) zamanında Mısır tımar sisteminde tâdilât yapıldığı zaman Sultana mahsus ikta'lar için yine "خاص", unvanının muhafaza edildiği ve bu istilâhın Osmanlılar zamanında da hemen hemen aynı manada muhafaza edildiği muhakkaktır. Osmanlı tımar sisteminin menşei meselesinde, bu, mühim bir noktadır.

[1] Siyasetnâme'ye göre toprak ve raiyyet doğrudan doğruya hükümdara ait olduğundan, ikta'ın sahib olması, ancak yeni hükümdarın tasdikıyla mümkün olurdu. Şahsa değil büyük memuriyetlere mahsus olan ikta'lar, ancak, babasının memuriyetini oğlu da işgâl ettiği zaman ona intikal ederdi. Merkezde değil fakat bilhassa vilâyetlerde böyle babadan oğula kalan büyük mevkiler pek çoktu; ve onlar âdetâ yarı müstakil gibi idiler. Yeni tahta çıkan hükümdarların eski ikta'ları ve memuriyetleri tecdit için yeni menşurlar verdiklerini tarihî menbalar daima zikrederler. Hanedana mensup kadınlara da büyük arzâi ikta' ödilirdi.

[2] Geniş Selçuki İmparatorluğunun muhtelif sahalarında âdetâ yarı müstakil birer hükümdar gibi yaşayan Selçuki prenslerinin sarayı, tıpkı Selçuki İmparatorunun sarayını takliden teşkil edilirdi; ve emirleri altında daima mühim bir askerî kuvvet bulunurdu. Bu kuvvet, merkezde olduğu gibi, daimî ve maaşlı gulâmlarla, lüzumu halinde hizmete çağırılan ikta' sahiplerinin tedarike mecbur oldukları sipahilerden terekkep ederdi. Büyük varidatlı vasi malikânelere sahip olan büyük ricâl ve ümerâya gelince, bunların da maiyetlerinde kendi kölelerinden mürekkep mühim kuvvetler bulunurdu. Nizâm ül-Mülk "Siyasetnâme"sinin XXXIIinci fashında, bunların, maiyetlerinde her türlü tevizatı mükemmel bir kuvvet bulundurmaları

IV. Küçük askerî mukataalar, bilfiil askerlik hizmetinde bulunanlara veriliyordu; ve babadan oğula intikal ediyordu. Bununla beraber, reâyâyâ karşı haksızlık edenlerin mukataaları hemen ellerinden alınıyordu [1]. Askerlere verilen ikta'lar bâzan muhtelif memleketlerde bulunuyordu; fakat bu tefrik, bilhassa, daimî surette hükümdarın maiyetinde bulunanlar hakkında yapılıyordu.

V. Mukataa sahipleri reâyâdan yalnız muayyen vergi almaya mezundular. Yani, reâyâ, devlete verecekleri tekâlif mukataa sahibine veriyorlardı [2]. Bu tekâlifin mahiyet ve nevi'leri, miktarları, şer'î mahiyette olanlardan başka örfî tekâlifin cinsi ve mahiyeti, lâyıkiyla malûm değildir. Sonra, bu tekâlif kâmilen mukataa sahibine mi, yoksa kısmen de devlete mi âitti, bu da şimdilik kat'î olarak söylenemez [3].

VI. Askerî mukataaların, bâzan, mukataa sahibini taltif için arttırıldığını, hattâ bâzı hadiselerde umumî olarak tezyit talebin-

lâzım geldiğini, paralarıyla daima köleler almalarını, mevki ve itibarlarının hususi hayatlarındaki ihtîşam ve servetle değil maiyetlerindeki kuvvetle mütenasip olacağını, gerek hükümdara karşı, gerek ordu erkânı ve sair ricâl arasında ancak bu suretle temeyyiz edebileceklerini anlatıyor .

[1] Hukukî noktai nazardan, mukataalar, vazife mukabilinde verilen bir ücret mahiyetinde olduğundan, babadan erkek evlâda veya evlâtlara intikali hukukî bir zaruret değildi. Vazifesini ifa etmeyen veya reâyâyâ karşı fena muamelede bulunduğu sabit olan mukataa sahiplerinin elinden mukataalarının alınabilmesi de bundan dolayı idi. Ancak, Selçukî devleti, bu askerî mukataaların babadan oğula intikalini idari bir prensip olarak kabul etmiş, ve bu prensip, muahharan, Selçukîler'in yerine kaim olan ve askerî mukataa sistemini kabul eden diğer türk-islâm devletleri tarafından da tatbik olunmuştur. Mukataa sahibi olan askerlerin devlete merbutiyetini ve fedakârlığını te'min için bu usûlün çok faydası olmuştur. Atabeyler'den meşhur Nureddin Sehid'in (milâdi 1146-1173) askerlerinden birine atfen Makrâb'de mevcut olan—ve Sobernheim tarafından işaret edilen—mühim bir kayıt, bu izahatımızı te'yit edecek bir mahiyettedir: "İkta'lar bizim emlakimizdir; babadan oğula kalır; biz o uğurda hayatımızı feda ederiz." (Hitat, Bulak tab'ı, c. II, s. 216). Filhakika, sair tarihi menbalarda da Nureddin'in, ölen efrattan kalan askerî mukataaları onların oğullarına verdiği hakkında kayıtlar vardır (Kemâl-ad-dîn, Histoire d'Alep, traduit par E. Blochet, Paris, 1900, p. 27). Yalnız Atabeyler'de değil, Eyyubiler'de, Hartzemliler'de, Anadolu Selçukîleri'nde, hattâ Mogollar'da bile bu usûle riayet edildiğini görüyoruz.

[2] Nizâm ül-Mülk'ün Siyasetnâme'deki ifadesi bu hususta gayet sarıhtır.

[3] Muhammed ibn İbrahim'in Kirman Selçukîleri tarihinde, زرد vilâyetinin Oğuz askerine ikta' edilmiş olduğu, ve Oğuzların, orada büyük araziye ve emlak ve akara malik bulunan Vezirden de sair reâyâdan aldıkları gibi «تس وعشر ديوانى» aldıkları muhayyettir (Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides, vol. I, p. 150). «تس ديوانى» tâbiri, acaba, tarlalarından alınan öşürden maada, diğer emlaktan ve madenlerden alınan vergi midir? Selçukîler devrindeki vergiler meselesi herhalde hususî bir tetkike muhtaç bulunuyor. Yalnız, yukardaki kayıt, galiba ikta' sahiplerinin hiç olmazsa bâzı zamanlarda ve bâzı yerlerde öşürden başka yine devlete ait sair birtakım vergileri de aldıklarını göstermektedir .

de bulunduğunu görüyoruz [1]. İşte bu itibarla, bu askerî mukataaların—sonraları Osmanlı tımar teşkilâtında da görüldüğü veçhile—getirdiği varidat miktarına göre tefrik edildiği yani kıymetçe muayyen olduğu anlaşılıyor.

İlk Selçukî hükümdarları, geniş Selçukî İmparatorluğunun arâzisini ve bilhassa hudut memleketlerini hanedan azasına ve büyük ümeraya ikta' etmek suretiyle, sonradan kendi imparatorluklarına halef olan birçok siyasî heyetlerin esasını hazırlamış oldular. Merkezî idarenin kuvvetli olduğu ilk zamanlarda bunun zımanı görülmüyordu. Fakat, merkez zayıfladıkça, iptida yarı müstakil sonra tamamen müstakil birtakım yeni devletler meydana çıktı. İlk Selçukîler'in takip ettikleri bu ikta' usûlü, esas itibarıyla kendilerinden evvelki islâm imparatorluklarının takip etmekte oldukları bir sistemdi; onların bu hususta yaptıkları tadilat, yâni, babadan oğula kalan askerî mukataalar ihdas etmeleri meselesi, Selçukî İmparatorluğunun nasıl tarihî ve içtimai şartlar dahilinde kurulduğu düşünülünce, daha iyi anlaşılır: göçebe Oğuz aşiretlerine istinadan Horasan'da saltanatlarını kuran Selçukî hükümdarları, yalnız onları değil, muhtelif sebeplerle Orta-Asya bozkırlarından mütamadî surette akıp gelen sair Türk kabîlelerini de iskân etmek, onlara maişet vasıtalarını te'min eylemek mecburiyetinde idiler. Ne Horasan, ne de İran'ın sair sâhaları, bu kadar kesif kütlelerin tamamen yerleşmesine müsait olmadığından, Selçukî hükümdarları garba doğru yeni istilâ hareketleri yapmak zaruretinde kaldılar: işte, İran dahilinde ve Cenubî Kafkasya'da Türkler'in çoğalması ve bilhassa Anadolu'nun fethi ve türkleşmesi, doğrudan doğruya böyle bir iktisadî zaruretin neticesidir [2]. İran dahilinde göçebe hayatını ve aşiret asabiyetini muhafaza eden bir kısım Oğuzlar'ın, Selçukî hükümdarlarına daima ne büyük müşkilât çıkardıklarını biliyoruz. İran'ın bâzı mntakalarında, yerli ahaliyi imha ederek onların yerine kaim olan ve toprağa yerleşen bir kısım Türkler de mevcuttu; hattâ birtakım şehirlerde ayrı türk mahalleleri de kurulmuştu. Fakat, Türk aşiretleri, ekseriyetle kendi-

[1] Melikşah, amcası Kavurd'un isyanını bastırduğu zaman, askerleri, ikta'larının ve maaşlarının artırılması talebinde bulunmuşlardı (Râhat'us-sudûr, E. J. W. Gibb Memorial, New series II, p. 127).

[2] Meselâ Muhammed bin İbrahim'in Kirman Selçukîleri tarihinde, göçebe Oğuzların bu sâhadaki müthiş tahribatı ve imha ettikleri yahut yerlerinden kaçtırdıkları yerli halkın topraklarına yerleşerek kısmen ziraatle iştigale başladıkları hakkında malûmat vardır. Sair Selçukî tarihlerinde de bu hususta bir çok mühim tafsilâta tesadüf olunur. İran Türkleri hakkında neşredebileceğimiz bir eserde bu hususta mufassal malûmat vardır.

lerine ikta' edilen sâhalarda yaşıyorlardı; İrani unsurlarla bunlar arasında müthiş bir düşmanlık vardı [1]. Bu münaferet, göçebelilerle yerleşmiş halk arasında zarurî olan iktisadî ziddiyetten, Türkler'in vergi tahsilindeki şiddetlerinden, toprak münazaalarından ileri geliyordu.

İşte bu kısa izahat gösteriyor ki Selçukîler'in askerî mukataalar ihdas etmeleri, hanedanın, kendi başlıca istinadgâhı olan Türk unsuruna mensup kütleleri yabancı sâhalarda yerleştirmek, onlara hem toprak vermek, hem de lüzumunda askerî bir kuvvet olarak istifade etmek fikrinden doğmuştur [2]. Bu suretle yavaş yavaş toprağa bağlanan göçebeler, hem bir iğtişâş âmîli olmaktan çıkıyorlar, hem de devlete kuvvetli bir askerî istinadgâh teşkil ediyorlardı. Bu usûlün ehemmiyet ve faydası bilhassa Bizans'tan zapt edilmiş yeni sâhalarda daha sarîh olarak görünüyor: kısmen harplerde ve istilâlarda imha veya isir edilen ve kısmen de yerlerinde bırakılan yerli ahalden kalmış geniş Anadolu toprakları, Selçukîler'in takip ettikleri ikta' sistemi sayesinde yavaş yavaş türk-leşti [3]. Daha Bizanslılar zamanında geniş topraklara malik olan yerli feodâller ve bilhassa Ermeni aristokratları,—bâzen muvakkat ve zâhirî, fakat bâzen de hakikî olarak—İslâmiyeti kabul etmek suretiyle eski iktisadî ve hakim vaziyetlerini tamamiyle muhafaza ediyorlardı [4]. İslâm olmıyan bâzı prensler veya mahallî hâkimler de,

[1] Aynı kavme mensup olsalar bile, yerleşmiş halk ile göçebeler arasında münaferet gayet tabiidir. Fakat bundan başka, Orta-Zaman İslâm dünyasında, İslâmiyetin, kavmi unsurları tevhide çağışan zihniyetine rağmen, müşterek yaşayan muhtelif unsurlar arasında ihtilâfların, ziddiyet ve münaferetlerin mevcudiyetini biliyoruz. Emevîler devrinde ve Abbasîler'in ilk asırlarında göze çarpan bu ihtilâflar, Gaznevîler, Selçukîler, Harezmsâhlar zamanında daha şiddetle devam etti; Türklerle muhtelif irani unsurlar arasındaki ihtilâflar, yalnız şehirlerde ve köylerde değil, bu türk saltanatlarının muhtelif unsurlardan mürekkep ordularında da göze çarpıyordu. Bu gibi ziddiyetleri, muhtelif Türk zümreleri arasında bile görmekteyiz: Meselâ Oğuzlar, Türkmenler, Kalaçlar arasında münaferetler eksik değildi. Bu devre ait tarihi menbalarda bunu müeyyit birçok misaller bulunabilir (meselâ: Houtsma, Selçukî metinleri, c. I, s. 105, 173; Cihânkuşây-ı Cüveynî, c. 2, s. 193; Nasavî, arapça metin, s. 81, fransızca tercümesi, s. 136).

[2] Nizâm ül-Mülk'ün askerî mukataalar ihdası suretiyle eski ikta' sisteminde bir yenilik yapması, Selçukî imparatorluğu sâhasına mütemadi surette gelen kesif Türk kabilelerini iskân etmek zaruretinden doğmuştur denilebilir. Selçukîler'den evvelki müsüman türk sülâleleri zamanında böyle kuvvetli muhaceret hareketleri mevcut olmadığundan, askerî mukataalar ihdasına lüzum görülmemişti.

[3] Anadolu'nun, Büyük Selçukî saltanatı zamanından başlayarak, türkleşmesi meselesi ve bunun muhtelif âmîlleri burada hattâ en umumî hatlarıyla gösterilmeyecek kadar uzun ve ehemmiyetlidir. Bu mesele hakkında başka bir fırsatta neşredebiz bir makalede etraflı malûmat vermek ümidindeyiz.

[4] Türk istilâsı esnasında Anadolu'da bulunan Ulaçlar, İslavlar, Suriyeliler ve bilhassa

Selçukî hakimiyetini kabul etmek suretiyle, yerlerinde bırakılıyorlardı. Selçukî hükümdarları, bu suretle, geniş topraklar, vilâyetler ikta' ettikleri aşiret reislerinin ısyân ve istiklâl ihtimallerine karşı bir müvazene unsuru vücade getirmek ve merkezî idarenin kuvvetini ve nüfuzunu muhafaza etmek istiyorlardı[1]. Türk aşiretleri bu suretle kısmen eski şehirlere yerleşmek ve kısmen de yeni köyler teşkil etmek suretiyle toprağa bağlanmağa, göçebe hayatından çıkmağa başladılar; fakat, gerek bâzı coğrafi âmiller, gerek şarktan yeni yeni Türk kabîlelerinin—bilhassa Mogol istilâsından sonra daha geniş mikyasta—Anadolu'ya gelmeleri, bir kısım göçebe aşiretlerin Anadolu sâhasında asırlarca bu içtimâî şekli muhafaza etmelerine sebebiyet vermiştir. Yalnız Selçukîler devrinde değil Osmanlılar'ın sonraki devirlerinde bile, iktisadî sebeplerle devlete birçok müşkilât çıkaran bu göçebelerin iskânı meselesinin hâlâ devam ettiğini görüyoruz [2].

Anadolu'nun iskân tarihine ait olan bu mühim ve karışık mesele üzerinde daha fazla duracak değiliz. Yalnız bu kısa ve umûmî izahat, Selçukîler'in ihdas ettikleri askerî mukataalar sisteminin nasıl içtimâî zaruretlerden doğduğunu anlatmağa kâfidir sanırım. Şimdi, Büyük Selçukî İmparatorluğundan doğan diğer Türk devletlerinde bu sistemin mevcudiyeti hakkındaki tarihî delilleri zikredelim: Halep Atabekleri'nde veraset tarikiyle erkek evlâda intikal eden askerî mukataaların mevcudiyetini yukarda söylemiştik [3]. Bunlar nasıl Selçukî müesseselerini hemen hemen aynen muhafaza etmişlerse, bunların bir devamı demek olan Eyyûbî'lerde aynı esasları takip etmişlerdir[4]. Yine Büyük Selçukîler'in diğer bir istita-

Ermeniler, Bizans aleyhine Türklerle birleşiyorlardı (J. Laurent, Byzance et l'origine du Sultanat de Roum, Mélanges Ch. Diehl, Paris 1930, t. 1, p. 180). Fakat bu hususta Ermeniler'in bilhassa mühim rolü olmuştur. Ortodoks tazyıkından ve Bizans idaresinden müteneffir olan Ermeniler'in, din hürriyetine riayet eden türk hâkimiyetini memnuniyetle karşılamaları gayet tabiiydi. İşte bundan dolayıdır ki, o devir hıristiyan vak'anüvisleri, Ermenileri Hristiyanlığa ihânetle ithâm etmişlerdir (tafsilât için : J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoudides; p. 74; kezalik yine aynı müellifin: Des Grecs aux Croisés, Byzantion, tome 1, p. 386-387) .

[1] Aynı mekale, s. 408 .

[2] Anadolu'da göçebe Türk aşiretlerinin iskânı meselesi ve bu göçebelerin gerek Selçukîlere gerek Osmanlılara karşı çıkardıkları müşkilât hakkında burada malûmat veremeye imkân yoktur. Osmanlı devleti, Tanzimat'tan sonra bile, bu mühim mesele ile iştigal etmiştir (Ahmet Cevdet Paşa'nın, Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda intişar eden „Ma'ruzât"ına bakınız: XIV, XV, XVI ncı senelerde).

[3] 225 inci sahifedeki 1 numaralı notaya bakınız .

[4] M. Sobernheim'in İslâm Ansiklopedisi'ndeki "ikta", maddesine bakınız.

lesi olan Harzemşahlar devletinde de irsi ikta' sisteminin ve askerî mukataaların mevcudiyetini görüyoruz: Devletin büyük memurlarına, büyük askerî kumandanlara verilen büyük mukataalardan başka, kendilerine ikta' edilen arâzide yaşayan ve harp zamanında hükümdarın maiyetindeki daimî orduya iltihak ederek harp bittikten sonra tekrar kendi topraklarına çekilen mühim bir kısım efrat da vardı[1]. Bununla beraber, Harzemşahlar'da hükümdarın daimî ordusunda ki efrada hem toprak hem de maaş verildiğini gösteren bâzı kayıtlar dahi vardır [2]. Her halde, teferrüattan sarfı nazar edecek olursak, Selçukî tımar sisteminin Harzemşahlar devrinde de hemen aynı esaslar dahilinde devam ettiğini söyleyebiliriz.

Büyük Selçukî devletine vâris olan sair devletlerde devamını gördüğümüz bu sistemin, Anadolu Selçukluları'nda de mevcut olması gayet tabiidir. Askerî mukataaların ihdasını icap eden âmiller hakkında biraz evvel verilen izahat, bu sistemin bilhassa Anadolu sâhasında belki her yerden daha kuvvetli olması sebeplerini anlatmaktadır. Filhakika, eldeki tarihî vesikalardan istidlâl edilebilen neticeler bunu te'yit ediyor: hanedan azasına, devletin büyük memurlarına, memleketleri ellerinden alınan bâzı prenslere, Mogol istilâsından sonra maiyetlerindeki aşiretlerle birlikte kaçıp Anadolu'ya iltica eden Harzem ümerasına geniş arazi ikta' edildiğini pek iyi biliyoruz[3]. Bu ikta'ların muayyen kıymetlere malik olduğu, ve ikta' sahiplerinin bu kıymet nispetinde maiyetlerinde efrat bulundurmağa mecbur oldukları da anlaşılıyor[4]. Büyük ikta'lara malik olan ümera, lâzım

[1] Harzemşahlar devletine ait tarihî menbalarda bu hususta mühim tafsilâta tesadüf olunur. Bu devletin teşkilâtı hakkında neşredebileceğimiz tetkiknâmede bu hususta malûmat mevcut olduğundan burada ayrıca izahata girmeyeceğiz .

[2] Tafsilât aynı tetkiknâmemizdedir .

[3] İbn Bibî'nin verdiği malûmata nazaran. Bu devre ait diğer tarihî menbalar da bunu te'yit etmektedir .

[4] İbn Bibî'deki bâzı kayıtlar bunu anlatmaktadır : سلطان آن لحظه جوابی فرمود چون فرو آمد کمال الدین کامیاروا طلب داشت و تشریف خاص و یک هزار دینار سرخ و پنج صراستر بالان و ده اسب بازرین و بیام و پنج غلام اوزانی داشت و فرمود که امرا یا او تکلف کنند و ولایت زره را که صد هزار عدد حاصل و شصت نفر حواشی بود بدو بکنم اقطاع و حجت فرمود (Houtsma külliyyatı, IV, 116-117). Bundan anlaşılıyor ki, ikta' edilen bu vilâyetin varidatı yüz bin dinar idi; ve bu kıymette bulunan vilâyete mâlik olan emir, hükümdar ordusuna altmış nefer asker tedarikine mecburdu. Yine bu eserdeki diğer bir fıkra (aynı eser, s. 247), ikta'ların muayyen kıymatlere mâlik olduğunu gösteriyor : Sahib Mühezzibüddin (صاحب مهذب الدين) kendisine verilen ikta'lardan ancak kırk bin dinar kıymetinde ikta' kabul etmişti : صاحب مهذب الدين بجز چهل هزار عدد قبول نکرد . و در قبضه تصرف نیآورد .— Anadolu Selçukluları'nın idarî teşkilâtı hakkında yakında neşredebileceğimiz bir mekalede bittün bu meselelere dair uzun malûmat verdiğimizden burada daha fazla izahata girmiyoruz.

oldukça paytahta gelirler, yahut, aldıkları emir üzerine, muayyen bir noktada maiyetlerindeki askerî kuvvetle orduya iltihak ederler, ve iş bittikten sonra tekrar kendi yerlerine dönerlerdi [1]. Selçukîler'in Akdeniz'de ve Karadeniz'de sahil muhafazasına memur ve maiyetlerinde her halde bahrî bir kuvvet de mevcut sahil emîrleri bulunduğunu yukarda söylemiştik; demek oluyor ki *Selçukîler'de donanma hizmetine mahsus ikta'lar da mevcuttu*. Askerî ikta'ların bilhassa uçlarda yâni hudutlarda büyük ehemmiyeti olduğu, ve gerek uç beylerinin gerek maiyetlerindeki türk aşiretlerinin bu ikta'lardan istifade ettikleri pek tabîdir. "Yazıcı-Oğlu Ali,"nin Selçuknâme'sinde, "birinci Alâeddîn Keykubâd," devrinden bahs olunurken, onun "tumarları gazîlere yani sipahîlere tahsis ettiği, ve bir tumar sahibinin ölümünde oğlu ehliyetini ispat edince tumarın ona tevcih olduğu," mukayyettir [2]. Yazıcı-Oğlu Selçuknâme'sinin bu kısmı, esas itibarıyla İbn Bîbî'nin eserinden alınmıştır. Acaba İbn Bîbî'de mevcut olmayan bu mühim kayıt, ikinci Murat devrinde eserini yazan "Yazıcı - Oğlu," tarafından, kendi devrindeki tumar usûlleri nazarı itibara alınarak, yapılmış bir ilâve midir? Böyle bile olsa, Selçukî devri an'anelerinden birçoğunun henüz Anadolu'da yaşamakta olduğu bir sırada eserini yazan ve o an'aneleri gayet iyi bilen "Yazıcı - Oğlu,"nun bu kaydı [3], Osmanlılar'daki tumar usûlünün Selçukîler'den geldiği kanaatinin XVinci asır başında bile hâkim olduğunu gösterir. Filhakika, yukardanberi verdiğimiz izahat ve Anadolu Selçukîleri hakkında İbn Bîbî'den çıkardığımız malûmat, "Yazıcı - Oğlu,"nun mütaleasını kat'î surette te'yit etmektedir.

Askerî mukataalara yâni *tumar sistemine Osmanlılar'dan başka diğer Anadolu Beyliklerinde de umûmiyetle tesadüf edilmesi, bu sistemin Selçukîler devrinden kaldığına diğer mühim bir delildir*. Anadolu Beylikleri hakkındaki tarihi malûmat henüz çok eksik bulunmakla beraber, eski Osmanlı vekayî'nâmelerindeki bâzı kayıtlar bu ciheti pek açıkça gösteriyor: meselâ Âşık Paşa Zade'nin verdiği malûmata göre, birinci Murat, Hamid-Oğlu'ndan satın aldığı şehirler civarındaki tumarları eski sahiplerine bırakmış, fakat ellerine yeni berat vermişti; keza, birinci Beyazıt, Aydın ilini zapt ettiği zaman, eski tumar sahiplerini yerlerinde bırakmış, yalnız memleket kendi hakimiyeti altına geçtiği için, vaktiyle Aydın Oğlu

[1] Aşağıda ordu hakkında verilen izahata müracaat ediniz (XI. Ordu teşkilâtı).

[2] Millî Tetebbü'ler Mecmuası, sayı 5, s. 213.

[3] Bu hususta bir fikir edinmek için bakınız : Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. 1, s. 127, 131

namına verilmiş eski beratları değiştirerek, kendi tuğrasıyla yeni nişanlar vermişti; Mentеше Beyliğinin zaptında da tımarları eski sahiplerinde ipka etmişti [1]. Fatih de İsfendiyar Oğulları memleketini ilhak ettiği zaman, eski tımar sahiplerini kâmilan yerlerinde bırakmıştı [2]. Osmanlı devleti Anadolu'da yeni arâzi zaptettikçe hemen daima bu usûlü takip etmiş, eski tımar sahiplerini her zaman yerlerinde bırakmıştır. Yeni bir hakimiyetin kolaylıkla ve içtimaî hiçbir sarsıntıya meydan bırakmadan teessüsü için çok faydalı olan bu mahirâne usûlün, Osmanlı devleti tarafından icat edilmediğini, ve diğer islâm - türk devletlerinde ve hattâ Mogollar'da dahi tatbik edilmiş olduğunu ilâve edelim[3]. İşte bu suretle, içtimaî ve iktisadî mevkileri hiç sarsılmıyan mühim ve nüfuzlu bir sipahî sınıfı, bir hanedanın hakimiyeti altından çıkararak diğer bir hanedanın hakimiyeti altına girmekte hiçbir mahzur tasavvur etmiyordu [4].

Osmanlı tımar sisteminin tarihî menşelerini gösteren bu izahattan sonra, Osmanlı devletinde bu müessesenin nasıl bir inkişafa mazhar olduğunu—eldeki tarihî ve hukukî menbaların kifayetsizliğine rağmen — umûmî hatlarıyla göstermeğe çalışalım: bu menbalara nazaran, Osmanlı tımar sistemi, Osman Gazî'nin ilk fütuhatıyla beraber başlıyor: Osman Gazî zaptettiği bütün yerleri tımar olarak silâh arkadaşlarına, askerlerine veriyor; itaat eden yerli halkı yerlerinde bırakıyor; hattâ arkadaşlarından bâzılarının mutî ahaliyi her hangi bir sebeple yerlerinden kaçırmalarına mümanaat ediyor[5]. Âşık Paşa Zade'ye nazaran Osman Gazî tımar hakkında bâzı esaslar koymuştur: (I) tımar sahibinin elinden sebepsiz yere tımarının alınmaması. (II) babası ölünce tımarının oğluna verilmesi. (III) oğul küçük olursa büyüyünciye kadar maiyetindeki hizmetkârların sefere gitmesi[6]. Gerek tımar sisteminin, gerek bu zikredilen

[1] En eski Osmanlı vakayinâmelerinde umumiyyetle bu kayıtlara tesadüf olunur ki, mevsukiyetinden şüphe etmeğe hiç bir sebep yoktur.

[2] Âşık Paşa Zade, İstanbul tab'ı, s. 157

[3] İbn Fazl Allah al- 'Omari diyor ki: Harzem memleketi Cengiz evlâdı eline geçtikten sonra da Harzem askerleri Harzemşahlar devrindeki iktâ'larını muhafaza ettiler. Bu vehile halâ bu iktâ'lar babadan oğula miras kalmaktadır (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I, s. 39). Bu kayıt, ayrıca, Harzemşahlar devrinde de iktâ'ların babadan oğula intikal ettiğini, yâni Selçukî sisteminin onlarda da aynen devamını göstermek suretiyle, yukarıda verdiğimiz izahatı te'yit etmektedir.

[4] Orta-Zaman islâm dünyasında bugünkü anlaşılan manasıyla vatanperverlik telâkîsi mevcut olamayacağı düşünülürse, bu cihet daha iyi anlaşılır.

[5] Âşık Paşa Zade, İstanbul tab'ı, s. 20-29.

[6] Aynı eser: s. 20.

bütün esasların umûmiyetle Selçukîler devrinden intikal ettiği düşünülürse, bu iddianın yanlışlığı, ve Osman Gazi'nin sadece eski sistemi devam ettirdiği, kendiliğinden anlaşılır. Orhan zamanında ise, tımar tevcihatına ait bir çok tarihî kayıtlar olduğu gibi, gazîlerin yâni tımar erlerinin yeni zaptedilen uçlara yerleştirildiği hakkındaki rivayet te tımarların askerî mahiyetini daha iyi anlatabilir [1]. Tımarlar dahilindeki yerli halk ta, bâzen, sipahîlerle birlikte, kendi hemdînlerine karşı harplere iştirak ediyorlardı [2]. Rumeli fütuhâtı başlayınca, tımar sistemi orada da tatbika başlandı: hattâ, iptida zaptedilen Gelibolu havalisinin Yakup Ece ile Gazi Fazıl'a tımar olarak verildiği ilk tarihî menbalarda mukayyettir [3]. Birinci Murat devrinde Rumeli fütuhâtı büsbütün ehemmiyet kazandıktan sonra, Anadolu'dan birçok halk, hattâ bir takım Türk aşiretleri Rumeli'ye nakledilmeye başlandı; ve tımar teşkilâtı bu yeni vaziyet dahilinde büsbütün taammüm etti. XVI ncı asırda toplanmış olan eski kanun mecmualarında, tımarların babadan oğula kalması usûlünün—bilhassa Rumeli'ye ve Bosna'ya ait sair bâzı askerî mahiyette tesisat ile birlikte—birinci Murat devrinde Rumeli Beylerbeyi bulunan Timur Taş Paşa'nın teşvikiyle olduğu [4], hattâ küçük tımarlarla daha büyük kıymette ziametler tefrikinin de yine Timur Taş Paşa'nın teşvikiyle Murat tarafından 1375 te yapıldığı mukayyettir [5]. Bununla beraber, tımar sisteminin menşe' ve inkişafı hakkında yukardanberi verdiğimiz izahat, bu iddianın doğru olamayacağını, ve tımarların babadan oğula intikali usûlünün daha Osmanlılar'dan çok evvel mevcut bulunduğunu anlatmaktadır. Yalnız, bundan, birinci Murad'ın, Timur Taş Paşa'nın teşvikiyle, tımarların kıymet derecelerini tespit ve tefrik için bâzı yeni esaslar koyduğu ve o meyanda-belki de-babadan oğula intikal meselesine ait bâzı küçük teferrüatın da tesbit olunduğu istidlâl edilebilir [6].

[1] Aynı eser, s. 39 .

[2] Aynı eser, s. 41 .

[3] Aynı eser, s. 51 .

[4] "Sultan Murad Gazi zaman-ı şeriflerinde iptida sipahi ve silâhdar olmak ve erbab-ı tımar oğulları mahrum olmayup babaları fevt oldukça oğullarına Kanun üzere tımar verilmek ve kul oğulları mahrum olmamak ve voynuk yazılmak cümlesi Rumelinde ve Bosna vilâyetinde Rumeli Beylerbeyisi Timur Taş Paşa ilkasiyle olmuştur"(Kanunnâme, Milli Tetebbü'ler Mecmuası, sayı 2, s. 325). J. Deny, tımar hakkındaki makalesinde bu kayda dikkat etmemiştir .

[5] J. Deny'nin yukarıda zikredilen tımar makalesinde (Paris Milli kütüphanesindeki bir osmanlı kanunnâmesine istinaden) .

[6] Hukuk Fakültesi müderrislerinden Mardinizade Ebul'ulâ Bey"Gelibolu'ya geç-

Birinci Beyazıt devrinde Osmanlı tımar teşkilâtının daha muntazam bir hal aldığı kuvvetle tahmin olunabilir: bu devirde yazılmış "Kenz-ül Küberâ کتالکبراء", adlı mühim bir siyaset kitabında "tımar, dirlik,, tâbirleri, malûm manasıyla kullanılmaktadır; meselâ müellif, memurlardan bahsederken, bunların halka zulmetmemeleri için "ekmek, ikta' tımar, dirlik,, lerinin tamam olması lüzûmundan bahse-

ken Rumeli arâzisi için vazolunan iki esaslı kaide-i hukukiyye,, adlı küçük bir makalesinde (Yeni Mecmuâ'nın Çanakkale nusha-i fevkalâdesi, s. 34-36) Rumeli arâzisinin "arz-i memleket,, namıyla devletin şahsiyeti maneviyesine izafe olunmasının bâzı mühim neticeler husûle getirdiğini söyleyerek, tımar usulünü de bu neticelerden olarak gösteriyor. Feridun Bey Münşeâtındaki iki mektupla "Millî Tettebbü'ler Mecmuası,,nda negredilen Kunnâmeden alınmış Ebüssüud fetvalarına istinat eden bu makaledeki hükümlere karşı, tarihî noktâ nazardan muhtelif tenkitler serdedilebilir: evvelâ, istinat edilen fetvalar XVI ncı asra ait olduğu gibi, Feridun Bey Münşeâtında mevcut ilk devirlere ait vesikaların da pek itimada şayan olmadığı malûmdur; bunların haricinde hiç bir tarihî vesikaya istinat edilmeden, Rumeli'nin ilk zaftında bâzı hukukî esaslar konulduğuna nasıl hükmedilebilir? Benim şimdiye kadar görebildiğime göre "arz-i memleket,, ıslahına Osmanlı müellifleri arasında ilk defa XV inci asır başında Selçuknâme sahibi Yazıcı Oğlu Ali'nin eserinde tesadüf ediliyor: bu müellif, "Ravendi,, nin bir fıkrasını tercüme ederken "arz-i memleket,, tâbirini kullanmıştır: "cümle bid'atlerden birisi bu idi ki müslümanların elindeki mülklerin tutardı, eydürdi ki cemî'yerler arazi-i memlekettir; Emirülmü'mintündür, kimsenin mülkü yoktur, isbat etstınler,,. İptida Barthold'ün nazarı dikkatini celbeden bu fıkranın (Barthold, Türkestan, 348) aslı şudur: *قباها بى خواست وى كمت زمين ازان اميرالمؤمنين* (Ravendi, s. 381). Saniyen, tımar usulünün teessüs ve tekarürü, Rumeli'nin fethinden sonra değil, Selçukiler devrinde olmuştur; ve bunun tarihî sebepleri ve muhtelif safhaları yukarda gösterilmiştir. Salisen, tımar usulünün vaz'ıyla "hükümetin araziye re'sen idaresi mahzuru,, bertaraf olmamıştır; çünkü gerek Rumeli'de, gerek Anadolu'da hükümetin elinde daima geniş arâzi kalmış, ve bu arâzi ilk zamanlarda emanet ve daha sonraları da iltizam tarikiyle idare edilmiştir; bilhassa Rumeli'de hükümete ait arâzi daha çoktu; "Çelebi Sultan Mehmet,, zamanında Rumeli tımarlarının nisfınur malikâne addedildiği hakkında yukarda verdiğimiz izahat dahi bunu te'yit etmektedir. Rahsan, "bir kısım efrat uhdesinde cesim arâzi bulunmasının ve binnetice derebeyliğin önîr ahındı,, iddiası da yanlış; Bosna'da arâzi meselesi hakkında Truhelka'nın makalesi ve Bosna'ya ait arâzi kanunları bu yanlışlığı isbata kâfidir (Ciro Truhelka'nın makalesinin tercümesi: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, 1931, c. I, s. 43—69); bundan başka, tımar sistemi Osmanlı İmparatorluğunun her tarafında cari olmadığı gibi, İmparatorluğunun şark eyaletlerinde ve bilhassa Kürtlerle meskûn bir çok yerlerde derebeylik mevcuttu. Hamisen, tımarların erkek çocuklara kalmasında "ziraat arâzisi ile ormanları eşbas uhdesinde mümkün merteha müstakillen bulundurarak usul-i tevrisin istilzam eylediği küçük parçalara inkısam tehlikesinden sıyanet,, faydasını bulmak da doğru değildir; çünkü, bir tımar veya ziamet sahibinin erkek çocuğuna ve ya çocuklarına verilen hisseler, her zaman, babanın malik olduğu miktara müsavi değildi: Ebul'ulâ Beyin diğer bir eserinde (Ahkâm-e arâzi dersi notları, Talebe-i Hukuk Cemiyeti neşriyatı, 1340-41, s. 54) "bizde arâzi meselesinin ihtilâllere sebep olmadığı,, hakkındaki mutalâası da doğru değildir: bu makalemizde, tımarları ellerinden alınanların Rumeli ve Anadolu'da ne mühim isyan hareketleri vücude getirdiklerini izah ettik; meşhur Celâliler isyanının esasında da başlıca bu âmîl mevcuttur.

diyor; sonra, kâfir uçlarından yâni serhadlerden bahsederken, şecaatle mâruf bir beyin oraya "büyük tımarla ve ayrıca maiyetine büyük bir askerî kuvvet verilmek suretiyle, tâyini lüzûmunu söylüyor; kezalik, vezirlerin vazifelerinden bahsederken "sipahinin, su-başılarının, baş-erenlerin, raiyetlerin,, ahvalini ve niyetlerini daima tetkik etmek ve başka hükümdarlarla münasebette bulunup bulunmadıklarının ve devlete karşı ne gibi duygular beslediklerini anlamak zaruretini izah ediyor[1]. İşte bu küçük kayıtlardan bâzı mühim neticeler çıkarılabilir: evvelâ, görülüyor ki muahharan kanunnâmelerde tesadüf edilen "sipahî, raiyet, dirlik, tımar,, gibi tâbirler daha XIV üncü asır sonlarında umûmiyetle kullanılmaya başlamıştır. Sanıyen, büyük memurlara alel'âde tımar ve dirliklerden başka hususî dirlikler de verilmektedir. Salisen, tımar teşkilâtı bilhassa serhadlerde çok mühimdir; ve buralarda mahallî tımar eshabından mürekkep askerî kuvvetten başka, sair mühim askerî kuvvetler de bulundurulmaktadır. Rabian, "ulu tımar,, tâbirinden tımarların muhtelif kıymette olduğu, yâni, büyük tımarlardan başka küçük tımarlar da bulunduğu anlaşılmalıdır. Eski tarihî menbalarda, vezir Çandarlı Ali Paşa'nın o zamana kadar cârî olan tımarlarda veraset usûlünü bozduğu da îma olunuyor [2]. Ankara harbini takip eden Şehzadeler mücadelesinde, Rumeli'deki "tımar erleri,, ile "tavcı, tafuacı, tafuca,, ların [3] çok büyük rolleri olduğu, ve hattâ "Musa Çelebi,, nin kardeşi Emir Süleymanı sırf onların muzaheretisiyle mağlûp ettiği anlaşılıyor [4]. "Semavnalı Bedreddin,, isyanında bu "tavcı,, lar ile, Musa Çelebi zamanında onun vesatetiyle tımarlar almış olanların te'siri tekrar görünmektedir [5].

Çelebi Mehmet zamanında tımar müessesesinin ehemmiyetle devam ettiğini gösteren birçok tarihî kayıtlar vardır: meselâ onun, Emir Süleyman'ın oğluna Akhisar havalisinde hristiyanlarla meskûn

[1] Bu müellif ve muhtelif eserleri hakkında malûmat almak için İslâm Ansiklopedisi'nde, "Osmanlı Türk edebiyatı" hakkında yazdığımız makaleye bakınız. XIV üncü asır sonunda Osmanlı cemiyetinin dahilî vaziyetini anlamak için çok ehemmiyetli olan bu eserin yegâne yazma nushası hususî kütüphanemizdedir .

[2] F. Giese, Die altosmanischen Anoyemen Chroniken, S. 31: "Eğer bir sipahî ölse, mansıbı (tımarı) oğluna verürlerdi. Ve eğer oğlu kalmasa kızı ya avreti kalsa zelil olmasun deyu anları bir kula verürlerdi. Ol ölenin tımarını bile verürlerdi.,, Belki Ali Paşa tımarlarda veraseti yalnız erkek çocuklara hasrederek kadınları ve kızları bu haktan mahrum etmiştir. Çünkü bu devirden sonra da tımarların erkek çocuklara kaldığını, elimizdeki hükûki ve tarihî menbalar sayesinde, kat'î olarak biliyoruz .

[3] Bunlar hakkında malûmat almak için bu makalemizin zeyline müracaat ediniz.

[4] Bütün Osmanlı vakayinâmeleri bu hususta müttefiktir.

[5] Bütün eski vakayinâmelerde bu ceheet tasrih edilmektedir.

“Çardak köyü,,nü tımar olarak tahsis ettiğini biliyoruz[1]; Kara Burun'daki Bedreddin taraftarlarını mağlûp ettiği zaman,oradaki tımar sahiplerinden ısyana iştirak edenlerin tımarlarını alıp,kendi adamlarına vermişti [2]. Âşık Paşa Zade, Çelebi Mehmed'in son hastalık günlerinden bahsederken , her zamanki gibi , “vezirlerin her gün kapıda tımar ve sancaklar,,a ait işlerle iştigal ettiklerini kaydeder[3]. Demek oluyor ki merkezî idarede bilhassa tımar işleriyle meşgul olan bir teşkilât mevcuttu. “Küh ül-Ahbâr,,daki küçük bir kayıt, Çelebi Mehmet zamanda Rumeli tımar teşkilâtında mühim bir tahavvül vücade getirildiğini, ve bunun, kitabın yazılmış olduğu XVI nci asır sonlarında bile hâlâ devam ettiğini anlatıyor: Çelebi Mehmet tahta geçmeden evvel, kendi sadık silâh arkadaşlarına bâzı vâidlerde bulunmuş ve Rumeli'yi de kendi hakimiyetine aldıktan sonra, onlara Rumeli'de tımarlar vermiş; fakat her tımarın yarısını kendisine tahsis etmiş. Bundan bahseden Âli: “İle'an Rumeli beylerbeyliğinde vâkı' tımarın nisfı malikâne olmağa sebep budur; me-mâlik-i osmaniyyede andan gayrı yerde bu kanun câri değildir,,diyor[4]. Devlet teşkilâtını çok iyi bilen meşhur müverrihin bu ifadesi, çok mânîdardır : anlaşıyor ki“Çelebi Mehmet,,Rumeli'de kardeşi Musa'ya taraftarlık eden tımar sahiplerinin ellerinden tımarlarını alarak kendi taraftarlarına vermiş, ve bu sırada bunların yarısını doğrudan doğruya devlet hazinesine mal etmiştir. Semavnalı Bedreddin ısyanının Rumeli'de kuvvetli taraftarlar bulmasında, sonra, ikinci Murat zamanında Rumeli'nin muhtelif ısyan hareketlerine çok müsait bir muhit teşkil etmesinde, bu iktisadî âmilin herhalde büyük bir te'siri olduğu açıkça görünüyor. Bununla beraber, ikinci Murat, —haksız yere düzme Mustafa diye telkip edilen— şehzade Mustafa ısyanında, Hacı İvaz Paşa'nın teşvikiyle, Rumeli tımar sahiplerini cezalandırılmıyarak bu vaziyeti islahâ çalışmıştı[5]. Yine ikinci Murat devrinde, Anadolu'da memleketleri ellerinden alınan bâzı beylere padişahın ayrıca tımarlar verdiği hakkında tarihî kayıtlar vardır. Bu devirde tımar sisteminin uzun müddettenberi tekrâr ve inkişaf ettiği pek tabiidir; “Yazıcı-Oğlu Ali,, nin Selçuknâme'sinden başka, bu devirde Osmanlı memleketini ziyaret etmiş olan meşhur *Bertrandon de la Broquière*'in seyahatnâmesindeki bir fıkra da bunu

[1] Âşık Paşa Zade, İstanbul tab'ı, s. 86-87.

[2] Aynı eser, s. 91.

[3] Aynı eser, s. 95.

[4] Âli, Küh ül - Ahbâr, basılmış kısmın son cildinde, s. 106.

[5] Âşık Paşa Zade, İstanbul tab'ı, s. 98.

açıka gösteriyor[1]. Bu mühim fıkraya göre, Anadolu beylerbeyinin emri altında, tımarlı sipahisinden mürekkep 20,000 kişilik bir kuvvet olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı tımar teşkilâtının ikinci Mehmet devrine gelinceye kadar tamamıyla takarrür etmiş olduğunu gösteren bu izahat, Fatih Kanunnâmelerinin tetkiki ile büsbütün teyyüt etmektedir. Çünkü, *J. Deny*'nin de dikkat etmiş olduğu gibi, Kanunnâmelerde tımar teşkilâtının yeniden ihdas edildiğine veya bu hususta bâzı tâdilât yapıldığına dair hiç bir kayıt bulunmamakta, ve yalnız bu teşkilât ile alakadâr olan "sipah—yazıcıları," ile "tımar—defterdarları,"ndan ve muhtelif memurlara verilecek tımar kıymetlerinden ve cebelilere ait bâzı ahkamdan bahs olunmaktadır. Anlaşıyor ki, Fatih kanunnâmesi, tımar meselesi hakkındaki eski esasları muhafaza ile iktifa etmiştir. *Rambaud* ve muakkiplerinin Osmanlı tımar sistemini İstanbul fethinden sonra Bizans'tan alınmış zannetmelerinin ne kadar yanlış ve esassız olduğunu bu da göstermektedir [2].

[1] Le Voyage d'Outremer, publié par Ch. Schefer, P. 136: "Et estoit en ceste ville le seigneur de la Turquie que l'on nomme Camussat Bayscha qui est ainsy que nous dirions gouverneur ou lieutenant. Et est cestuy cy tresvaillant homme que le Turc ayt et de plus grant entreprinse. Et pour ceste cause et pour aultres, l'a mis en ceste seignourie. Je demanday comment il tenoit celluy pays et s'il y estoit obbey; il me fu dist qu'il y estoit obbey comme le seigneur Amorath, et avoit dessus cinquante mil ducatz de pension chascun an. Et toutes et quantesfois que le Turc avoit à faire, il luy menoit vingt mil hommes à ses depens. Lequel Camussat, samblablement, avoit gens ses pensionnaires, lesquelz luy amenoient l'un mil, l'autre deux mil, l'autre trois et chascun de degré en degré, selon leur fait. Pour ceste cause, quant il avoit à faire de gens, il les trouvoit incontinent pretz et ne leur donnoit nulle aultre chose.,

[2] A. Rambaud'dan Ch. Diehl'e kakar bütün bizantinistler, tımar sisteminin İstanbul fethinden sonra Bizans'tan alındığını iddia ederlerken, Osmanlı İmparatorluğu müesseselerinin ikinci Mehmet tarafından aynen Bizans'taki kuruluğu hakkındaki umumi nokta-i nazarlarına ittiba' ediyorlardı. Halbuki, bu tımar meselesini onlardan çok daha esaslî bir surette tetkik etmiş olan J. Deny, Osmanlı tımar sisteminin XIV üncü asırda fakat yine Bizans te'siri altında vücade geldiğini iddia etmektedir. Filhakika, tımar sisteminin iptida Büyük Selçukiler'de sonra ona vâris olan sair muhtelif Türk devletlerinde ve Anadolu Selçukileri'nde mevcudiyeti etrafiyle bilinmeyince, Osmanlı tımar sisteminin her balde Bizans'tan alınmış saymak gayet tabiidir; ve Bizans sistemiyle Osmanlı sistemi arasında ilk bakışta her itibar ile cidden çok büyük bir müşâbehet noktaları vardır. J. Deny mezkûr mekalesinde Bizans tımar sistemi hakkında oldukça tam ve etraflı bir bibliyografya vermişse de, meşhur Rus bizantinisti "M. Ouspenskij,"nin bu hususta en esaslî bir monografi sayılabilecek olan "Znatchenie visantijskoi i ioujnoslavianskoi pronii," (Mélanges Lamanskiï, Saint-Pétersburg, 1883) unvanlı makalesinden hiç bahsetmemiştir. F. Chalandon, "Jean II Comène et Manuel I Comène, Paris, 1912, p. 614., adlı mühim eserinde bu monografiye istinaden Bizans tımar sistemi hakkında biraz tafsilât verdiğiinden, bilhassa ona istinaden, bu sistemle Osmanlı tımar sistemi arasındaki büyük müşâbehetleri kısaca göstermeyi faydasız bulmuyoruz: Bizans'ta pronia (Pronoya) usûlü Michel VII Doukas zamanında baş-

Osmanlı tımar teşkilâtının Fatih devrinden sonra geçirdiği muhtelif safhalar hakkında elde mebzul maddeler vardır. Fakat, henüz bunlardan lâıykıyla istifade edilerek bu mesele hakkında ehemmiyetiyle mütenasip bir monografi vücade getirilemedi. Osmanlı tarihine ait şark ve garp eserlerinden—kezalik *J. Deny*'nin yukarıda zikrettiğimiz mekalesinden—bu hususta umûmî bir fikir edinmek kabîl olduğu için, esasen mevzuumuzdan hariç kalan bu sonraki devirler hakkında izahata girişecek değiliz [1]. Bununla beraber, tımar

lamakla beraber bilhassa Komnène'ler zamanında inkişaf etmiştir. Bu aileye mensup hükümdarlar, devletin ihtiyacını te'min için, hur köylülerle meskûn arâziyi muvakkat ve meşrut olmak üzere bâzı kimselere askerî hizmet mukabili olarak tevcih ediyorlardı. Tevcih edilen arâzi, yalnız devlete ait olan arâziydi; Kiliseye veya Aristokrasiye ait arâzi bundan müstesna idi. Bu tevcih ancak şahsî mahiyette idi, ve buna nail olan şahıs, onu satmak yahut mirasçılara bırakmak, veya hibe etmek hakkına malik değildi. Buna mukabil, askerî hizmetle mükellefti; ve kendisinden başka bir miktar efrat tedarik etmek ve onları beslemek, teğviz etmek vazifesi de uhdesine terettüp ediyordu. Uhdesinde pronia bulunan kimse, o arâzinin sahibi değildi; devlet, o toprak üzerindeki hukukundan bir kısmını, ifa ettiği askerî hizmete mukabil ona bahşetmişti; ve bâzı kazai, inzibati, mali salâhiyetleri de haizdi. Bununla beraber, devlet bütün hukukunu ona terketmiş değildi; asil toprak sahiplerinin vermeye mecbur oldukları vergilerden bir kısmını veya buna mukabil maktu' bir meblağ devlet hazinesine teslim mecburdu. Vergileri azaltıp çoğaltmak hakkı doğrudan doğruya devlete aitti; gayri kanunî tahsilâtta bulunanların pronia'ları ellerinden almıyordu. Bunlar, kendilerine verilen arâzide oturmağa mecburdular. Ouspenskij, bu pronia'ların iptida köylerdeki nüfuzlu kimselere tevcih olduğunu tahmin etmektedir. Onun fikrine göre, bu sistem, bilhassa Manuel zamanında bu zikrettiğimiz evsâfı mahsusayı almıştır; bununla beraber, bu evsâfın mevcudiyetini gösteren vesikalar daha sonraki asırlara aittir. Osmanlı tımar sistemiyle çok bâriz müşâbehatler gösteren bu sistemin menşei meselesi, öyle görünüyor ki, henüz lâıykıyla halledilmiş değildir. Acaba bu hususta, Bizans, islâm müesseselerinin te'siri altında kalmış olamaz mı? Osmanlı tımar sistemiyle, daha doğrusu onun prototipi olan Selçukî sistemiyle müşâbehat arzeden noktalar, XII-XIII üncü asırlarda Türkler'den alınmış olamaz mı? İşte mühlîm bir mesele ki, tetkik ve halli doğrudan doğruya bizantinistlere aittir. Biz, sadece, Osmanlı tımar sisteminin türk-islâm âlemindeki derin köklerini meydana koyarak, bunun Bizans'tan alınmış olamayacağını izah ile iktifa ediyoruz.

[1] *J. Deny*'nin mekalesinde, Osmanlı tımar sistemi hakkındaki başlıca Hukukî menbalar yâni eski Osmanlı kanunnâmeleri hakkında epeyce bibliyografya malûmatı olduğu gibi, bu hususta avrupa'da yapılmış olan başlıca tetkikler de zikredilmiş, ve ayrıca bir takım tarihî menbalardan ve garp seyahatnâmelerinden de istifade olunmuştur. Mamafî, Türkiye'de arâzi meselesi ve bilhassa tımar sistemi hakkında mühim malûmatı muhtevî daha bir takım Kanunnâmeler mevcut olduğu gibi, ayrı ayrı tetkiki icap iden daha birçok tarihî menbalar ve garp seyahatnâmeleri de vardır. Ancak, şunu da itiraf lâzımdır ki, çok uzun ve etraflı tetkikata muhtac olan bu meseleyi, küçük bir ansiklopedi mekalesinde bundan daha fazla tetkika da aslâ imkân yoktu. Bize gelince, türk hukukcuları ve tarihçileri arasında bu mesele hakkında azçok toplu malûmat veren yegâne adam, Netâyicülvuku'at müellifi Mustafa Paşa'dır. Ondan sonra memleketimizde yazılan bütün tarih kitaplarında, hukukî-idare'ye ve Arâzi kanununa ait şu son günlere kadar yazılan bütün hukukî eserlerde, hiç bir is-

müessesesi tarihinin şimdiye kadar tamamıyla meçhul kalan Selçukî ve ilk Osmanlı devirleri hakkında yukarıda verilen malûmat, Osmanlı tımar sisteminin Bizans'tan alındığı iddiasını tamamıyla çürütmeye kâfidir. Çünkü, bu malûmat sayesinde anlaşılıyor ki :

I. Eski İslâm devletlerindeki ikta' sistemi, Büyük Selçukîler zamanında esaslı bir tekâmüle uğrarak Türk tımar sistemini vucûde getirmiştir .

II. Büyük Selçukî İmparatorluğuna vâris olan muhtelif türk devletlerinde, Selçukîler'de olduğu gibi, irsî mahiyette askerî tımar sistemi devam etmiştir .

III. Anadolu Selçukîleri'nde de bu sistemin—Büyük Selçukîler'deki aynı esaslar dahilinde—devam ve inkişafını görüyoruz. Bilhassa hudutlarda bu teşkilâtın büyük ehemmiyeti vardı .

IV. Osmanlı devleti, sair Anadolu Beylikleri gibi, Selçukîler'in birçok müesseselerini devam ettirmiştir ki, tımar sistemi de bunlardan biridir .

V. Osmanlı tımar sisteminin Bizans'tan alındığına en büyük delil olarak gösterilen “donanma hizmetine mahsus tımarların mevcudiyeti, meselesi Anadolu Selçukîleri'nde mevcut olduğu gibi, ikinci bir delil olarak ileri sürülen “tımarların kıymetçe muayyen olması, prensipi de yine Anadolu Selçukîleri'nde mevcuttu .

VI. Osmanlı tımar sisteminin daha XIV üncü asırda mevcudiyetini görüyoruz ki, bu, Selçukî an'anesinin Osmanlılar'da tabii bir şekilde devam ettiği bir delildir .

VII. “Tımar, ziâmet, hâss, ikta', sipahî,, gibi bu sisteme ait ıstılahlardan büyük bir kısmının Osmanlılar'dan evvelki türk ve islâm devletlerinde mevcudiyeti de Bizans te'siri iddiasını red için diğer bir delil hükmündedir [1] .

tınası olmaksızın, o malûmattan istifade edilmiş, ve mamafî Mustafa Paşa'nın ismi bir defa bile zikrolunmamıştır! Mustafa Paşa'nın bu mesele hakkında verdiği malûmat, J. Deny'nin mekalesine nisbetle çok iptidat olmakla beraber, yarım asırdan beri hukukcularımızın ve tarihçilerimizin o malûmat dairesinden harice çıkamamaları ve bu husustaki garp tetkiklerinden ise tamamıyla habersiz kalmaları, hayretle karşılanacak bir muammâdır !

[1] “Tımar,, kelimesinin esasen farişî bir kelime olduğunu ve kelimenin Acem ve Türk lisanlarındaki muhtelif manalarını J. Deny de mekalesinde göstermiş, ve bunun, ancak XVI ncı asır Rum metinlerinde tesadüf edilen “timarion,, kelimesinden gelmeyeceğini ve bil'akis bu rumca kelimenin Osmanlılar'dan alınmış olacağını tekrar etmiştir. Deny'ye göre tımar kelimesi farişî lisanında hiç bir zaman „askerî ikta',, manasında kullanılmamıştır; Osmanlılar Bizans'taki “pronoya,,ları taklit ve daha doğrusu ibka ettikleri zaman bu kelimeye mânâca muadil olarak tımar kelimesini kullanmağa başlamışlardır : esasen gerek pronoya kelimesi, gerek onun lâtince müteradifleri, mânâ itibariyle, tımar kelimesi-

VIII. Osmanlı tımar usûlünün, Selçukî sisteminin sadece bir devamından ibaret olduğunu gösteren yukardaki izahattan sonra, *Scala*'nın bir ihtimal olarak ileri sürdüğü "İran Mogolları te'siri", meselesi münakaşaya bile değmez. Bil'akis, İran Mogolları'ndaki askerî mukataalar sisteminin Selçukî te'siri altında vücade gelip gelmediğini araştırmak, şüphesiz, daha doğru olur [1]. Netekim,

nin ifade ettiği mânâları ifade etmektedir; yani „*évolution sémantique*„ hepsinde hemen hemen aynı tarzda olmuştur. Biz Dery'nin bu husustaki noktai nazarını kabul etmekle beraber, bunu, Osmanlı tımar sisteminin Bizans'tan alındığına bir delil gibi telakki etmiyoruz. Çünkü, yukarda verdiğimiz izahat, bu sistemin Selçukî devrinden kaldığını isbat etmektedir. "Tımar" kelimesine gelince, eski acemce tarihi metinlerde "ihtimam, ihsan ve inayet, bu maksatla verilen para, zabire, maaş veya iktâ", mânâlarında bu kelimeye daima tesadüf ediyoruz. (Chahar Maqâla, Gibb memorial series, vol. XI, 43: "تیمار من همی داشت". — وایشانرا سپاهسالاری باشد جداگانه که تیمار ایشان دارد : Berlin, 1341, s. 66; Schefer, p. 47 : Nerschakhy, Description de Boukhara, p. 57 : "تیمار کردی : بزرگ قدیم را تیمار کردی : S. 353. — طبقات ناصری — . باید که ولایت ماوراءالنهر نگاه داری که سرحد دشمن است و رعیت تیمار می داری . (تیمار می باید داشت . Mamafi, bütûn bu eski tarihî metinlerde bir çok istilâhlar daima müteradif olarak kullanıldığından, birbirinden farklarını anlamak ekseriya imkânsız deneyecek kadar müşkil oluyor : Meselâ yukarda (s. 222, not 2) "موالجب وجامگی" yerine "اقطاعات" tâbirine tesadüf etmiştik. Kezalik bu metinlerde maaş mukabilinde aralarında - burada izahı uzun olacak - bâzi farklarla "زندانگی" ادارات, مال, برات, اجری خوار, "ناتپاره, مسوم, مشاهره, موابج, جامگی, مال, برات, ادارات, زندانگی" ve maaşlı mukabilinde "روزی خوار, اجری خوار" tâbirlerine tesadüf olunur. Daima birbiriyle karıştırılan ve müteradif olarak yekdiğeri makamında kullanılan bu kelimeler arasında "tımar," kelimesinin de bulunması, bunun "pronoya," mukabili olarak meydana çıkarılmadığına bir delildir. Anadolu Selçukîleri'ne ait metinlerde (meselâ, Hontsma külliyyatı, c. IV s. 242) de yukarda zikredilen manalarda "tımar," kelimesi mevcuttur : "راکه بدو نولا می کنند تیمار می دارد . Yukarda zikredildiği veğhile XIV üncü asır sonlarına ait Osmanlı eserlerinde de "تیمار, اقطاع, دیرلک" kelimeleri müteradif olarak kullanılmaktadır (s. 233). İslâm eserlerinde daima tesadüf edilen "za'ım, ze'âmet," tâbirleriyle, yukarda izah ettiğimiz "خاص" kelimesinin (s. 223, not 4) de eski İslâm-türk devletlerinde mevcut olduğunu düşünürsek, Osmanlı tımar sistemindeki istilâhların kâmilen İslâm menşinden geldiğini söyleyebiliriz. Tımar kelimesi, Osmanlılara gelinceye kadar mânâ itibarıyla uzun bir tekâmül devresi geçirmiş ve ancak o devirde "muayyen bir istilâh olarak tekarür etmiştir. Osmanlı tımar sisteminde ehemmiyeti mahsusası olan "dirlik" ve "sipahi" kelimelerine gelince, birinci kelime "مااش, زندانگی" gibi arap ve acem tâbiratının türkçe tercümesinden başka bir şey değildir; "sipahi" istilâhına ise İran'da daha Selçukîler'den çok evvel bile tesadüf edilmektedir. Bütûn bu meseleler hakkında daha etraflı tekkikata ihtiyac olduğunu itiraf etmekle beraber, bu izahatın, yukarıki noktai nazarımızı isbata kâfi bulunduğunu söyleyebiliriz.

[1] İslâm Ansiklopedisindeki "Tiyûl" mekalesine bakınız. Minorsky bu mekalesinde kılhassa Safevîler ve Kaçarlar devrinden bahsetmekle beraber, kelimenin iştakakından ve bu müessesenin menşinden bahsederken, İlhâniler ve Timurîler zamanında da mevcudiyetini sadece zikr ile iktifa ediyor. Tiyûl kelimesi hakkında iptida Quatremère malûmat vermiş, ve Timurîler, Safevîler, Babürîler devirlerine ait tarihî metinlerde bu kelimenin mevcudiyetini ve Chardin'in bu husustaki izahatıyla sair bâzi avrupa coğrafi eserlerindeki malûmatı nakletmişti (Notices et Extraits des Manuserist, Tome quatorzième, paris, 1843,

V. *Minorsky*, ahiren bir mekalesinde, İran Mogolları'ndaki bu sistemin Büyük Selçukî imparatorluğundan veya daha eski zamanlardan kalmış olacağını, pek doğru olarak, kaydetmiştir .

Bu küçük tetkikimizde, sadece, Osmanlı tımar sisteminin Bizans'tan mı yoksa Selçukîler'den mi geldiği meselesini izaha çıktığımızdan, daha fazla tafsilata girişmeyi zait buluyoruz. Yoksa, bu sistemin bütün Türk ve İslâm âlemindeki muhtelif tecellileri, onların birbirleriyle mukayesesi, Eski Türkler'de buna mümasil müesseselerin bulunup bulunmadığı meselesi, hülâsa bu gibi birçok noktalar daha vardır ki, bunlar hakkında şimdiye kadar yapılan tetkikler çok mahdut ve kifayetsizdir [1] . Şimdilik, bu tetkikimizin neticesi olarak, Osmanlı tımar sisteminin, ne İstanbul fethinden evvel ne de sonra, Bizans'tan alınmış olmayup Anadolu Selçukîleri'nden kaldığını kat'iyetle söyleyebiliriz.

Matla-assaa-dein, p. 124-225). İlhanîler devrine ait tarihi menbâlara istinaden d'Ohsson, İran Mogolları'ndaki askerî tımar müessesesi hakkında biraz malûmat vermişti (Histoire des Mongols, IV, p. 420—429) . Fakat, Celayirler'de, Timurîler'de, Kara ve Ak Koyunlular'da, Safevîler'de, sonra Hindîstandaki İslâm devletlerinde—Babur sülâlesinden evvel ve sonra—bu müessesenin geçirdiği muhtelif safhalar, elde bunlara ait az çok malzeme bulunmasına rağmen, henüz tetkik edilmemiştir. Umumî mahiyette bâzı eserlerde bu hususta verilen mahdut malûmat, çok müphemdir (meselâ M. Ishawari Prasad, l'Inde du VIIe au XVIIe siècle, Histoire du Monde, t. VIII, Paris 1930, p. 324 de XIV üncü asırda Tuğlukşahlı devrine ait verilen malûmat gibi) . Orta-Zaman İslâm ve Türk feodalitesinin lâykıyla anlaşılması için bu meselelerin daha esaslî bir surette tetkiki zaruridir. Partlar ve Sâsânîler devrindeki askerî iktâ'lar meselesi hakkında A. Christensen oldukça toplu malûmat vermektedir (l'Empire des Sassanides, p. 8—10, 12, 13, 23—29, 45.— İstinat ettiği tarihî malûmat, bilhassa İslâmî devirler hakkında, çok mahdut olmakla beraber, Jacque de Morgan'ın "La féodalité en Perse, son origine, son développement, son état actuel" adlı makalesi de tavsiyeye şayandır : Revue d'Ethnographie et de Sociologie, N. 5-8, p. 169-191, Paris 1912) .

[1] İslâm devletlerindeki iktâ' sisteminin Büyük Selçukî imparatorluğunda maruz kaldığı tahavvülün sebeplerini araştırmak mevzuumuzdan hariçtir. Ancak şunu söylemekle iktifa edelim ki, şimdiye kadar asla tetkik edilmeyen bu mühim ve karışık mesele üzerinde çalışmak isteyenler, deha İslâmiyetten evvelki Türk devletlerinde askerî tımar sisteminin mevcut olup olmadığını düşünmek mecburiyetindedirler. Eski Çin'de ve Japonya'da bir nevi Feodalite mevcut olduğu, bu gün artık bir mütearifedir. Çin medeniyetiyle sıkı temasta bulunan ve bir takım idarî müesseselerini onu takliden vücade getiren eski Türk devletlerinde de feodal seciye bariz bir surette göze çarpmaktadır. Bu hususta yapılacak tetkikatın mühim neticeler verebileceğine bir misal olmak üzere, Çin imparatorunun (milâdi 718 de) Türkçe hükümdarı Su-lu'ya sair bir takım unvanlar ve hediyelerle birlikte "üç bin ailenin gelirini muhtevî bir apanaj: un apanage comportant les revenus de trois mille foyers., verdiği zikredebiliriz (E. Chavannes, les Tou-kiue Occidentaux, T'oung Pao, Serie II, vol. V, p.36). Bu, muayyen kıymete malik bir iktâ'dan başka bir şey midir? Çin menbalarının Eski Türkler hakkında verdikleri malûmat arasında, eski Türk devletlerinde bu cins iktâ'ların mevcudiyetini gösteren muhtelif kayıtlara tesadüf olunuyor. Her halde, Türk tımar sisteminin menşelerinin anlamak için bu hususta ayrı bir tetkike ihtiyaç olduğu muhakkaktır.

XI — Ordu Teşkilâtı

Osmanlı devletinin askerî teşkilâtında esasî bir ehemmiyeti haiz olan Yeniçeri'lerin yâni hükümdarın şahsına merbut daimî piyade ordusunun te'sisinde bile Bizans te'siri görmek isteyenler olmuştur. *Scala* bu noktayı bilhassa tasrih ettiği gibi, Fransız müstefriki *Cl. Huart* da bir makalesinde— kat'î bir hüküm vermemekle beraber —bunda Bizans te'sirinin pek muhtemel olduğunu, yalnız, efradı devşirme usulünün yani Hıristiyan çocuklarından asker alınması kaidesinin tarihte ilk defa Osmanlılar tarafından tatbik edildiğini söylemektedir [1]. Bu ikinci mesele, bütün ehemmiyetine rağmen, mevzuumuzla doğrudan doğruya alakadâr olmadığından, burada, yalnız, hükümdarın şahsına merbut daimî piyade ordusu teşkilinde Bizans te'siri olup olmadığını araştıracağız. Ancak, Osmanlı askerî teşkilâtının ilk devirleri hakkındaki malûmat henüz çok karışık ve sıkı bir tenkide muhtaç olduğu gibi [2], Osmanlı müesseselerine çok defa bir örnek vazifesi görmüş olan Anadolu Selçukîleri'nin ordu teşkilâtı meselesi de, bu güne kadar, tetkik edilmemiştir [3]. Şimdi burada umumiyetle Türk devletlerinin

[1] İslâm Ansiklopedisindeki "Janissaires," maddesinde Halbuki Seignobos, Yeniçeri teşkilâtının Mısır Memlûkleri'ndeki memlûk teşkilâtının taklidi olduğunu söylüyor ki (*Histoire Générale*, II, 334; Gibbons tarafından zikredilmektedir: *The found. of the Ottoman Empire*, p. 118; Türkçe tercümesi, S. 98) , Cl. Huart'ın mutalaasından daha doğrudur. Ancak, bu usulün, daha Memlûkler'den evvelki İslâm ve Türk devletlerinde de mevcut olduğunu unutmamalıdır, Bâzi harplerde esir edilen ve satılan Hıristiyan çocuklarının memlûkler arasında İslâm terbiyesine göre büyütülerek Türkçe öğrendiklerini, asker olduklarını, ve işlerinden büyük emirler yetiştiğini biliyoruz (*Quatremère*, I, 36). Cl. Huart'ın yalnız bir noktada hakkı vardır; Osmanlı Devleti, kendi Hıristiyan tebaasının çocuklarını, gerçi esaslara muğayir olarak, orduya almıştır; bu, Memlûk sisteminin hiç bir mali külfete lüzum göstermeyen bir şeklidir. Anadolu Selçukîleri'nin idarî teşkilâtı hakkındaki tetkiklerimizde, onlarla Memlûkler'in ordu teşkilâtı arasındaki müşabehetler de gösterilmiştir.

[2] Osmanlılar'ın eski askerî teşkilâtı hakkında Hammer'den Gibbons'a kadar Osmanlı tarihi hakkında yazılan yüzlerce eserde, *Compte de Marsigli'nin "l'État militaire de l'Empire Ottoman, 1732,"* adlı meşhur kitabında, Cevat Paşa'nın "Tarih-i askerî-i Osmanî," sinde verilen malûmat, bu teşkilâtın XIV üncü asırdaki mahiyetini gösterebilmekten çok uzaktır. Sonraiki asırlara ait vesikaların tenkitsiz ve usulsüz bir surette telifi neticesinde yapılan bu istidlâllere büyük bir ehemmiyet atfedilmeyeceğinden, Orta-Zaman Osmanlı tarihi hakkında sair birçok meseleleri gibi, askerî müesseseler meselesinin de yeniden tetkiki zaruridir.

[3] J. Deny, umar hakkındaki makalesinde Anadolu Selçukîleri'nde ordu teşkilâtı meselesinin henüz meçhul olduğunu söylemekte ve bu hususta vaktiyle negrettiğimiz bir makalede biraz malûmat verildiğini kaydetmektedir. Bundan on sekiz yıl evvel Anadolu Türk edebiyatı tarihine bir methal mahiyetinde yazılmış olan o makalede vermiş olduğumuz umumî malûmatı (*Millî Tettebhü'ler Mecmuası*, No.5), bu makalemize göre tashih etmek lâzımdır.

ve bilhassa Anadolu Selçukîleri'nin askerî teşkilâtı hakkındaki tetkikatımızın neticelerini en umumî hatlarıyla izah ederek, Osmanlılar'ın, ordu teşkilâtında ne gibi te'sirler altında kaldıklarını göstermeğe çalışacağız. Mısır Memlûkleri müstesna olmak üzere, diğer türk devletlerinin ve bilhassa Anadolu Selçukîleri'nin askerî teşkilâtı hakkındaki malûmat, o devirlere ait tarihî menbalarda parça parça tesadûf edilen fıkraların telif ve mukayesesi suretiyle istinbat edilmiş olduğundan, çizeceğimiz levhamın, bu teşkilâtı tam ve kusursuz bir surette göstermesine imkân yoktur; bilhassa, Anadolu Selçukîleri hakkında verdiğimiz malûmat, ancak XIII üncü asrın ikinci nısfına, yâni, Mogol tahakkümü altındaki muahhar bir devre aittir; mamâfi, Osmanlı ordu teşkilâtının menşeyini anlamak itibariyle, bu devir teşkilâtını bilmek, eski devirleri bilmekten şüphesiz daha faydalıdır.

Anadolu Selçukîleri'nin askerî kuvveti şu muhtelif kısımlardan mürekkep bulunuyordu :

I — Doğrudan doğruya Sultan'ın şahsına merbut olan ve daime merkezde bulunan kuvvet. Bunlar“müfred, gulâm, mülâziman-ı yatak, unvanıyla yad olunurlardı. Serhenkler, candarlar, perdedarlar gibi, sarayın muhtelif hizmetlerinde bulunanlar da bunlardı. Büyük Selçukîler'de ve Memlûkler'de de mevcudiyetini gördüğümüz ve hükümdarın müteferrik hizmetlerinde kullanıldıkları için bu namı alan müfredler [1], muahharan Osmanlılar'da mevcut olan “müteferrikalar, teşkilâtına bir örnek olmuştur [2]. İbn Bîbî'de bir defa“halka-i hâss müfredleri, ıstılahına tesadûf ediyoruz ki[3],

[1] Nizâm ül-Mülk, Siyasetnâme'sinde diyor ki: „gulâmlardan başka sarayda daima bulunmak üzere, seçi, mücerrep, uzun boylu ve güzel yüzlü, müfred namıyla 200 nefer seçmelidir. Bunlardan yüzü Horasanlı, yüzü de Deylemlî olmalıdır. Bunların sarayda daimi ikametgâhu olmak, gerek sulh gerek harp zamanında oradan ayrılmamalıdır. Bunlara erzak, maaş, güzel libaslar ve daima mükemmel silâhlar verilmelidir. Fakat bu silâhları lüzum görüldüğü takdirde ellerine vermeli, ve sonra tekrar almalıdır. Her elli müfredin âmiri olmak üzere bir nakîp tayin etmelidir.” (XIX uncu mefhas). Selçukî tarihine ait diğer menbalarda da tesadûf olunan bu müfred ıstılahı (Râhatu's-Sudûr, s. 365), müfredi مرفردی ve cemî olarak mefârde مفارده şeklinde Memlûkler'de de mevcuttu (Quatremère, Histoire des Mamlouks, I, 187). İbn Bîbî'de de bu kelimeye daima tesadûf olunuyor (Houtsma külliyyatı, c. IV, s. 80, 182, 187, 260, 264).

[2] Fatih devrinde sarayda müteferrikaların mevcudiyeti, ve bunların, sarayın muhtelif hizmetlerinde kullanılan ilim ve san'at sahipleriyle, ricâl ve ümera çocuklarından seçildiği anlaşılıyor (Ahmet Refik, Fatih devrine ait vesikalar, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, sayı 49-62 s. 3). Daha Gaznevîler'de de ricâl ve ümera çocuklarının bir iltifat olmak üzere „gulâmân-ı hâssa غلامان خاصه“ zümresine alındığını biliyoruz.

[3] Houtsma külliyyatı c. IV, s. 182, و ملازمان درگاه و ملازمان يتاق : حلقه خاص و غلامان درگاه

Memlûkler'de mevcut olan bu "halka," tâbirine Selçukîler'de de tesadüf edilmesi, mânîdar bir hadisedir [1]. "Gulâm-ı hâss, gulâmân-ı dergâh," gibi tâbirlerle de ifade edilen gulâmlar, Samanîler'de, Gaznevîler'de, Büyük Selçukîler'de mevcut olan [2] ve Memlûkler devletinde ayrıca "memlûk," veya "اوشاقى, وشاقى" unvanını alan [3] zümredir ki, muahharan Osmanlı teşkilâtındaki "kul," istilâhı da bundan alınmıştır. Yine İbn Bîbî'de "mülâzımân-i yatak," istilâhıyla ifade edilen zümre de bu gulâmlardan bir kısım olmalıdır [4]. Bu hassa kuvvetinin miktarı ve ne gibi unsurlardan mürekkep olduğu meselelerine gelince, XIII ncü asırda sarayda Kazvinli, Deylemlî ve Frenk olmak üzere 500 kişi bulunduğunu biliyoruz [5]. Büyük Selçukî İmparatorluğunda olduğu gibi Anadolu Selçukîleri'nde de gulâmlardan mürekkep olan hâssa kuvvetinin böyle muhtelif unsurlardan tereküb etmiş olması pek tabiidir [6]. Hususî surette talim ve terbiye

Memlûkler'de mevcut halka tâbiri hakkında bakınız: Quatremère, Hist. des Mamlouks, I, p. 7, 246; Part. II, p. 197; G. Demombynes, la Syrie à l'époque des Mamlouks, XXXII, XXXIII, XCIX; W. Björkman, Beiträge zur geschichte der Statiskanzlei im islamischen Agypten, 168.

[1] Houtsma külliyyatı, IV, s. 182 .

[2] Siyasetnâme'nin XII nci mephasinde, saray gulâmlarının, muayyen bir vazife ile gönderildikleri zaman, yahut kendiliklerinden, ahaliye karşı yaptıkları mazâlimden bahsedilmekte ve buna karşı tedbirler tavsiye olunmaktadır .

[4] Memlûk devletine ait tarihi metinlerde «اوشاقى, وشاقى, وشاقى» şekillerinde tesadüf olunan bu kelime ve iştikakı hakkında Quatremère malûmat vermektedir (Histoire des Mamlouks, I, p. 108) . Bu kelime ile memlûk ve gulâm kelimelerinin Mısır Memlûkleri'nde ne gibi manalarda kullanıldığını ve aralarındaki farkları anlamak için, bu eserde, G. Demombynes'in yukarıda zikredilen eserine bakınız .

[4] Houtsma külliyyatı, IV, s. 182 .

[5] Aynı eser, s. 87 .

[6] Nizâm ül-Mülk, muhtelif unsurlardan mürekkep bir ordu lüzumunu gidille müdafaa etmektedir: eğer ordu bir unsurdan teşekkül edecek olursa, cfrat daima bir takım karşılıklar çıkarabilirler; ve hükümdarın arzusu dairesinde hizmet etmeyebilirler. Binaenaleyh, saltanatın bütün unsurlarından alınan askerlerle orduyu teşkil etmelidir. Sarayda iki bin Horasanlı ve iki bin Deylemlî asker bulunmalıdır. Eğer ayrıca bir miktar Güncü ile bir miktar İranlı da bulunursa daha iyi olur; çünkü bunlar cesur adamlardır. Mahmûd Gaznevî'nin bu husustaki usûlü şu idi: onun ordusu Türkler, Horasanlılar, Araplar, Hintliler, Deylemliler, Gârlulardan mürekkepti. Harp zamanında hepsi yerli yerinde kesif bir kütle halinde bulunur, ve „filân harpte filân millet iyi harp edemedi" dedirmemek için her millet bütün gayretini sarfederdi (Siyasetnâme, XXIV üncü mephas. Bu mephasteki «ودر هر شهر جمعی از غنچه رفتند» cümlesindeki «شبه از هر گروه معلوم کرده بودند که چند مرد به شاق رفتند» kelimesini, Schefcr türkçe „yatak," manasına alarak, bundan, sefer esnasında bu muhtelif unsurlardan bir kısmının yatmağa gittiği yani nöbetle istirahat ettiği tarzında tercüme etmiştir. Halbuki, benim fikrime göre, buradaki «شاق» kelimesi, aşağıda izah edildiği gibi, „otak" kelimesinin mülharref veya lehçevî bir şeklidir; binaenaleyh bu cümleyi, sefer esnasında bu muhtelif unsurlardan ayrılan muayyen kısımlerin otak hizmetini ifa ettiği, yani, hükümdarın çadırını beklediği tarzında tercüme etmelidir.

gören gulâmlardan mürekkep bu daimî hâssa kuvvetinin suvari olduğu, ve mikdarlarının üç-beş bini tecavuz etmediği İbn Bibî'nin bâzı kayıtlarından anlaşılıyor. Mamâfi, büyük Selçukîler'de olduğu gibi, Anadolu Selçukîleri'nde de merkezde daimî bir piyade kuvveti bulunduğu kuvvetle tahmin olunabilir[1]. Yazıcı-Oğlu Selçuk-nâmesi'nde merkezdeki bu hâssa kuvvetinin daimî surette askerî talimlerle işgal ettiği hakkında—İbn Bibî'de bulunmayan—bir takım tafsilât mevcutsa da, bunun eski bir tarihî menbada mı alındığı, yoksa XIV üncü asır başında Osmanlı teşkilâtına kıyasen mi ilâve edildiği kat'î surette kestirilemez [2]. “Mülâzimân-ı yatak, tabirine gelince: İbn Bibî'de bir iki defa geçen bu istilahtaki “yatak, kelimesinin, eskidenberi, hükümdara mahsus çadır manasında kullanılan “otak, otag, kelimesinden başka bir şey olmadığı, ve Mısır Memlûklerine ait arapça tarihî eserlerde “وطاق, şeklinde tesadüf edilen kelimenin de bu kelime olduğu kuvvetle tahmin edilebilir [3]; mamâfi, yine İbn Bibî'de bu manada olarak “serâ-perde,

zında tercüme etmek icap eder). Muhtelif unsurlar üzerinde hükümlenmiş olan büyük imparatorlukların böyle muhtelif ordulara istinat etmesi ve hükümdarın hâssa kuvvetinin bil-hassa, hükümdar ailesinin mensup olduğu unsurun gayri unsurlardan teşkil edilmesi, Orta-Zaman türk ve islâm İmparatorluklarında daima görülen bir şeydir: Abbâsî İmparatorluğu da daima bu usulü takip etmiş, ve ordusunu en ziyade İrani unsurlarla Türklerden teşkil etmişti. Bunun muhtelif sebepleri, fayda ve zararları ayrıca tetkik edilmek icap eder. Bununla beraber, Nizâm ül-Mülk, Türkmenlerin Selçukî Saltanatı için ne kadar kavi bir istinatgâh olduğunu da inkâr edemiyerek, bu hususta şu tavsiyelerde bulunuyor: Türkmenler her ne kadar devlete bir takım müşkilât çıkarmışlarsa da, yine Selçukî sülâlesinin teveccühüne lâyıktırlar. Çünkü bu devletin ilk kuruluşunda çok hizmetleri olmuş ve bu uğurda birçok meşakkatlere katlanmışlardır. Bundan başka, hükümdar ailesine karâbet rabitasıyla da bağlıdırlar. Binaenaleyh onların çocuklarından 1000 tanesini alarak tıpkı gulâmlar gibi hususî surette terbiye etmeli, silâh kullanmayı ve saray hizmetlerini öğretmeli, daimî surette saraya raptetmelidir. Bu suretle onlar hükümdara sadıkane hizmet edecekleri gibi, kalplerinde hükümdar ailesine karşı besledikleri hoşnutsuzluk ta zail olacaktır (Siyasetnâme, XXVI nci mephas).

[1] Nizâm ül-Mülk, Siyasetnâme'nin XIX uncu mephasinde müfredlerden bahsettikten sonra, isimleri divan defterlerinde mukayyet ve muhtelif unsurlara mensup 4000 piyadenin daima hazır bulunması lüzumunu, ve bunlardan 1000 neferinin doğrudan doğruya Sultanın maiyetinde olmasını, ve 3000 neferinin de ümera ve sipehsâlların yanında bulunduulmasını söyler. İbn Bibî'de, Selçukî ordusunun ekseriya süvarilerden teşekkül ettiğini gösteren kayıtlar bulunmakla beraber (Houtsma külliyyatı, IV, s. 165, 187, 237), orduda piyade kuvvetinin de bulunduğunu anlatan fıkralara dahi tesadüf olunuyor (aynı eser, s. 183).

[2] Houtsma külliyyatı, III te bu hususta tafsilât vardır.

[3] Houtsma külliyyatı, IV, s. 113 : «وغللمان خاص در سلاح روند و برقانون يتاق ملازم باشند : S. 265 : «از مفاردهٔ حلقهٔ خاص وغللمان درگاه و ملازمان يتاق : s. 182 : «سلاطین بردر صاحب روند... Bu fıkralar gösteriyor ki, buradaki “يتاق” kelimesi, daha Mahmûd Kâşgari'nin meşhur eserinde de mevcut olan “otag, dan başka bir şey değildir; “وطاق, şeklinde

دهلیز ve—Memlûk tarihlerinde de daima kullanılan—dehliz kelimelerine de tesadûf olunmaktadır [1]. Bu takdirde „ملازمان بتاق“ın, hükümdarın çadırını muhafazaya memur gulâmlar olduğu tebeyyün ediyor.

II. Anadolu Selçukî devletinin, Kayseriye başta olmak üzere, Sivas, Harput, Develi-Karahisar, Niksar, Malatya, Erzincan, Niğde, Lâdik, Honas gibi mühim askerî merkezlerinde daimî surette bulunan muhafaza kuvveti. Bu büyük merkezlere tâbi olan civar muntakalardaki tımar erbabı, göçebe kabileler, ve sair askerî kuvvetler o muntakanın „subaşı„sı—farsî tercümesiyle „سر لشکر“—unvanını haiz büyük bir kumandana tâbi bulunurdu. O muntakalarda mevcut müstahkem mevki'lerdeki daimî kuvvetlerin başında ayrıca kumandanlar vardı ki, şehirin mülkî idaresi ve inzibatı onlara aitti; fakat bunlar o muntaka „sübaşı„sının emri altında idiler. Bu merkezlerden bilhassa Kayseri'nin askerlikçe büyük ehemmiyeti vardı; ve orada her zaman mühim bir kuvvet bulunurdu [2].

III. Büyük iktâ'lara malik devlet ricâlinin maiyetlerinde kendi şahıslarına merbut olarak bulunan ve teçhiz ve iâşesi dahi onlara ait olan gulâmlardan veya ücretli askerlerden mürekkep kuvvet. İktâ' sistemi takip eden bütün islâm ve türk devletlerinde ve bilhassa Büyük Selçukîler'de ve Memlûkler'de olduğu gibi Anadolu Selçukîleri'nde de büyük ricâl ve ümeranın maiyetinde daima mühim kuvvetler bulunurdu [3]. İbn Bibî'de büyük ümeranın şahısla-

gelince, bu hususta Quatremère'e bakınız (Histoire des Mamlouks, I, 197). „بتاق“ kelimesi hakkında 243 üncü sayfadaki 6 numaralı notaya müracaat.

[1] Houtsma külliyanı, IV, s. 80,216,303; bu kitapta bu istilâhlar daima geçmektedir. Dehliz kelimesinin Mısır Memlûkleri'nde istimâli hakkında bakınız (Histoire des Mamlouks, I, 190-192). Dehliz istilâhı Harzemşahlar'da da mevcuttu (Nasavî'ye bakınız :s.144, 314). Mısır Memlûkleri'nde Dehliz teşkilâtının mahiyeti ve yine o devre ait menbalarda tekrar eden „الاجوق“ kelimesi hakkında Quatremère malûmat vermektedir (الاجوق kelimesi hakkında bakınız: Şeref al-Din Yezdî, Zafernâme, c. I, s.518; P. Pelliot, Neuf notes sur des question d'Asie Centrale, T'oung Pao, tom. XXVI, p. 264; فارسنامه تاحری, I, 120).

[2] İbn Bibî'deki muhtelif kayıtlara nazaran. „Subaşı„ kelimesi hakkında İslâm Ansiklopedisinde Dr. J. H. Kramers tarafından yazılan makaleye bakınız. Eski Türk teşkilâtında büyük ehemmiyeti olan ve istilâhî manasını muhtelif zamanlarda değiştirmekle beraber asırlarca devam eden bu kelime hakkında ayrıca bir tetkik neşredebiz için burada izahata girişmiyoruz.

[3] İbn Bibî'nin verdiği malûmata göre, Selçukî devletinin büyük ümerası, muazzam servetlere malikîler. Ve daireleri o servetle mütenasip olarak gayet muhteşem ve kalabalıktı. Meselâ Alâaddin Keykubâd'ın ilk zamanlarında saray mutfağında günde otuz koyun kesildiği halde, Emir Seyfeddin'in mutfağı için günde seksen koyun kesiliyordu (s.112). Bu ümeranın nüfuz ve tahakkümünden kurtulmak isteyen Alâaddin, Antalya'da bulunduğu sırada, mukarriplerinin âkâlâne tavsiyesiyle, yirmi senedenberi orada hâkim olan Emir Mübari-

rina merbut müfredlerden, gulâmlardan, „اجرى خوار“lardan yani ücretli askerlerden bahsolunmaktadır [1]. Yine orada tesadüf edilen „حواشى“ tâbiri, galiba, bunların heyeti umumiyesini ifade eden bir tâbirdir[2]. Bu fimeranın bir kısmı merkezde, bir kısmı de kendi ikta' dairelerinde yaşarlar, bir harp halinde — merkezden aldıkları emir üzerine—maiyetleriyle beraber ordunun toplanma yerine gelirlerdi.

VI. Yukarda bahsetmiş olduğumuz askerî tımar sahiplerinin maiyetinde bulunan kuvvet. Selçukî ordusunun mühim bir kısmının bunlardan teşekkül ettiği tahmin olunabilir.

V. Uçlarda yâni muhtelif serhatlerde uç beylerinin maiyetinde bulunan kuvvet. Ekseriyetle uçlara iskân edilmiş Türkmen kabîlelerine mensup efrattan tereküp eden bu mühim kuvvetler, fırsat buldukça düşman memleketlerine akın yapmaktan hâlî kalmazlardı. Sultanlar, Bizans veya Ermeni, Gürcü hükümdarlarıyla sulh halinde oldukları zaman bile, bu akın hareketleri tekerrür ederdi [3]. Merkezî idare zayıfladığı zaman, uç beylerinin kendi hesaplarına hareket ettiklerini, merkezi tanımadıklarını, çok defa ısyan hareketlerine istihak ettiklerini biliyoruz [4].

züddin'in nüfuzundan korkarak, bir harekete cesaret edememiş ve bunu Kayseriye'de yapmağa karar vermişti(s. 113). Devlet ricâli, kendi nüfuzlarını her ihtimale karşı te'min için, maiyetlerinde, doğrudan doğruya kendilerine merbut olmak üzere, mümkün mertebe büyük bir kuvvet beslemeğe mecburiyet hissediyorlardı. Mogol tahakkümünden sonra Selçukî sarayının dehdebesi ve memur kadrosu arttığı gibi, bilhassa Mogollara istinat eden büyük fimeranın dehdebesi, serveti de artmış, ve maiyetlerinde eskisinden daha çok bir kuvvet bulundurmağa başlamışlardı.

[1] Houtsma külliyyatı, IV, 264: Sâhib Şemseddin, kendi şahsına merbut olan müfredleri ve جرى خوار ları uçta çıkan bir ısyanı teskin maksadıyla gönderdiği zaman, düşmanları bu fırsatı kaçırmıyarak onu yakalayıp öldürmüşlerdi.

[2] Houtsma külliyyatı IV, s. 117 : حواشى : فرمود تا تمامت حواشى... باید، بعد از بن ترك حواشى فرماید : S. 264 : و غلامان و متعلقان امراء مقتول را سياست کنند و کسی که از حواشى فرماید : سياتننامه'nin XVI nci mephasinde de tesadüf ediyoruz: که از احوال مطبخ و شرافخانه و آخور و سراهاه خاص و فرزندان و حواشى بوى تعاق دارد هزماهى بلکه هر روزى حواشى "حواشى" kelimesi, hükümdarın yahut bir emirin bütün maiyetini yâni dairesi halkını ifade eden umumî bir tâbirdir. Ancak, s. 229 da 4 numaralı notada yine İbn Bibî'den nakledilmiş olan çok mühim fıkrada, حواشى kelimesi, ikta' sahibinin tedarike mecbur olduğu askerî kuvvet manasında kullanılmış gibi görünüyor. Bütün bu eski metinlerde, birbirinden azgok farklı bir takım istihlakların müteradif gibi kullanılması, bu türlü karışıklıklara sebep olmaktadır.

[3] Bizans vakayinâmelerinde buna ait pek çok misallere tesadüf olunur. Sonradan Osmanlı Akıncılarının komşu memleketlere yaptıkları akınların da çok defa devletler arasındaki sulhü bozmadığını görüyoruz.

[4] Selçukîler devrinde uç teşkilâtı hakkında ayrı bir tetkiknâme neşredebiz için burada tafsilâta girişmiyoruz.

eden Anadolu Selçukî ordusunun oldukça yüksek bir kemmiyet teşkil ettiği tabiidir. İbn Bîbî, Mogollar'la vukua gelen meşhur Köse-Dağ harbinde Selçukî ordusunun 80 bin suvariden fazla olduğunu söylüyor [1]. Ordunun en büyük kısmını süvariler teşkil etmekle beraber, muhtelif seferlerde orduda piyadelerin mevcudiyetini, ve muhasara harplerinde bilhassa bunlardan istifade edildiğini, ayrıca, bu günkü istihkâm kıt'alarına benzer lâğam ve mancınık kıt'alarının da bulunduğunu biliyoruz[2]. Bu ordu, din ve milliyet itibariyle mütecanis değildi: yalnız Türkler ve Türk kabîleleri değil, muhtelif İnan ve Arap unsurları, Rumlar, Ermeniler, Gürcüler, Frenkler de bulunuyordu [3]. Serhatlerde ise daha ziyade Türk kabîlelerinin faaliyetini görüyoruz: meselâ Sinob'a yapılan bir hücumu o havalideki Çepni aşiretine mensup Türkler akim bırakırmağa muvaffak olmuşlardı[4]. Mamâff, bâzı dahilî isyanlarda muhtelit unsurlardan mürekkep ordunun büyük faydası göze çarpıyor[5]. Anadolu Selçukîleri, muhtelit ordu meselesinde, bütün islâm ve türk devletlerinin ve bilhassa Büyük Selçukî İmparatorluğunun takip ettiği bir an'aneyi devam ettirmişlerdir ki, yukarıda izah ettiğimiz gibi, bütün Orta-Zaman imparatorlukları için bunu gayet tabii hattâ zarurî görmek icap eder.

Selçukî ordusunun merkezde nasıl bir teşkilât tarafından idare edildiği, ne gibi harp vesaitiyle mücehhez olduğu, nasıl bir harp usulü takip ettiği hakkında burada izahata girişmek mevzuumuzdan hariçtir. Yalnız, yukarıki hulâsa, eski türk-islâm devletlerinde olduğu gibi, Anadolu Selçukî sultanlarının maiyetinde de onun şahsına merbut daimî bir kuvvet bulunduğunu, ve Selçukî ordusunda yalnız suvari değil piyade kuvvetleri de mevcut olduğunu meydana koymaktadır.

İlk Osmanlı ordu teşkilâtı hakkında şimdilik elimizde kat'î malûmat yoktur; ancak, Osmanlı devletinin iptida bir uç beyliğinden ibaret olduğu düşünülürse, sair Anadolu Beyliklerinde olduğu gibi bunlarda da, Selçukî müesseselerinin, devlet teşkilâtına başlıca esas teşkil ettiği anlaşılır. Eski menbalarda "gaziler, alplar, alp erenler" ismiyle zikredilen serhat akıncıları, en ziyade suvarilerden[6] mürekkepti; fakat, Osmanlılar'da ayrıca "bâbâ" veya "yaya" adıyla bir de piyade teş-

[1] Houtsma külliyatı, IV, s. 237 ve 238.

[2] Anadolu Selçukî tarihine ait menbalarda bu hususta tafsilât mevcuttur.

[3] Aynı menbalara müracaat.

[4] Houtsma külliyatı, IV, s. 333.

[5] Babâiler isyanını bastırmakta muhtelit ordunun büyük hizmeti olmuştur.

[6] Köprülüzade M. Fuat, Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar, s. 273.

kılâtı bulunduğu, ve muahharan Yeniçeriler'in bunların yerine kaim olduğu anlaşıyor [1]. Yeniçeri teşkilâtındaki "ocak", tâbirinin Memlûkler'de mevcudiyeti, orta "اورطه", istilâhının Mogollar'daki "orda", dan alındığı, ve Anadolu Selçukîleri'nde ve sair türk devletlerinde piyade kuvvetlerinin mevcudiyeti düşünülürse, bunun Bizans'tan alınması ihtimali çok uzak kalır. Bundan başka, yukarıda Selçukî ordusu hakkında verilen malûmat, daha İstanbul fetihinden evvelki Osmanlı ordu teşkilâtıyla birçok noktalarda büyük müşâbehetler göstermekte, ve hattâ istilâhlarda bile bu benzeriğe göze çarpmaktadır. Bizans te'sirini, eğer mevcut ise, Anadolu Selçukîleri teşkilâtında aramak icap eder: çünkü, Konya sultanları, Bizans askerî teşkilâtı daha muntazam bulunduğu bir sırada, Bizansla—ilk Osmanlılar'dan daha uzun, daha sıkı—temaslarda bulunmuşlardı. Mamâfi, Anadolu Selçukîleri askerî teşkilâtının sair türk-islâm devletleri teşkilâtıyla pek yakından alâkadar olduğu ve—belki bâzı talf noktalar müstesna olarak—bu hususta Bizans te'sirinin mevzu bahis olamayacağı, yukarıki izahattan anlaşılmıştır. Osmanlılar için de böyle bir ihtimal tasavvur edilemez; çünkü, Yeniçeri teşkilâtında Bizans te'siri ihtimalinden bahsedenler, bu hususta hiç bir delil zikredememişlerdir. İşte, bütün bu tafsilât neticesi olarak, Osmanlılar'daki ordu müessesesinin esas itibariyle Anadolu Selçukîleri'nden alındığını, ve kısmen Memlûkler teşkilâtından da mülhem olduğunu kaydedebiliriz [2].

XII — İmparatorluk ve Hakimiyet telâkkileri

Osmanlı İmparatorluğunu Bizans'ın islâmlaşmış şekilde bir devamı sayarak Osmanlı Türklerine *Néo-Byzantins de l'İslâm* sıfatını veren, ve *Şarki Roma'nın*, İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra, *Turanî Roma* olduğunu söyleyen profesör *İorga*'ya göre [3], Bizans'ın Roma'dan mülhem "vâhit ve tecezzî kabul etmez

[1] Osmanlı ordu teşkilâtı hakkında malûmat veren bütün tarihi menbalarda bu cihet tasrih olunmaktadır.

[2] Bu hususta birçok deliller zikredilebilirse de, mezuumuzdan uzaklaşmamak için izahata girişmiyoruz.

[3] Avant et après, il ya l'Etat centralisé, inexorable envers toute liberté et toute spontanéité, la machine de gouvernement, aux ressorts d'une ubiquité parfaite, qui sait et peut tout: Rome orientale, au debut, et, à la fin: Rome touranienne (Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine; tom. XIII, p.9). Mekteplerde okutulmaya mahsus bâzı yeni fransız tarih kitaplarında, Avrupadaki mutlakiyetçi devlet rejiminin ya ikinci Mehmed'in imparatorluğundan yahut doğrudan doğruya Bizans imparatorluğundan mülhem olduğu mu-

imparatorluk, telâkkisi, Osmanlılar'da da devam etmiştir: hattâ XIX uncu asırda Balkan milletlerinin istiklâl hareketlerine karşı Bâb-ı Âlî'nin daima "tamâmiyyet-i mülkiyye," den bahsetmesini, *İorga* bu telâkkinin bir eseri olarak tefsir ediyor [1]. Bütün bizantinistler gibi, hattâ onlardan daha mufrif bir surette, Osmanlı İmparatorluğunu Bizans'ın bir devamı sayan *İorga* için bu görüş tarzını pek tabii bulmak icap eder. Netekim *Scala* da aynı mantıka itfiba ederek, Osmanlılar'da sikke darbı hakkının hakimiyet hukukundan add edilmesini—kezalik Alâaddin Paşa'ya isnat olunan bütün devlet teşkilâtını—Bizans te'sirine atfetmektedir [2]. Şimdiye kadar verdiğimiz izabat, hiç bir sarîh delile istinat etmeden bu gibi umumî hükümler vermeğe saik olan mücerret mantığın yanlışlığını ispata kâfidir; fakat, muhtelif noktai nazarlardan ehemmiyetli mahsusası olan bu *imparatorluk* ve *hakimiyet* telâkkilerinin Osmanlılar'daki mahiyetini ve menşelerini en umumî hatlarla gösterelim ki, yukarıki iddiaların doğru olup olmadığı anlaşılın.

Roma İmparatorluğunda olduğu gibi Bizans'ta da imparatorluğun *vâhit ve tecezzi kabul etmez* bir mahiyette addolunduğu malûmdur. Son zamanlarda, *İorga* — yukarıda zikrettiğimiz makalesinde—bu hususta tafsilât verdiği gibi [3], *Michel Lhéritier* de Bizans tarihinin umumî tarih içindeki hakiki mevkiini göstermek maksadıyla yazdığı bir makalede buna ait mühim malûmat vermiştir [4]. Mamâfi, Bizans, Roma'nın yegâne meşru vârisi sıfatıyla, barbar Garp âlemini ve Garp hükümdarlarını, nazari olarak, kendisine tâbi' addederken, Şark'ta Sâsânî imparatorları ve daha sonra İslâm Halifeleri de kendilerini imparator addediyorlardı [5]. Yüksek ve incelmüş bir medeniyete, muntazam devlet teşkilâtına, muhteşem bir payitahta, en küçük teferrüatına kadar tanzim edilmiş saray merasi-

talaalarına tesadüf edilmektedir (M. Lhéritier, l'histoire byzantine dans les manuels français, Bulletin du Comité international des Sciences historiques, N. 9, 1930, p. 687). Bu mutalaalarla, *İorga*'nın yukarıdaki nokta-i nazarı arasında âlâka pek sarîhtir. *İorga*, diğer bir eserinde, Yeni-Zaman'ın ilk mutlakiyetçi devleti olmak üzere Fatih Mehmed'in İstanbul zaptinden sonraki Osmanlı-Türk imparatorluğunu göstermek suretiyle bu nokta-i nazarı daha sarîh surette ifade etmiştir (Essai de synthèse de l'Histoire de l'Humanité, II, p. 560).

[1] Bull. de la Sect. hist. de l'Acad. Roumaine, tom. XIII, p. 8.

[2] Helmolt, Weltgeschich. V.

[3] Ayrıca bakınız: N. *İorga*, l'Orien et l'Occident au Moyen-Âge (B. S. H. A. R. tom. XV, p. 16 'et suiv.)

[4] M. Lhéritier, l'Histoire byzantine dans l'histoire générale (Mélanges Ch. Diehl, I, p. 201-216).

[5] Aynı makale, s. 213.

mine malik olan Sâsânî hükümdarları, kendilerine „şahların şahı,„ gibi unvanlar vermekte ve şahıslarını ma'budlar sırasında addetmekte idiler[1]. Emevî ve bilhassa Abbâsî halifelerine gelince, „Bagdat,„ gibi, Orta-Zaman'ın en medenî bir merkezinde, göz kamaştırarak bir debdebe ve nihayetsiz bir servet içinde yaşayan, muntazam devlet müesseselerine malik olan bu islâm imparatorları da, kendilerini alelâde hükümdarların fevkinde bir imparator saymakta haklı idiler. Orta-Zaman'da Garb'ın barbar âlemine karşı XIII üncü asra kadar „*l'empire unique, l'empire universel*,„ vaziyetini muhafaza eden Bizans, Eski Şark medeniyetlerinin vârisi olan bu muhteşem Şark imparatorluklarına karşı aynı rolü oynamıyordu; İstanbul patriklerinden biri Girit islâm emîrine yazdığı bir mektupta, İslâm ve Bizans imparatorluklarını gökteki iki yıldıza benzetmiş ve bunların iki kardeş gibi yaşamaları lüzumundan bahsetmişti [2].

Abbâsîler'de „imparatorluk,„ telâkkisinin mahiyetini anlamak için, tarihi şe'niyetlerle beraber, İslâm *hukukî-âmme* nazariyelerini tetkik de icap eder. Bu nazariyeleri Abbâsî Devleti zamanında — dinî esaslarla çok defa tearuz eden tarihi şe'niyetleri nazarı fîbâra alarak ve bunları imkân dairesinde te'lîfe çalışarak — kuran İslâm hukukçularına göre [3], bütün İslâm âlemi „Emîrülüm'ünin,„ e tâbî bir kül teşkil etmektedir; yâni, başka bir ifade ile, İslâm âlemi, „vâhit: *unique*” ve „âlemşumul: *universel*,„ bir „Saltanat-Ümmet: *un Empire-Eglise*,„ dir. Filhakika, Endülüs Emevîleri'nin, ve muahharan Şif Fatımî halifelerinin kendilerini „emîrülüm'ünin,„ imâm,„ addetmelerine rağmen, Abbâsî Devleti, Sünnî İslâm devletleri üzerinde asırlarca büyük bir mânevî nüfuz icrasına muvaffak olmuş, tahta çıkan hükümdarları menşurlarla tasdik etmiş, unvanlar vermiş, onlara hakimiyet timsali olarak bir takım hediyeler göndermiş, bu suretle onların hakimiyetlerine meşruiyet bahşetmiştir [4]. Fî'li hakimiyetleri Abbâsî halifeleri tarafından tasdik edilen hükümdarların memleketlerinde, hutbede onların da namı zikrediliyor, sikkelerde de isimleri bulunuyordu[5]. Bunların maddî bir ehem-

[1] A. Christensen, *l'Empire des Sassanides*, p. 38-39.

[2] M. Lhéritier'nin aynı makalesinde, s. 213-214.

[3] Bilhassa Mâverdî'nin *Ahkâm as-Sultâniyye'sine* bakınız.

[4] İslâm ve Türk devletlerindeki bu hakimiyet timsalleri hakkında „İbn Haldûn,„ da biraz malûmat varsa da çok eksiktir. Hukuk tarihi itibariyle ehemmiyeti olan bu meseleye dair ayrı bir tetkik neşredebizimiz cehetle burada hiç izahata girişmiyoruz.

[5] Abbâsî halifeleriyle daima dostane münasebetlerde bulunan Anadolu Selçukileri, Bagdad'ın Mogollar tarafından zaptinden sonra bile, bir zaman, sikkelerinde halifelerin hatıralarını yaşattılar: dördüncü Kılıç Arslan ile üçüncü Keyhusrev'in bazı sikkelerinde „مستعصر بالله“

miyeti olmamakla beraber, nazari mahiyette olarak, İslâm dünyasının tek bir imparatorluk gibi talâkki olunmak istendiğine bunu bir misal olarak gösterebiliriz [1].

Büyük Selçukî İmparatorluğundan evvel kurulan müslüman türk devletleri, yâni sünflük siyasetini takip eden Karahanlılar ve Gaznevîler, Abbâsî halifelerine karşı çok merbuttular; bilhassa Gaznevîler'in bu husustaki alâkaları daha büyüktü [2]. Fakat, Abbâsî hilâfeti hiç bir zaman onların maddî hakimiyetleri altına geçmedi. Ancak Bağdad'ın "Tugrul Bey," tarafından fetfînden yâni Büyük Selçukî İmparatorluğunun kuruluşundan sonradır ki, Fâtımî devleti müstesna olarak, hemen bütün İslâm dünyasının Türk hegemonyası altına düştüğünü görüyoruz. Bağdad'da Abbâsî halifesi-nin elinden Şark ve Garp memleketleri hakimiyetini temsil eden taçları giyen Tugrul Bey ve kudretli halefleri, Abbâsî halifesini kendi nüfuzları altında ve tahsis ettikleri varıdatla yaşayan *ruhâ-nî bir reis* mahiyetinde bırakarak [3] bütün cismanî nüfuzu yâni imparatorluk nüfuz ve selâhiyetini tamamen alıyorlar; Asya'daki

namı "الإمام المعصوم", şekline kalbedilerek ibka olunmuştu (İsmail Galip, Takvim-i Meskûkât-ı Selçukîye, İstanbul, 1309, s. 76; Ahmet Tevhî, Meskûkât-ı kadîme-i İslâmîye Kataloğu, İstanbul, 1321, s. 279). Alp Arslan, Mekke camilerinde Abbâsî halifesi namına hutbe okutduğu için oranın emirini büyük bir meblağla talif etmiş ve Medine emirine de aynı surette vaitlerde bulunmuştu. Halep ahâlisi, ondan korktukları için, sünnilîği kabul etmiş görünerek, hutbeyi Abbâsî halifesiyle Selçukî sultanı namına okutmağa başlamışlardı. Kezâlik, Melikşâh devrinde, Mağrip emiri „Yusuf,, bile Abbâsî halifesi namına hutbe okutuyordu (Köprülüzade Mehmet Fuat, Türkiye tarihi, s. 186-187).

[1] Yukarıki notada verilen izahattan anlaşılacağı veçhile, Melikşâh zamanında, şii Fâtımî halifelerine tâbi sahalar müstesna olmak üzere, İslâm dünyasının, zâhiren, adetâ mânevî bir vahdet teşkil ettiği görülmüyor.

[2]Gaznevîler'in ve Karahanlılar'ın Abbâsîler'le münasebetleri hakkında Nizâm ül-Mülk Siyasetnâme'de epeyce tafsilât vermektedir. Bunlar bu hususta Samanîler'in an'anesine sadık kalmışlardır. Bâzi Karahanî sikkelerinde onların „Emirül'ümera,, lâkabını kullandıkları bile görülmüyor. Gaznevîler'in Abbâsîler'le münasebetleri ve bilhassa Bağdad'dan gelen sefirlere yapılan mutantan istikbâller hakkında "Beyhâkî,, tarihinde çok mühim malûmat vardır. Anadolu'ya gelen Abbâsî sefirleri hakkında gösterilen hurmet ve iltifati ve yapılan merasimi "İbn Bibî,, uzun uzun anlatmaktadır. Sünnî İslâm devletleri, Abbâsî sefirlerine karşı, sair devletler mümessillerine yapılan muameleden çok farklı bir hurmet gösteriyorlardı.

[3] Tugrul'un Bağdad'da halife tarafından kabulü merasimi ve "ملک المغرب" unvanıyla tekrimi hakkında bakınız: (İbn el-Esir, Mısır tab', c. 9, s. 220-221). Hukukî şekli itibariyle, halife ona „mutlak vekâletini" veriyordu; çünkü, İslâm hukukuna göre, Emirül'müminin, ruhanî değil asıl cismanî kudretin sahibidir; yâni bizzat „sultan" dır. Halbuki fiilen sultanlık yâni imparatorluk Tugrul Beye intikal etmiş ve halifenin yalnız ruhanî bir sıfatı kalmıştı ki, böyle bir tefrik, İslâm hukukî prensipleriyle asla kabil-i te'lif değildi. Halife ve miyeti, Tugrul tarafından kendilerine tahsis edilen varıdatla yaşıyorlardı Râhatu's-Sudûr, 111.

İslâm memleketlerinde hükümran birçok sülâleler, onların tâbiî olmak mecburiyetinde kalıyorlar. Yâni, Abbasîler'in ilk şevketli asırlarında mevcut *unique* ve *universel* İslâm İmparatorluğu telâkkisi, Büyük Selçukîler'le adetâ tekrar canlanıyor. Son büyük Selçukî imparatoru sayabileceğimiz "Sencer," devrine isnat edilen bir vesika, bu telâkkinin mahiyetini göstermek itibariyle çok dikkate şayandır: Bizanslılar tarafından esir edilen ve fena muamelelere uğratılan İslâmların kendisine gönderdiği bir şikâyetnâme üzerine, "Sencer," Bizans imparatoruna tehdidâmız bir mektup yazarak, bu esirlerin derhal salıverilmesini emrediyor; aksi takdirde İslâm memleketlerindeki Hıristiyanları öldürüp ma'bedlerini tahrip ettireceğini, ve İstanbul'a kadar gelip Rumlardan bir eser bırakmıyacağını söylüyor [1]. Bu mektubun mevsuk veya sahte olduğu meselesinin tetkiki, mevzuumuzun haricindedir. Çünkü, sahte bile olsa, Sencer devrindeki imparatorluk telâkkisinin mahiyetini göstermek itibariyle, ehemmiyetini kaybetmez. Bu mektupta Sencer kendisini *Maşrıktan Maşrıba kadar bütün İslâm memleketlerinin yegâne İmparatoru* saymakta, ve diğer hükümdarları kendisinin oğulları ve nâipleri yâni tâbi'leri olarak zikrelemektedir. Hakikaten, o devirlere ait bütün vesikalar ve tarihî vâkıalar da bunu tamamen te'yit ediyor [2]. Sonradan Harzemşahlar da, Karahıtayları yendikten sonra, Selçukîler'in bu İslâm İmparatorluğu telâkkisini devam et-

[1] لباب الالباب : محمد عوفى [1] Mirza Muhammed Kazvini tab'ı, c. 1, tâbi tarafından yapılan ilâveler arasında, s. 314-317. Sencer tarafından Bizans İmparatoruna yazılan bu mektubun küçük bir parçası, bundan evvel W. Barthold tarafından nesredilmiştir ki (Turkestan, rusca aslına zeyil olarak nesredilen metinler arasında, s. 24-26), Mirza Muhammed Kâzvini buna dikkat etmemiştir. Barthold'un bunu iktibas etmiş olduğu müellifi meçhul mütşeat mecmuası hakkında malûmat almak için bakınız: (Collections scientifiques de l' Institut des Langues orientales, III, les manuscrits persans décrits par le Baron Victor Rosen, St.- Petersburg, 1886. p. 146).

[2] Sencer devrinde Selçukî İmparatorluğu şekli vahdetini muhafaza etmekte idi; imparatorluğun muhtelif sahalarında hükümran olan Selçukî prensleri onun yüksek hakimiyetini tanıdıkları gibi, Harzemşahlar da ona tâbi' idiler: "İl Arslan,,babasının ölümü üzerine Harzem tahtına çıktığı zaman, ona Harzemşahlık fermanını "Sencer,,vermişti (Millî Tetebbü'ler Mecmuası, sayı 5, s. 211). Anadolu ümerasının da yine Sencer'in fermanlarıyla nasbedildiklerini ve bununla beraber eski an'aneye riayeten Abbasi halifesinden de ayrıca mensur aldıklarını biliyoruz (Chronique de Michel le Syrien, editée par J.- B. Chabot, tome III, fasc. II, p. 175; 237). Sencer'den sonra Büyük Selçukî İmparatorluğu parçalanmıştır. Sencer devrinde Selçukîler'in kendilerini yegâne İmparatorluk addettikleri, o devre ait sair bir çok resmî vesikalardan da anlaşılıyor (W. Barthold, Turkestan'ın ruscasına zeyil olarak nesredilen metinler mecmuasına bakınız: s. 23-47). Nizâm ül-Mülk, Sultanının, sair hükümdarların methâu olduğunu söylemektedir (Siyasetnâme, XXXV nci meblas).

tirmek istemişlerse de, muvaffak olamamışlardır [1]. Büyük Selçukî imparatorluğuna nispetle küçük ve zayıf bir devlet olan Anadolu Selçukîleri'nde bile, Büyük Selçukî devleti an'anesinin bir devamı olarak, civardaki küçük müslüman ve hıristiyan devletler üzerinde nazarı bir hakimiyet iddiası göze çarpmaktadır [2]. Ancak, şunu bilhassa kaydedelim ki, bütün bu islâm imparatorlukları, yegâne hıristiyan imparatorluğu olarak Bizansı tanıyorlardı.

İşte bütün bu izahat gösteriyor ki, Osmanlılar'da bilhassa XVI nci asırda en mütekemmil şeklini gördüğümüz imparatorluk telâkkisi, Bizans'tan kalma bir miras değil, kısmen Osmanlı Devleti'nin muazzam işkişafından yâni tarihî şer'iyetteh doğan, ve kısmen de eski Selçukî ve Abbâsî an'anesinden gelen islâmî bir telâkkîdir. Acaba bunda, daha İslâmîyetten evvelki Türk an'anelerinin bir te'siri var mıdır? Yegâne imparatorluk olarak "Çin," i tanıyan ve onun zaptından sonra kendisini tam manasıyla tek ve cihanşümul bir imparatorluk sayarak bütün islâm ve hıristiyan devletlerini kendisine tâbi telâkki eden Mogol İmparatorluğu, bu hususta eski Türk ve Mogol an'anelerinin te'siri altında kalmış mıdır? İşte bir takım karışık sualler ki, mevzuumuzla doğrudan doğruya alakadar olmamakla beraber, meselenin esaslı bir surette tetkiki için bunlara da cevap verilmek zarureti vardır. Şimdilik bu meselenin tetkikini başka bir fırsata ta'lik ederek, burada, kısaca, Osmanlılar'da sikkedarbımın hakimiyet hukukundan sayılmasının Bizans'tan alınma bir telâkki olduğu hakkında *Scala*'nın iddiasını tetkik edelim .

İslâmîyetten evvelki ve sonraki türk devletlerinde hakimiyet mefhumunun menşei ve tekâmülü meselesi, türk hukuku tarihi-

[1] Son Harzemşahlar, o aralık cismanî hakimiyetlerini kısmen olsun kurtarmaya muvaffak olan Abbâsî halifelerine karşı ilk Selçukîler'in takip ettikleri siyaseti takip etmek yâni onları tekrar kendi hakimiyetleri altında sadece ruhanî bir reis mahiyetine sokmak istiyorlardı. Bununla beraber, muhtelif âmiller buna mâni' oldu. Bu devre ait tarihî menbalarda bu meseleyi bütün taferruatiyle takip etmek kabildir .

[2] İbn Bîbî'nin verdiği malûmata göre, Anadolu Selçukîleri, Küçük Ermenistan Kralığının adeta kendilerine tâbi bir vilâyet sayıyorlardı: Sultan İzzeddin Keykâvus, Ermeni Kırarını yenip sulhe mecbur ettiği zaman, memleketini tekrar ona tevfi' eden bir menşur göndermişti (Houtsma külliyyatı, IV,66). Bu gösteriyor ki, Anadolu Selçukîleri, Küçük Ermenistanı müstakîl bir devlet değil, Selçukî İmparatorluğunun mütemmim bir parçası sayıyorlardı. Selçukîler, muhtelif zamanlarda kendi yüksek hakimiyetleri altında bulunan diğer müslüman ve hıristiyan devletlerini de imparatorluğun parçalarından saymakta idiler; hattâ o devletlerin sikkelerinde metbu'ları olan Selçukî padişahının ismi de mevcut idi (bu cins müsterek sikkeler hakkında Galip Edhem ve Tevhit Beylerin yukarıda zikredilen kataloglarına bakınız) .

nin sair bütün meseleleri gibi, henüz meçhul bulunuyor. Ancak, *Scala*'nın iddiasını reddetmek için böyle uzun bir tetkike ihtiyac yoktur. Osmanlı müesseselerine ekseriyetle örnek vazifesi gören Anadolu Selçuklileri'nde, sikke darbının, sair bütün islâm devletlerinde olduğu gibi, doğrudan doğruya devlete ait bir hak olduğunu, hattâ Selçuklilere tâbi devletlerin sikkelerinde Selçukî hükümdarlarının ismi de bulunduğunu yukarda söylemiştik. Şu halde, hierf 722 de ilk Osmanlı sikkelerini bastırılmışolan „Orhan,“ m[1] bu hususta Bizans te'siri kalmış olduğunu iddia etmek tamamiyle esassızdır. Orhan devrinde teşekküle başlayan Osmanlı bürokrasisi, Anadolu Selçuklileri'nin, hattâ Memlükler'in ve İlhanlılar'ın idarî an'anelerine tamamiyle vakıftı; ve sikke darbı hakkının hakimiyet haklarından olduğunu Bizans'tan öğrenmeye aslâ muhtaç değildi.

XIII — Hilâl meselesi

Osmanlı Türkleri'nin bayraklarında hâlâ milli bir timsâl olarak bulunan „Hilâl,“ şeklinin ya İstanbul fethinden evvel ve yahut sonra Bizans'tan alınmış olduğu, eskidenberi tekrar edilmiş bir iddiadır. Bu meseleyi en son tetkik etmiş olan *Oberhammer*, makalemizin ilk kısmında söylediğimiz gibi, Hilâl'in daha Osmanlılar'dan evvel Türkler arasında bir timsâl olarak kullanıldığını nazar-ı itibara alarak, bunun, sadece bir Bizans taklidi sayılamayacağını ve eski Türk an'anesinin de bu hususta müessir olduğunu ileri sürmüştü. Hilâl meselesi hakkında yazılmış muhtelif yazılarda, İlk ve Orta-Zamanlarda Hilâl'in muhtelif kavimlerde bir timsâl olarak kullanıldığı hakkında kâfi derecede tafsilât mevcut bulunduğundan[2], bu-

[1] Köprülüzade Mehmet Fuat, ilk Osmanlı sikkeleri hakkında, *Türkiyat Mecmuası*, c. II, s. 411.

[2] *Oberhammer*'in makalesine ve orada bu devirler hakkında gösterilen muhtelif mebazlara muracaat. Ya'kub Artin Paşa'nın „*Contribution à l'étude du blason en Orient*,“ unvanlı eserinde, daha İlk-Zaman devletlerinden başlayarak, Hilâl hakkında mühtüm malûmat vardır (bu kısım Halil Halit Bey tarafından tercüme edilmiştir: İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sayı 3, s. 36-51); Mamafî burada islâm ve türk devletlerinde ve bilhassa Osmanlılar'da Hilâl hakkında verilen malûmat ıkmale muhtaçtır. Professör Ridjwey tarafından İngiliz Antropoloji cemiyeti Mecmuasında 1908 de neşir ve yine Halil Halit Bey tarafından tercüme edilen „Türk Hilâlinin aslı“ unvanlı makale de şayanı dikkattir (İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sayı 2, s. 158 - 182). Bu makaleye zeyil olarak muhtelif İngiliz âlimleri tarafından serdedilen mutalaalar da çok dikkate şayandır. Bunlardan, meşhur arkeolog Arthur Evans, Hilâl'in Türkler tarafından İstanbul fethinden sonra—Bizans'tan alınan sair birgok şeylerle beraber—aldığını, ve yalnız, Bizans'ta Hilâl'in üstünde Yıldız bulunduğu halde Türk-

rada o malûmatın tekrarını lüzumsuz buluyoruz. Binaenaleyh, sadece, Osmanlı Devletinin kuruluşundan evvelki islâm ve bilhassa türk devletlerinde Hilâl'in milli bir timsâl olarak mevcut olup olmadığını araştırmakla iktifa edeceğiz. Bu mesele hakkında şimdiye kadar muhtelif makale ve kitaplarda dağınık kalmış malûmatı, eski tarihî menbalarda mevcut olupta bugüne kadar dikkati celbetmemiş bir takım kayıtlarla ikmal ve telfik ederek yazılan bu satırların, islâm-türk arkeolojisiyle uğraşanlar için de faydalı olacağını zannediyoruz.

Eski Türklerde Hilâl'in bir timsâl olarak kullanıldığına dair Çin menbalarında hiç bir kayıt yoktur. Bir Çin şairinin tasvirine göre "korkunç çölün namütenahiliğinde boşluğa asılmış gibi duran hilâl," in[1]Türkler için hususî bir ehemmiyeti olması kolaylıkla hatıra gelebilir; fakat buna ait kaydı ancak "Şehnâme," de bulabiliyoruz ki [2] ne dereceye kadar mevzuk addedilebileceği bilinemez. Sonradan Mogollar devrinde "Muğal" nın bayrağında "kara Hilâl," in bulunduğu Çin menbalarından anlaşılıyor; fakat bu bayrak P. Pelliot'un tahmin ettiği gibi Muğal'nın şahsına mahsus bir bayrak mı idi? Yoksa, Çengiz Han'ın bayrağında da "kara Hilâl" bulunuyor muydu? bu, kat'i olarak söylenemez [3]. Bununla beraber, şimdi izah edeceğimiz veçhile, İslâmiyetten sonra muhtelif türk devletlerinde, bilhassa meskûkât üzerinde, "Hilâl" e tesadüf edildiği, ve Şehnâme'nin yukarda mezkûr kaydı nazar-ı itibara alınırca, eski Türk ve Mogollar'da Hilâl'in bir timsâl olarak kullanıldığı fikri birden bire reddedilemez.

Hilâl, Sâsânîler zamanında İrna'da bir timsâl olarak kullanıldığı gibi [4], İnan islâm hakimiyeti altına geçtikten sonra da o sâhada

rin Hilâli semaya doğru yarı çevrilmiş vaziyette kullandıklarını söylemiştir. Hint ve Afgan tarihi hakkında tetkikatiyle maruf M. Longworth Dames ise, Afganistan'da hüküm sürmüş bir takım Türk sülâlelerinin sikkelerinde Hilâl ve Yıldız tesadüf edildiğini ileri sürerek, Bizans'tan ıktıbas iddiasını reddetmiştir. W. Deonna'nın "Le drapeau de la Régence du Car-naro," unvanlı küçük makalesinde de Hilâl meselesine ait bazı malûmata tesadüf edilir (Revue de l'Histoire des Religions, tome 82, p. 79-84. 1920). Professör W. Barthold'un Hilâl meselesine dair Rus Ulûm Akademisi bültenlerinde münteşir bir makalesi mevcut ise de, bu makaleyi yazarken onu bulup istifade etmek kabil olmadı.

[1] Rene Grousset, sur les traces du Bouddha, Paris 1929, p. 31.

[2] Buna Oberhummer dikkat etmiştir: Die Türken und das Osmani. Reich, s. 104.

[3] P. Pelliot, Notes sur le "Turkestan de M. W. Barthold, T'oung Pao, XXVII, p. 32.

[4] Bu, eskiden beri malûm olan bir vakiadır. Yukarda zikrettiğimiz eserlerde buna dair verilen tafsilâta bakınız. Onlara ilâve olarak: A. Christensen, l'Empire des Sassanides, p. 90; Cl. Huart, la Perse antique, p. 176; j. Strzygowski, Altai-İran und Völkerwanderung, 1917, s. 52, 157; N. P. Kondakov, bu Sâsânî timsalinin onlarla münasebetlerde bulunan Türk göçebelerine ait bazı eserlerde de mevcudiyetini, bugün Tokyo Müzesinde bulunan bir kumastan istidlâl etmektedir (Byzantion, I, p. 24).

devam etti[1]. E. Oberhummer, müverrih «میرخواند» dan naklen, Sebük Tekin'in ordusunda Hilâl'in — acemce metinde «ماهچه» — bir timsâl olarak kullanıldığını söylüyor [2]. Sonradan, Selçukliler'de, Harzemşahlar'da, Anadolu Selçuklileri'nde mevcudiyetini o devirlere ait tarihî ve edebî menbalarda gördüğümüz bu «Mâhçe», yâni «Hilâl», [3], Karahanlılar'ın[4], Büyük Selçukliler'in [5] ve Selçuklilere halef olan bir takım küçük devletlerin, sonra İlhanlılar'ın meskûkâtında [6] da

[1] Sâsânî an'anelerinin İran sâhasında İslâmîyetten sonra uzun müddet devamı ma'fumdur. Hattâ, eski islâm meskûkâtı arasında, doğrudan doğruya Sâsânî sikkelerini takilden basılmış ve pehlvi harflerini muhtevî sikkeler de mevcuttur (daha sonraki devirlerde bile, arap harfleriyle fakat Sâsânî tipinde islâm sikkelerine rasgelinir). Yakup Artin Paşa bu hususta Henri Lavoix'ın «Catalogue des monnaies de Bibliothègue Nationale, tome I, Khalifes orientaux», suna istinaden malûmat vermektedir. Ayrıca Galip Edhem Beyin İstanbul müzesi «Meskûkât-ı kadime-i islâmîye katalogu», na bakınız.

[2] Oberhummer, aynı eser, S. 54. Onun istinat ettiği metin şudur: در این اثنا ماهچه (روضه الصفا, Bombay tab'î c. 4, s. 26). Bu «ماهچه», kelimesi hakkında «فرهنگ شعوری» de (c. 2, 359) şu tafsîlât vardır: «Sancak ve alem bağlarında olan yassa nesne ki ay gibi gümtüğsten ve bakırdan idüp yaldızlarlar.,; ve bunu müteakap Selman-ı Savcı'nin şu beyti zikredilior:

ماهچه آفتاب شد رایت رای شاه را شاه گرفت قای تا قای جهان که در جهان

«Ravzat al-Safâ» metnindeki «توق» kelimesi «tug», dan başka bir şey olamaz. Gerek bu fıkrada gerek Şehnâme'deki fıkrada Belh باخ havalisinden bahsolunduğu için Oberhummer'in bundan bir netice çıkarmağa çalışması, tamamıyla manasızdır. Bu, alelâde bir tesadüften başka bir şey değildir. (Bu «ماهچه» meselesi hakkında C. Brackelmann'a da bakınız: Keleti Szemle, XVII, 1-3, 1916-17, s. 187-190).

[3] Meselâ «Râhatu's Sudûr», da: این شهریار کامکار: درخشان و تافته است بطون هلال وایت اتایی: 130. Houtsma, Selçukî metinleri külliyyatı, I, 130. Kezalik «Hakani»nin Harezşah Töküs'e takdim ettiği bir kasîde-nin şu mısraında: «ماهچه چتر او قلعه کردون کشاد» (Cihanküşay-ı Cüvaynî'den naklen: Hâdi Hasan, Falakî-i Shirwâni, 1929, p. 32-33). Bu gibi misâlleri daha pek çok uzatmak kabildir. Netice olarak söyleyelim ki, eski metinlerde daha ziyade «ماهچه چتر», «ماهچه لوا», «ماهچه علم», «ماهچه طوغ» ve daha sonraları «ماهچه طوغ» şekillerinde bu kelimeye tesadüf edilir.

[4] Ahmet Tevhid, Meskûkât-ı kadime-i islâmîye katalogu, s. 4. Bu sikkede mevcut olan Hilâl ve altındaki Yıldız, diğer bir şekille karışık olduğu için, Tevhid Bey bunun Hilâl şekli olduğunu tesbit etmemiştir.

[5] Tugrul Bey sikkelerinde, Hilâl ve Yıldız işareti, ve ayrıca, yukarıda zikrettiğimiz Karahani sikkesindeki bir işaret mevcuttur ki, Tevhid Bey bunların ok ve yay işareti olduğunu söylemiştir (aynı eser, s. 58-59). Bizim fikrimize göre, bunlardan biri Hilâl ve Yıldız'dır; diğerinin de, Tugrul Beyin tevkî' âlâmeti olan «çomak tamga», olduğu tahmin olunabilir. Acaba bu çomak tamga, Selçukliler'in mensup olduğu Kınık boyunun tamgası mıdır? Yoksa, ailenin ceddî olan Selçuk Subaşı'ya, methûn olan Karahaniler tarafından verilen bir âlâmet-i mahsusası mıdır? Her halde yukarıda zikredilen Karahani sikkesiyle Tugrul'un sikkeleri arasında görülen—ve Ahmet Tevhid Bey tarafından kadedilmeyen—bu derin müşahebet, ayrıca tefkike lâyıktır. Biz burada bu meseleyi halle çalışmaksızın, sadece, kayıt ile iktifa ediyoruz.

[6] Meselâ Anadolu Selçuklileri'nin sikkelerinde Hilâl, Yıldız'la Hilâl şekillerine çok

görülmektedir. Bununla beraber, bu devletlerin bayraklarında Hilâl şeklinin mevcudiyeti hakkında hiç malûmatımız yoktur. Eski İslâm devletleri arasında ise, meselâ Fatımîler'in bayraklarında Hilâl resmi bulunduğunu pek iyi biliyoruz [1]. Afganistan'da hükümler olan bâzı Türk ve Karluk ümerasının sikkelerinde dahi Hilâl ve Yıldız şekillerine tesadüf edilmesi [2], her halde, öyle basit bir tesadüften ibaret sayılamaz.

İslâm Epigrafisinin adetâ vâzı sayabileceğimiz merhum *Max van Berchem*, islâm sikkelerinde ve kitabelerinde tesadüf edilen bâzı şekillerin mahiyetini ve bunların bir sülâleye ve yahut bir şehre mahsus armalar gibi telâkki edilip edilemeyeceğini mutâz nufuzu nazariyle tetkik ettiği sırada, bir münasebetle, "Hilâl,"den de bahsetmiş, ve bu gibi muğlak meseleler hakkında acele hükümler vermenin yanlışlığını pek iyi göstermişti[3]. Filhakika, yukarda, sikke-

tesadüf olunur (Ahmet Tevhid, Meskûkât-ı kadime-i islâmiye kataloğu, s. 126,142, 189, 197, 199, 202, 232, 248; Galip Edhem, Takvim-i meskûkât-ı Selçukîyye, s. 45, 63). Musul Atabeylerinden İzzeddin'in 585 tarihli, Mahmud'un 627 tarihli, Cezire Atabeylerinden Mu'izzüddin Mahmud'un 606 tarihli, Miyafarkin Eyyubilerinden Melik al-Nâsır Salâhaddin'in tarihi gayri malûm sikkelerinde Hilâl mevcuttur (Galip Edhem, Meskûkât-ı Türk-mâniyye kataloğu, s. 101, 132, 148). Hülâgû'nun Erbil'de kesilmiş bir sikkesinde, Abaka Han'ın Musul'da kesilmiş diğer bir sikkesinde Hilâl olduğu da malûmdur (Mubarek Galip, Meskûkât-ı kadime-i islâmiyye kataloğu, III, s. 16, 24). Bu muhtelif sikkelerde, Hilâl muhtelif şekildedir: ya sadece bir Hilâl, yahut Yıldızla Hilâl, yahut Anadolu Selçukileri'nde olduğu gibi bir suvarinin başında Hilâl, iki eliyle göğsünün üstünden uçları yukarı doğru bir Hilâl tutmuş bir adam, ilh... Aşağıda 3 numaralı notaya bakınız.

[1] G. Demombynes, Bibliothèque des Géographes Arabes, tom. II, p.LI. Burada verilen izahata göre, bâzı Şimalî Afrika müslüman devletlerinde de bayrak üzerinde Hilâl kullanılmıştır. Yakup Artin Paşa'nın kitabında sair İslâm devletlerinde Hilâl'in kullanıldığı hakkında bâzı kayıtlar vardır.

[2] Yukarıda s. 256 daki notada gösterildiği gibi, M. Longworth Dames tarafından verilen izahata müracaat (İlâhîyat Fakültesi Mecmuası, sayı 2, s. 180).

[3] Max van Berchem, Musul Atabeyi, "Lü'lü' لؤلؤ" e ait bâzı eserler ve kitabeler hakkında neşretmiş olduğu bir makalede, "elinde Hilâl tutan oturmuş bir adam," şekline bu hükümdara ait kitabelerde ve Musul'da yapılmış bâzı san'at eserlerinde tesadüf edildiğini, ve bunun Zengî ve Hülâgû hanedanlarının sikkelerinde de mevcut olduğunu söylemiş, ve Lü'lü' "Bedreddin," lakabını taşıdığı için bu lakapla Hilâl arasında bir münasebet olması ihtimalini bir faraziye şeklinde ileri sürmüştü (Orientalische Studien, Festschrift für Th. Nöldeke, Band I. 1906, s. 201). Van Berchem, sonradan, diğer bir eserinde, bilmünasebe bu meseleden tekrar bahsetmiş, ve, evvelki faraziyesi tahakkuk edecek olsa bile bu timsâlin umumiyetle sülâleye mahsus değil, belki sadece Bedreddin Lü'lü'ün şahsına munhasır bir arma gibi telâkki olunabileceğini söylemişti (Max van Berchem und J. Strzygowski, Amida, Heidelberg 1910, p. 94-95, note 4). Müellif, bundan sonra, üzerinde Hilâl işareti bulunan Zengîler ve İlhanîler gibi sülâlelere ait muhtelif sikkelerden bahsederek, bunun her hangi sülâleye mahsus bir arma sayılmayacağını, çünkü aynı sülâlenin sikkelerinde muhtelif şe-

lerinde Hilâl şekline tesadüf edildiğini söylediğimiz muhtelif Türk devletlerinin bayrakları, o bayrakların renkleri, muhtelif renklerin ifade ettikleri manalar, sülâleye mahsus resmî bayrak ile ümeraya mahsus bayraklar arasındaki farklar, hulasa bütün bu meseleler hemen hemen tamamen meçhulümüz bulunuyor. Bu meselelere dair şurada burada tesadüf edilen malûmat ta dağınık ve kifayetsizdir. İlk Osmanlı bayraklarına ait *Hammer*'den bu güne kadar verilen malûmatın da, muahhar devirlerde yazılmış ve binaenaleyh itimada tamamen şayan olmiyan Osmanlı menbalarından çıkarılmış olduğunu söylersek, Hilâl timsâlinin Osmanlılar tarafından ne zamandan beri kullanıldığını bile şimdilik kat'î surette tesbite imkân olmadığı tebeyyün eder [1]. Ancak, menşei her ne olursa olsun, Asya'nın muhtelif sâhalarındaki Türk devletleri tarafından kullanıldığı anlaşılan Hilâl'in Osmanlılara Bizans'tan geçtiğini iddia etmekte hiç bir sebep yoktur. *Eğer Hilâl Osmanlılar'dan evvelki Türk ve Moğol devletlerinde mevcut olmasaydı, ancak o zaman bunun Bizans'tan alındığını iddia kabil olurdu*. Hilâl, Osmanlılar tarafından kullanıldıktan sonradır ki, bilhassa son asırlarda, Garp ve Şark âleminde islâmî bir timsâl mahiyetini almıştır [2].

killer bulunduğunu (meselâ İlhanlılar'da arslan, kaplan, tavşan, güneş), ve hattâ M. de Karabacek'in iddiası veçhile Musul şehrine mahsus bir arma da sayılamayacağını, çünkü muhtelif şehirlerde basılan sikkelerde Hilâle tesadüf edildiğini pek haklı olarak söylemiştir. İslâm ve Türklerde Hilâl meselesi hakkında yukardanberi verdiğimiz izahat, van Berchem'in bu mutalaalarını te'yit edecek mahiyettedir.

[1] Osmanlılar'da Hilâl istimalinin ne zamandanberi başladığı hakkında Yakup Ar-tin Paşa'nın kitabında ve Oberhummer'de verilen malûmat, tamamiyle itimada şayan değildir. Sonraki devirlerde yazılmış menbalardan çıkarılan o malûmat ihtiyatla kullanılmalıdır.

[2] E. Oberhummer, camilere ve minarelere Hilâl asılması adetinin Türk menleketlerine munhasır olduğunu, Fas'ta, Acemistan ve Hindistan'da bu adetin mevcut olmadığını söylüyor; ve bunu da, Hilâl'in islâmî bir timsâl olmadığına bir delil olarak zikrediyor (yukarda mezkûr eserinde). Bu münasebetle, eski bir Ermeni müverrihinde tesadüf ettiğimiz mühim bir kayıt üzerine nazar-ı dikkati celbetmek istiyoruz: bu kayda göre Abû Suvâr "Ani, şehrinin zaptettiği zaman, büyük kilisenin üstüne, Ahlat'tan bilhassa getirttiği altından bir "at nalı" astırmış; fakat Kral David şehri istirdat edince, nalı kaldırarak yerine tekrar salibi koymuş (Histoire chronologique par Mkhithar d'Ainivank, XIIIe siècle, traduit par M. Brosset, St. Petersburg, 1869, p. 99). Bu eserin mütercimi olan Brosset, ilâve ettiği bir notada, Hilâl'in "at nalı" olduğunu, ve gerek Ermeni gerek Gürcü müelliflerinin bunu ifade için arapça nal نعل kelimesinin transkripsiyonunu kullandıklarını söylüyor. Müslüman Acem müverrihlerindeki "mâhçe-i tûğ ماحچه طوغ", tâbiri, acaba, at kuyruklarından yapılan tuğların üstüne konulan at nalını mı ifade ediyor? Türklerde Hilâl'in menşei ararken acaba bunu nazar-ı itibara almak lâzım değil midir? Yoksa, Ermeni müverrihleri, sırf şekil benzeyişine aldanarak Hıfâlî nala benzetmiş ve o kelime ile mi ifade etmişlerdir? İşte mühim bir mesele ki yalnız tarihi ve arkeolojiyi değil, etnografiyi de alakadar ediyor.

Hilâl'in Türk-Mogol kabileleri arasında kullanılıp kullanılmadığı hakkında bir fikir

XIV — Sair İdarî Müesseseler

Bizantinistlerin iddiasına göre, Osmanlı İmparatorluğu Bizans idarî müesseselerini hemen aynen ictibas etmiş, ve devleti idare eden bürokrasi de, hemen umumiyetle, ihtida etmiş hristiyanlardan teşkil olunmuştur ; devletin haricî muhaberelerinde ve bir takım dahilî işlerde rumcanın resmî dil olarak kullanılması da bunun başlıca delillerinden biridir! Türklerin idare adamı ve hukukçu olmadıklarını bir mütearife olarak ileri süren *Ch. Diehl* gibi bizantinistlerden başlayarak bu mesele hakkında ahiren çok mutaassibâne bir makale neşreden yunanlı müellif *A. Papadopoulos*'a kadar [1]

vermek için, G. Grumm-Grshimailo'nun Uriankhai şamanlarına ait bir müşahedesini kayd edelim: Onların başlıca eşyası arasında „çeles” didikleri bir bayrak (Mogollara ait acemce menbhalardaki چالیش) vardır; bâzân yukarısına madeni bir yılan timsali ve ya güneş yahut Hilâl şekilleri konur (Zapadnaya Mongoliya i Uryanxayskiy Kray, c. III, Part. 2, S. 143). Acaba bu Hilâl eskiden beri kullanılan bir timsâl midir? Yoksa, sonraki devirlere ait bir ictibas mıdır? Yukarıda, s. 246, nota 4 de Kondakov'un iddia ettiği gibi, Sâsânilerden Türklere ve onlardan Mogollara mı geçmiştir? Yoksa, bu bir Hilâl değil de sadece bir at nalı mıdır? Biz hiç bir kat'î fikir dermiyan etmiyerek, yalnız vakıaların tesbitiyle ictifa ediyoruz .

[1] Epetiris Etireias Byzantinion Spedion (Bizans tetkikatı Cemiyeti yıllık Mecmuası, rumca) Atina, tome II, 1925, s. 84 - 106. Türklerin ancak Rum tebaaları sayesinde devlet kurabildiklerini isbata çalışın, ve çok dar, mutaassibane bir zihniyetle yazılmış olan bu makalede, muharir, sair muhtelif meseleler arasında bu noktaya da temas ederek şunları söylüyor : “hükümetin idarî ve malî hizmetlerinde dahî Rumlar faydalı idiler . Yarı vahşi ve göçebe Türkler, teşkilât-ı medeniyeden büsbütün bihaber olup, bu teşkilâtı ancak Bizanslılarla temasa geldikleri zaman öğrendiler. Bizans devleti harabeleri üzerine Türk devleti kurulunca, Türkler, Bizans'ın teşkilâtını kopya etmişler, idare ve maliye hizmetlerinde bilmeburiye Rum kullanmağa başlamışlardı. Rum memur olmadığı vakit devlet veznelerinde çetele kullanan bir hükümette, varidat ve masarif doğru ve tamam olamaz.” Görülüyor ki bu iddia, bizantinistlerin eski noktayı nazarlarının daha mutaassibâne bir tekrarından başka bir şey değildir; yukarıda da bu mahiyette mutalaalara tesadüf etmiştik. Bunlara bir ilâve olmak üzere, Kanunî Süleyman devri hakkında dikkate şayan bir eser yazmış olan ve Türkler hakkında hattâ dostane fikirler besleyen bir Amerikalı müverrihin de Osmanlı devletinde devlet teşkilâtının bir çok teferruatı—hem merkezi idareye, hem de mahallî teşkilâta ait ölmak üzere—Bizans'tan geldiği fikrinde bulunduğunu da söyleyelim (Albert Howe Lybyer, the Government of the ottoman empire in the time of Suleiman the Magnificent, Cambridge, 1913, p. 23-24). Görülüyor ki, bizantinistlerin bu gibi iddiaları, en bitaraf olmak istiyen alimler üzerinde bile müessir olmuştur! En son negredilen bir umumî tarih serisinden aldığımız şu satırlar da, Osmanlı idare müesseselerinin mahiyeti hakkındaki bu yanlış telâkkinin umumiyetle tarihçiler arasında halâ devam ettiğini göstermektedir: “le Turc, qui est un guerrier et non un administrateur, et qui a conservé à peu près intacts les cadres de l'administration byzantine, s'en remets volontiers du soin de gouverner les provinces à ces hommes qui connaissent les populations sujettes et qui sont familiarisés avec les traditions d'une bureaucratie séculaire.” (H. Hauser et A. Renaudet, les debuts de l'Âge Moderne, Paris, 1929, p. 393) .

daima tekerrür eden bu iddia, şimdiye kadar Bizans'tan alındığı iddia olunan bir çok idarî, malî, askerî müesseselerin büsbütün başka menşe'lerden geldiğini meydana çıkaran yukarıki sayfalardan sonra, artık ehemmiyetini kaybetmiştir. Bununla beraber, bu meseleyi daha sarîh ve kat'î surette halletmek için, Bizantinistlerin mevcudiyetini iddia ettikleri sair bâzı idarî iktibasları da birer birer tetkik edelim.

I. Bürokrasi.

Daha Osmanlı Devleti kurulmadan evvel mevcut olan ve Anadolu'da kuvvetli izler bırakan Anadolu Selçukîleri devleti, XIIIüncü asırda, gayet iyi kurulmuş bir devlet teşkilâtına, vazife ve salahiyet daireleri tahdit ve tanzim edilmiş kuvvetli bir memur sınıfına malikti. Bu asrın sonunda Anadolu'ya fiilen hâkim olan İlhanlılar İmparatorluğu ise, merkezde ve mülhakatta, gayet mükemmel bir idare mekanizmasına sahip bulunuyordu; hattâ, Anadolu'nun muhtelif âmil-lerle karışmış olan idarî ve malî vaziyetini tanzim için merkezden hususî heyetler gönderildiği de malûmdur[1]. XIII-XIVüncü asırlarda Anadolu ile siyasî ve harsî çok sıkı münasebetlerde bulunan Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğunun ne kadar kuvvetli ve muntazam bir bürokrasiye malik olduğunu da ilâve edelim[2]. İşte, esasen Selçukî teşkilâtına vâris olan Osmanlı Devleti, XIV üncü asırda kendi idarî müesseselerini kurmak mecburiyetinde kaldığı zaman, Selçukî - İlhanî - Memlûk müesseselerini bir örnek olarak karşısında buldu; ve Osmanlı bürokrasisi, kısmen bu devletlerin—yahut, onlara mümasil müesseseler vücade getirmiş Karaman, Germiyan gibi Beyliklerin - hizmetlerinde bulunmuş, ve o an'anelere vukuf kazanmış adamlar tarafından te'sis edildi [3]. Daha XIII üncü asırda parlak mahsuller vermiş olan Anadolu medreseleri, Osmanlılar'ın ve diğer Anadolu Beyliklerinin muhtaç oldukları idare adamlarını, hukukşinasları mebzul nispette yetiştirdikleri gibi, o zamanki tedris sistemine göre İslâm âleminin muhtelif büyük merkezlerinde tahsillerini ikmal etmiş adamlar da Anadolu'da aslâ eksik

[1] İbn Bibî, Aksarayî tezkeresi, Câmî'üt-Tevârih gibi o devirlere ait başlıca menbalara ve d'Ohsson'un Mogollar tarihine müracaat .

[2] Memlûkler devletinin Anadolu ile çok sıkı harsî münasebetleri hakkında İslâm Ansiklopedisine yazmış olduğumuz "Osmanlı Türk edebiyatı," maddesine bakınız . Şimdiye kadar hiç tetkik edilmemiş olan bu mühim mesele hakkında ayrıca bir tetkik negredeceğiz.

[3] İlk Osmanlı ricâl ve uleması hakkında tarihî menbalarda mevcut malûmat bunu göstermektedir. Eski Osmanlı vakayinamelerinde —meselâ Âşık Paşa Zade tarihinde, Tevârih-i-âl-i Osman'da — buna ait mühim kayıtlar vardır.

değildi[1]. Orhan'ın açtığı İznik medresesi ve onu müteakıp açılan diğer medreseler de bu unsurları yetiştirmek hususunda şüphesiz müfit olmuşlardır [2]. Devletin kuruluşunda çok büyük hizmetleri olan XIV üncü asır Osmanlı ricâlinin, hemen pek az istisna ile, Türkler'den mürekkep olduğu da unutulmamalıdır. İşte bütün bu ceahetler teemmül edilecek olursa, ilk Osmanlı bürokrasisinin daha XIV üncü asırda tamamiyle Türk ve İslâmlardan mürekkep olarak vücûde getirildiği ve Bizans'ın bu hususta hiç bir te'siri olmadığı kendiliğinden anlaşılır. *Papadopoulos*'un iddia ettiği gibi, İstanbul fethinden sonra Fatih'in maiyetindeki bütün kâtiplerin ve maliye memurlarının hep rumlardan mürekkep olması, hiç bir tarihi esasa istinat etmemektedir. XIV üncü asırda ve XV inc asrın başlarında İhânîlîlar'ın malf usûllerine ait bâzı eserlerin Anadolu'da istinsah edilmiş olması[3], bilhassa maliye işlerinde eski İhânî an'anelerinin devamını gösteren bir delildir; İstanbul fethinden evvel tamamiyle teessüs etmiş olan Osmanlı bürokrasisinin, Bizans te'siri altında kaldığına dair ortada hiç bir delil yoktur. Yalnız, Osmanlı hükümdarlarının maiyetinde, ecnebi devletlerle muhaberatı idare eden hristiyan kâtipler, tercümanlar mevcuttu. Netekim, daha Anadolu Selçukîleri'nin ve Karamanlılar'ın saraylarında bile bu tercümanların mevcudiyetini biliyoruz [4]. Fatih'in sarayındaki memurlar ve müstahdemler arasında ise rum adına pek az tesadûf ediliyor [5]. Rumların, güm-rükçülük, yahut, hristiyan köylerinin vergi mültezimliği gibi basit vazifelerde kullanılmaları, hiç bir zaman, Osmanlı idare makinesinin Bizans'tan kaldığına delâlet edemez. Asya'daki sair islâm devletleri gibi, islâmî İran an'aneleriyle meşbû ve türk-islâmlardan

[1] Bu hususta "Şakayık,,e ve XIV-XV inci asırlarda Mısır'da yazılmış tarihi ve biyografik eserlere müracaat .

[2] Mehmet Arif, Devlet -i- Osmaniye'nin teessüs ve tekarrürü devrinde ilim ve ulema (Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Sene I, Sayı 2, 1332, s. 137-144) .

[3] Zeki Valîdi, Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadi vaziyeti (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I, s. 1-42.

[4] Houtsma külliyyatı, c. IV ; le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière, p. 112; bu husust İslâm Ansiklopedisinde J. H. Kramers tarafından yazılan Terdjuman maddesine bakınız.

[5] Ahmet Refik, Fatih devrine ait vesikalar (Tarih-i- Osmanî Encümeni Mecmuası, No. 49-62, s. 1-58). Bu vesikalar arasında 833 tarihli bir defter, Enderun teşkilâtını ve oradaki memur ve müstahdemlerin isimlerini havîdir. Bunların kâmilten müslüman olduğu isimlerinden anlaşılıyor. Yalnız, bunlardan bir kaçının aslen Rum ve Arnavut olduğu tasrih edilmektedir. Görülüyor ki, İstanbul fethinden çeyrek asır sonra bile, Osmanlı sarayında Rum dönmeleleri gayet mahduttur .

mürkkep çok muntazam bir bürokrasi, Osmanlı Devletinin esas istinatgâhlarından birini teşkil ediyordu [1].

[1] Sâsâni İmparatorluğunun idare teşkilâtı, İslâm devrinde âdeta ideal bir örnek gibi telâkki edilmiştir. Milâdi IV uncu asrın meşhur İslâm müellifi „جاء حفظه“ „رسالة في فضائل الأئمة“ „جاء حفظه“ içinde Sâsâniler'in idarecilikteki faikyetlerini kaydeder (bu risale van Vloten tarafından „Tria opuscula auctore al-Djâhiz, 1903., adıyla toplanan risaleler içinde negredilmiştir. Türkçe tercümesi Türk Yurdu mecmuasında mevcuttur; İngilizce tercümesi de „J.R.A.S, 1915, 631-97., de intişar etmiştir). İslâm müellifleri tarafından yazılan siyaset kitaplarında daima Sâsâni hükümdarlarının ve ricâlinin tedbirlerinden, İran feylesoflarının devlet idaresi hakkındaki nazariyelerinden bahs olunur. Her halde, İslâm devletlerindeki divan teşkilâtında, daha umumî tâbir ile İslâm bürokrasisinin teğekkülünde Sâsâni te'siri—vaktiyle İbn Haldûn'un da dikkat ettiği gibi—çok bârızdır (A. Christensen, l'Empire des Sassanides, p. 39, 55). Nizâm ül-Mülk, Siyasetnâme'sinde, Büyük Selçukî İmparatorluğunda da hâkim olan bürokrasinin mahiyetini oldukça vazih olarak anlatmaktadır. Bundan anlaşılıyor ki, devlet işleri ve bilhassa merkezi idare, âdeta muayyen ailelerin ellerindedir; ve âdeta bir „caste., hâlini almış olan bu sınıf, yabancıları kendi arasına almaktan şiddetle mücteniptir. „Muhammed bin Hindûşâh., in „دستور الكتاب“ adlı münşeatında, kitabet vazifesinin ehemmiyet ve fazileti ve bilhassa Sâsâniler devrinde buna verilen büyük kıymet hakkında —kısmen —kısım „عنوان الاخبار., dan nakledilmiş (Mısır tab'ı, c. 1, 1925, s. 7; 'Uyûn al-Abbâr'ın birinci cüzünde bu mesele hakkında mufassal malûmat vardır) mühim malûmat olduğu gibi, İslâmlarda kitabet meselesinin ehemmiyeti hakkında da izahat vardır; bu meselede eski Sâsâni telâkkisine şiddetle taraftar olan müellife göre, babaları ve dedeleri devlet içinde bulunmamış kimseleri ve avâmı kitabet işine karıştırmamak, devletin selâmeti için şarttır (Köprülü kütüphanesi yazmaları, No. 1241, varak 12 ve 231). „Muhammed bin Hindûşâh“ kendi zamanında yâni XIV üncü asırda Mısır ve Suriye'de kitabet vazifesine çok ehemmiyet verildiğini ve „كاتب السر., ların büyük emirler gibi iktâ'lara malik olduklarını söylüyor; Memlûkler devrinde bürokrasinin ehemmiyetini, bu vazifelerin âdeta irsi surette babadan oğula kaldığını, kâtiplerle kadıların böylece ayrı ve çok kuvvetli bir sınıf teşkil ettiklerini biliyoruz (C. Demombynes, la Syrie à l'époque des Mamelouks, XLVIII, LXV, CXVI-CXVII de bu sivil idarenin mahiyetini pek iyi anlatmakta, ve bunun, eski halifeler devri idarî an'anelerinin bir devamı olduğunu söylemektedir). Abbâsiler'de, Sâsâniler'de, Memlûkler'de, İlhanlılar'da devam eden bu Sâsâni telâkkilerinin XV üncü asırda Timurîler devrinde de devamını gösteren bir delili, Devletşâh'ın şüerâ tezkeresinde buluyoruz: avam ve köylü çocuklarının biraz okuyup yazma öğrenerek devlet memuriyetine girmelerini şiddetle takbih eden bu müellife göre, köylü sınıfının memur olması hem ziraat hayatını ihlâl eder; hem de, memur aristokrasisine mensup olmayan bu sonradan görme insanlar, ahaliye zulmetmekten çekinmezler. Devletşâh, bu fikrini te'yit için eski bir hikâye de anlatıyor: Selçukî imparatoru Melikşah, ordunun ihtiyacı için iki hafta içinde 200,000 dirhem tedarik etmesini emrederek Nizâm ül-Mülk'ü İsfahan'a yolluyor. Nizâm ül-Mülk yolda bir köy ağasının, (dihkan, kethûda) evine misafir oluyor; Nizâm ül-Mülk'ün niçin seyahat ettiğini öğrenen dihkân, az çok okuma yazma öğrenmiş olan oğlunun devlet hizmetine kabulü takdirinde derhal bu parayı vereceğini söylüyor. Bu tekliften memnun olan vezir, derhal meseleyi hükümdara bildiriyor. Fakat an'aneye muhalif olan bu teklif Melikşah'ı fevkalâde hiddetlendiriyor (Devletşâh tezkeresi, Browne tab'ı, s. 179-181). İşte Anadolu Selçukîleri'nin ve sonra Osmanlı Devletinin esas itibarıyla bu bürokrasi an'anelerine vâris olduğunu aslâ unutmamalıdır. XIV ncü asır sonuna ait bazı Osmanlı membalarından pek iyi anlaşılacağına göre, bu esnada Osmanlı bürokrasisi eski İran-İslâm an'anelerine göre teşekkül etmiş bulunuyordu.

II. Devlet muhaberelelerinde Rumca.

Daha Selçukiler devrinden başlayarak Anadolu şehirlerinde Türklerle Rumların muhtelit bir halde yaşamaları, her iki lisanın birbiri üzerinde karşılıklı te'sirler icra etmesine sebebiyet verdi. Bundan başka, Selçukliler, hıristiyan devletlerle ve bilhassa Bizans ile muhaberelelerinde rumcaı kullanmaya başladılar. Yakın-Şark'ta asırlardanberi büyük bir imparatorluk nufüz-ı mânevîsi icra eden Bizans'ın bu devirlerde resmî dili olan rumca, büyük bir diplomasi lisanı mahiyetini kazanmıştı; işte, birçok Rum tebaaya, ve merkezî idarede Rum tercümanlara malik olan Anadolu Selçukî devletinin, hıristiyan devletlerle muhaberelelerinde rumcaı diplomatik bir lisan olarak kullanması gayet tabiiydi. XIII üncü asırda Anadolu Selçukîleri'nin aktettikleri muahedenâmelerde rumca kullandıkları hakkında tarihî malûmata malikiz. Onlardan sonra, Karaman hükümdarlarının, Anadolu'nun cenup sahillerindeki bâzı Türk Beylerinin, Garbî Anadolu'da Bizans ile ve Garp devletleriyle münasebetlerde bulunan Türk Emaretlelerinin bu an'aneeye riayet ettiklerini biliyoruz [1]. XIV üncü asırdan başlayarak, hemen hemen XVİnci asır sonlarına kadar, Osmanlı padisahları da bu kuvvetli an'aneeye riayet

[1] Papadopoulos'un makalesinde buna ait menbalar zikredilmiştir. Ona ilâve olarak L. de Mas Latrie'nin (Histoire de Chypre sous les Lusignans, Paris, 1852-61, 3 vol.) adlı mühim eserindeki bâzı vesikalarla, (Thomas et Predelli, Diplomatarium Veneto-Levantinum) daki bir takım vesikaları ve İorga'nın aşağıda bahsedilen makalesini zikredebiliriz. Anadolu Türk devletlerine ait bu resmî vesikalar arasında lâtince olanlar da vardır; acaba bunlar esasen lâtince mi yazılmıştır? Yoksa, bu lâtince metinler rumca yazılmış metinlerin tercümeleleri midir? Bu ceheti biraz tetkik edelim: W.Heyd, ikinci Beyazıt devrine ait ve ticarî mahiyette resmî bir vesikadan bahsederken, bunun rumca ve lâtince ve yahut sadece rumca yazılmış olduğunu, çünkü rumcanın henüz o devirde de harici muhaberatda Osmanlı devleti tarafından resmî lisan olarak kullanıldığını söylüyor (Histoire du commerce du Levant, II, p. 343). N. Iorga, Fatih Mehmed'in Galata ahalisine verdiği meşhur ferman hakkında neşrettiği makalede (Bulletin de la sec. hist. de l'Acad. roumaine, II, No. I, 1914, 11-32) bunun rumca olduğunu söylüyor (bu fermanın türkçe sureti İskender Hoci Bey tarafından neşredilmiştir: Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Yıl 5, cüz 25, 1330, s. 52-53). Musa Çelebi ile Venedik arasında 12 ağustos-3 eylül 1411 de, birinci Mehmed ile Venedik arasında 5 Kânunvevel 1419da, ikinci Murad ile Venedik arasında 4 eylül 1430 da aktedilen muahede metinleri, yine Iorga tarafından (Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVème siècle) külliyatında neşredilmiştir. Bu makalede, ikinci Mehmed'in rumca yazılmış bâzı vesikalarını daha neşreden Iorga, makalesine birinci Murad'ın Cenevizlerle 8 temmuz 1387 de aktettiği muahedenin lâtince metnini naklettikten sonra, bunun esasen rumca yazılmış olduğunu söylüyor. Süleyman Çelebi'nin 3 haziran 1403 tarihli muahedesinin lâtince metninin ise türkçeden tercüme olunduğu fikrindedir. İkinci Mehmed'in Macarlarla aktettiğini 13 nisan 1452 tarihli muahedenin lâtince metninin ise slavoncadan tercüme edildiğini tahmin ediyor.

ettiler: Daha 1430 da sarayda Dchuratch adında türkçe, rumca ve ıslavoncaya vakıf bir sırp kâtibin muvazzaf olduğunu *Ducas* söylediği gibi, *Kritovulos*'ta Fatih'in bir rum kâtibî olduğunu haber veriyor [1]. XV inci asırda Fatih'in ve ikinci Beyazıd'ın rumca yazılmış fermanları bu gün elde mevcuttur; XVİnci asırdan da, galiba en son olarak, ikinci Sultan Selim'in Kıbrıs meselesi münasebetiyle Venedik Dojuna göndermiş olduğu rumca bir fermanın metni elde bulunuyor [2] .

Daha XIV üncü asır sonlarında adetâ bir Balkan devleti halini alarak Garp devletleriyle münasebata girişen, ve yalnız rum değil külliyyetli ıslav tebaaya dahi malik olmuş olan Osmanlı Devleti, garp devletleriyle ve hattâ tebaasıyla münasebatında, rumcadan başka, lâtince ve ıslavonca'yı da kullanıyordu. Dîvanda bütün bu muhtelif lisanlara vakıf kâtipler mevcuttu [3] . XVI ncı asırda Macaristan Osmanlı hakimiyeti altına geçtiği zaman, Osmanlı valilerinin halk ile olan münasebetlerinde Macar halk lisanını kullandıklarını düşünürsek, İmparatorluğun, muhtelif unsurlara mensup tebaasına karşı ne kadar âkılâne ve geniş bir siyaset takip ettiğini daha iyi anlamış oluruz. Öyle görünüyor ki, Osmanlı padişahları bu hususta İlhani İmparatorluğunun takip ettiği siyaseti takip etmişlerdir: çünkü, hanlılar da, muhtelif unsurlara mensup tebaalarının devletle münasebetlerinde kendi ana dillerini kullanmalarını terviç ediyorlar, ve dîvanlarında muhtelif lisanlara vakıf kâtipler, tercümanlar bulunduruyorlardı [4] . Harici muhaberatda diplomatik zaruretten, dahili muamelâtta ise imparatorluğun tebaasına karşı takip ettiği geniş siyasetten ileri gelen bu hali, daha asırlarca evvel edebî dil ve devlet dili olarak kullanılmış bulunan türkçenin iptidafliğine hamletmek, her itibar ile imkânsızdır .

Osmanlı devletinin resmî muhabere usûllerinde, elkap meselesinde, üslupta ve sairede, bir kelime ile "*Diplomatique*," de Bizans'ın te'siri aslâ mevzubahis olamaz. Selçukî hükümdarı Alâaddin Keykubâd'ın 1220 de Venediklilere verdiği fermanın tıpkı bir

[1] *Ducas*, *Kritovulos* ve sair Bizans menbalarında.

[2] Papadopoulos'un makalesinde (Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*'dan naklen).

[3] F. Kraelitz'in "Osmanische Urkunden in türkischer Sprache" mukaddimesine bakınız. Iorga, Kanunî Süleyman devrinde, türkçeden başka rumca ve slavoncanın da devlet lisanı olarak kullandığını söylüyor (N. Iorga, *Les Voyageurs français dans l'Orient Européen*, Paris, p. 22. Ayrıca, yine aynı müellifin şu eserine müracaat: *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'Époque Moderne*, Paris, 1925, p. 12).

[4] جامع التواريخ ve دستورالکتاب gibi o devir menbalarına nazaran.

Bizans chrysobulle'ine benzediği iddia olunuyorsa da [1], bundan, öyle büyük bir netice çıkarmak hiç doğru değildir: hıristiyan devletlerle muhaberatta Selçukîler'in Bizans an'anelerine tâbi olmaları, Selçukî divanının Bizans te'siri altında kurulduğunu göstermez. Dahilî işlerde, sair islâm devletleriyle muhaberatta, Anadolu Selçukîleri, kendilerinden evvelki islâm-türk devletlerinin müesses usûllerine sadık kalmışlardır. Bütün büyük islâm-türk imparatorluklarında, Harzemşahlar'da, İlhanlılar'da, ve bilhassa Memlûkler'de bu resmî muhaberât usûllerinin ne kadar muntazam olduğu, kâğıtların şekli ve kıt'ası gibi en ince ve basit teferrüata kadar nasıl evvelden ta'yin edilmiş bulunduğu ise malûmdur [2]. Osmanlı divanında takip edilen usûllerin mahiyeti ve tekâmülü, bilhassa ilk devirler için henüz lâyıkiyle malûm olmamakla beraber, bunda, Bizans'tan ziyade Anadolu Selçukîleri'nin, kısmen Memlûkler'in ve İlhanlılar'ın te'sirlerini aramak her halde daha doğrudur.

III. İdarî taksimat ve Şehremaneti.

Osmanlı İmparatorluğu idare teşkilâtında Rumeli ile Anadolu'nun—vaktiyle Bizans teşkilâtında olduğu gibi—ayrılmış olması, ve beylerbeylik, kadiaskerlik gibi büyük memuriyetlerde de bu tasnife riayet olunması, Bizantinistlerin fikrine göre, doğrudan doğruya Bizansî tasnitten doğmuştur. Bu tasnifi her hangi bir taklide değil, doğrudan doğruya coğrafi zaruretlere isnat etmek, elbette daha ma'kuldür. Böyle sathî müşâbehetler üzerine kurulmuş diğer bir iddia da, "*Şehremaneti*," meselesidir. Bizantinistlere göre, Osmanlılar devrinde İstanbul'da mevcut Şehremaneti, Bizans'taki, *Eparchia*'nın bir devamıdır. Son yıllarda, yalnız *Ernst Stein* tarafından reddedilen bu umumî iddianın[3] ne kadar esassız olduğunu göstermek için, Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtındaki "şehremini," nin mahiyetini kısaca tetkik edelim: Fatih kanunnâmesinde, "defter-

[1] G. I. Bratiyanu, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929, p. 163.

[2] Kalkaşandi'nin "Subh al-Â'sâ,"sı bu hususta kâfi bir fikir verebilir.

[3] Untersuchungen zur Spätbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgechichte (Mog. Band II, 1-2, S.36). E. Stein bu meselede de mu'tat nufuzı nazarını göstermiş, ve diğer bizantinistlerden ayrılmıştır. Bizantinistlerin bu gibi esassiz iddiaları, yalnız Avrupada değil memleketimizde de o kadar yerleşmiştir ki, eski Şehreminliği memuriyeti hakkında en esassız tetkiki neşreden Osman Nuri Bey bile, bu umumî yanlışlıktan kurtulamıyarak, Osmanlılar'da İstanbul'un fethinden evvel tesadüf edilemiyen şehremini unvan ve vazifesinin Bizans idare teşkilâtından alınan bâzı şeylerle beraber alınmış olacağını söylüyor (Mecelle-i-umur-Belediyye, c. I, s. 1358-1365).

emini'nin altında ve reisülküttâb'm üstünde oturduğu ve yüz yirmi akçe ulûfe aldığı,, tasrih edilen "şehremini,,nin vazifesi hakkında hiç bir şey söylenmiyor. XVI ncı asır iptidasında dahi bu vazifenin mevcudiyetini, şair Fakir'inin bir eserinden öğreniyoruz [1] ; bu asır sonlarında da bu memuriyetin devam ettiğine dair, bâzı resmî vesikalardan başka, müverrih Âli de de bir kayıt buluyoruz[2]. XVII nci asırda, Evliya Çelebi'nin verdiği malûmata göre, yalnız İstanbul'da değil, Peşte, Bagdad, Bosna'da da bu memuriyete tesadûf edilmektedir [3]. XVIII inci asırda da mevcudiyeti muhtelif vesikalardan anlaşılan bu memuriyet, nihayet (1247 hicri)de lâğvedildi [4]. Bu memuriyetin bu asırda Kahire'de de mevcudiyetini biliyoruz [5]. Bütün bu muhtelif vesikalardan, şehremininin vazifesi azçok serahatle istidlâl edilebilmektedir: sarayda ve şehirde hükûmete ait inşaat ve tâmirat işlerine nezaret etmek, Topkapı sarayı müstesna olarak İstanbul'daki diğer sarayların — meselâ Eski saray, İbrahim Paşa sarayı, Galata sarayı — umumî masarifine bakmak, doğrudan doğruya şehreminine aittir[6]. İşte bu izahattan anlaşılıyor ki, Osmanlılar'daki şehremini, Bizans'ın *Eparchia*'sıyla aslâ alâkadar değildir. Bizantinistler 1271 den sonra ihdas edilmiş olan İstanbul Şehremanetini nazar-ı itibara alarak, bu belediye teşkilâtını, eskidenberi devam edip gelen bir müessese zannetdikleri içindir ki böyle yanlış bir fikre kapılmışlardır. Mamâfi, İstanbul fethinden sonra Osmanlılarda gördüğümüz şehremini, bizantinistlerin zannı gibi bugünkü Belediye reislerine müşabih bir vaziyette bulunsaydı bile, bunun Bizans taklidi olduğuna hükmedilemezdi: çünkü, Orta-Zaman'da, İslâm dünyasının en şârkî sâhalarındaki İslâm ve türk büyük şehirlerinde bile hususî bir şehir teşkilâtının mevcudiyeti kat'î surette malûmdur [7].

[1] Bu şair ve eseri hakkında: Türkiyat Mecmuası, c. I. s. 13.

[2] Ahmed Refik, Onuncu asr-ı hicride İstanbul hayatı, s. 25, 105 (Osman Nuri Bey tarafından zikredilmiştir). Müverrih Âli, eserlerinden birinin, Padişahın emriyle yazdırılıp tezhip ve minyatürlerle tezyin ettirildiğinden bahsederken, bunun masârifine Şehremini'nin baktığını söylüyor (İbn-ül-Emin Mahmut Kemal, Menâkıb-ı Hünvererân mukaddimesi, s. 25).

[3] Bu malûmat Osman Nuri Bey tarafından toplanıp nesredilmiştir (Mecelle-i umur-ı Belediye'deki Şehremaneti faslında). Burada bu memuriyetin bu asırda mevcudiyetine ve vazifelerine dair sair bâzı vesikalar daha vardır.

[4] Aynı eserde.

[5] Jean Deny, Sommaire des archives turques du Caire, p. 521.

[6] Elde mevcut vesikalardan anlaşılan budur.

[7] Orta-Zaman'da İslâm ve türk şehirlerinin teşkilâtı hakkında ayrıca bir tetkik-nâme neşretmek ümidindeyiz.

XV — Saray âdetleri

Osmanlı devletinde saray hayat ve teşkilâtının ve saray âdetlerinin-bâzılarına göre daha İstanbul fethinden evvel,bâzılarına göre fetihden sonra - Bizans takliden inkişaf ettiği, eskiden beri iddia olunur; ve bu iddiayı te'yit için, Bizans ve Osmanlı saraylarında müşterek bir takım âdetler daima zikredilir. Daha Orhan zamanından beri Bizans ve Osmanlı sarayları arasında mevcut sıkı rabitalar; sonra, Bizans sarayının bütün Orta-Zaman tarihinde maruf debdebesi, ince ve muğlâk teşrifat usûlleri, komşu kavimleri hayran bırakan ihtisamı düşünülünce, bu iddia birden bire belki çok tabii ve mantıkî görülür. Bu mantıkî ihtimâli birden bire reddetmemekle beraber, eldeki vesikaların kifayeti nisbetinde, iddia edilen müşâbehet noktalarını ayrı ayrı tetkik mecburiyetindeyiz. Çünkü, Bizans sarayının Osmanlı sarayı üzerinde en bariz te'siri olarak gösterilen harem ağaları kullanmak usûlünün bile, Osmanlılar'da İstanbul fethinden evvel başladığını, ve bunun menşeinin Bizans'tan başka sâhalarda bulunduğunu yukarda göstermiştik.

Yalnız, bu tetkika girişmezden evvel, Osmanlılar'da tam manasiyle saray hayatının İstanbul fethinden evvel başlayıp başlamadığını araştırmak lâzımdır: tarihçiler arasında hemen umumiyetle yayılmış bir kanaate göre, Osmanlı sarayı, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra, Bizans modeline göre tanzim edilmiştir. Halbuki tarihi vesikalar gösteriyor ki, Osmanlı sarayı daha Yıldırım Beyazid zamanında bile oldukça büyük bir ihtişam içinde idi; bu hükümdarın *Schiltberger* tarafından tasvir edilen av alayı, bu saray debdebesinin bir misâli olduğu gibi, eski Osmanlı vakayî'nâmeleri de saray debdebesinin ve israf ve sefahetin bu devirde başladığını umumiyetle itiraf ederler[1]. İkinci Murad devrinde, Osmanlı sarayı hakkında *Bertrandon de la Broquière*'in verdiği mühim malûmata malikiz. Bu devre ait Osmanlı vesikaları ve *Chalcocondilas*'ın ikinci Murad'ın serveti hakkında verdiği izahat ta bunu teyit edecek bir mahiyettedir [2] .

[1] Hammer, Yıldırım'ın bu av tafsilâtını Schiltberger'e istinaden tasvir eder (J. de Hammer, Histoire de l'empire Ottoman, I, 337). Eski Türk devletlerinde av merasiminin ehemmiyeti ve şa'sası hakkında bakınız (Köprülüzade Fuat, Milli Tettebbü'ler Mecmuası, No. 4, s.35-40). Selçukî hükümdarlarının av merasimine itina ettiklerini, hattâ Melikşah'ın avlarını musavvir bir de Şikâmâme bulunduğunu biliyoruz (رحمة الصدور, 131). Mahmûd bin Muhammed bin Melikşah-ı Selçukî pek av meraklısı olduğundan, hayvanlarına altından tasmlar yaptırmıştı (aynı eser, s. 205) . "Tevârih-i âl-i Osman,, Yıldırım devrindeki bu israf ve sefaheti „Vezir Ali Paşa'ya isnat etmektedir .

[2] Tafsilât "Orta-Zaman'da iktisadi ve mali Türkiye,, adlı eserimizdedir .

Fatih devrinde İstanbul sarayı hakkında bu gün elimizde bulunan resmî vesikalar gösteriyor ki, bu saray, şimdiye kadar tahayyül olunduğu derecede kalabalık ve mutantan değildir [1]. İstanbul fethinden sonra Bizans'tan takliden ihdas edildiği söylenen "Solaklar,"ın daha Yıldırım Beyazıt devrinde mevcudiyeti düşünülürse, Fatih sarayının Yıldırım ve ikinci Murad saraylarından daha çok farklı ve daha muhteşem olduğunu iddia için hiç bir sarih delil bulunamaz[2]. Bizans sarayı, eğer Osmanlı sarayı üzerinde bâzı te'sirler yapmışsa, bu te'sirleri daha İstanbul fethinden evvel XIV üncü asırda Yıldırım Beyazıt'ın sarayında, hattâ, biraz aşağıda izah edeceğimiz gibi, XIII üncü asırda Anadolu Selçukîleri'nin saraylarında aramak şüphesiz daha doğru olur. Avrupalıların eski Bizans ihtişamıyla mukayese ettikleri muazzam Osmanlı sarayı ise, ikinci Beyazıt devrinde başlayarak [3], XVI ncı asırda teşekkül etmiştir. Üçüncü Murad'ın sarayıyla Fatih'in sarayını hattâ sathî surette mukayese edecek olursak, Fatih sarayının XVI ncı asırdaki bir vezir dairesinden daha ihtişamsız kaldığını görürüz [4]. Bu umumî izabattan sonra, Osmanlı saraylarına Bizans'tan geçtiği iddia olunan bâzı âdetleri birer birer tetkik edelim.

I. Cülus bahışı.

Osmanlı padişahlarının tahta cülus ettikleri zaman askere para dağıtmaları âdetinin Bizans'tan alındığı umumiyetle iddia olunur. Halbuki, yeni hükümdarların, başlıca istinatgâhları olan orduyu memnun etmek için, askere para dağıtmaları, yahut maaşlarına zam yapmaları, gayet tabii bir hâdisedir. Şarkta ve Garpta daima tesadüf olunan bu âdetin bir iktibas ve taklit eseri sayılması, tamamiyle mantıksızdır. Bilhassa, saltanat verâseti prensipinin kat'î ve mukarrer olmadığı ve tahta çıkmak iddiasında bulunacak müteaddit

[1] Hicri 883 senesine yâni Yeni Saray'ın itimam edildiği seneye mahsus "واجب ملازمان" defterinden anlaşıldığına göre, Fatih'in bütün saray halkı 726 kişiden ve maaşları 216, 011 akçeden ibaretti. 878 senesi şa'banına ait bir mutfak defterinden anlaşıldığına göre, bu ay zarfında sarayın mutfak masrafı 135, 363 akçe tutuyordu (Ahmet Refik, Fatih devrine ait vesikalar, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, No. 49-62, s. 1-58).

[2] Daha Yıldırım Beyazıt zamanında solakların mevcudiyetini Âşık Paşa Zade söylüyor : İstanbul tab'i, s. 78.

[3] Solakzade, Osmanlı padişahlarının iptida 914 senesinde yâni ikinci Beyazıt devrinde altın gümüş kaplar içinde yemek yemeğe başladıklarını kaydeder.

[4] XVI ncı asır sonunda padişah ve vüzerâ saraylarının ihtişamı hakkında o devirlere ait tarihî menbalarda pek mebzul malûmat vardır. Bu ihtişam ve israf, asırlarca devam etmiştir.

şahsiyetler bulunduğu devirlerde, yeni hükümdarın bu gibi maddî vasıtalara müracaat etmesi bir zarurettir. Osmanlılar'dan çok evvel, islâm tarihinde buna müteaddit misaller görüyoruz: Abbâsîler'de "حق الميرة", namı verilen bu cülus bahşışları, devlet hazinesini saracak kadar ağır bir masraf teşkil ediyordu [1]. Bu âdeti Sâmânîler'de[2], Gaznevîler'de[3], Büyük Selçukîler'de [4], Harzemşahlar'da [5] ve daha sair islâm-türk devletlerinde ve Mogollar'da [6] görüyoruz. Bu kısa izahat, bunun, mümâsil şartların doğurduğu mümâsil bir neticeden başka bir şey olmadığını ispata kâfidir.

II — Alkış âdeti.

Osmanlı saraylarında merasim esnasında mutad olan alkış âdetinin Bizans'tan alındığı, eskidenberi tekrar olunan bir iddiadır. Osmanlı tarihi hakkındaki meşhur eserinde *Hammer* de bu nokta-i nazarı ileri sürmektedir [7]. Halbuki, yine aynı müellif, diğer bir eserinde, bu alkış âdetinin Bizanslılara Abbâsîler'den geçtiğini iddia ediyor [8]. Abbâsîler'deki bu âdetin, Abbâsî müesseseleri te'siri altında kalan sair islâm ve türk devletlerinde de mevcut olması gayet tabiidir. Bu hususta tafsilâta girişmemekle beraber, bu âdetin Memlûkler'de ve Anadolu Selçukîleri'nde mevcudiyetini söyleyebiliriz. Osmanlı Devletinin ekser müesseselerinde olduğu gibi, bu hususta da, Selçukî ve Memlûk saraylarının te'sirini aramak, Bizans te'siri aramaktan daha doğrudur zannindeyiz.

III — Umumî eğlenceler ve ziyafetler.

Osmanlılar devrinde saray düğünleri münasebetiyle At Mey-

[1] Abbâsîler, bi'at hakkı olmak üzere askerlere çok para verirler ve bu suretle mevkilerini sağlamlamağa ve taraftar kazanmağa çabırlardı. Bu hususta tafsilât için bakınız: Corci Zeydan, Medeniyet -l- İslâmiye tarihi, türkçe tercümesi, c. 2, s. 175.

[2] Nerschakhy, Description de Boukhara; p. 204, Gardizi, Zainu'l-Akhbar, 1928, p. 60.

[3] Baihaki'ye bakınız.

[4] Râhatu's-Sudûr, s. 127: Melikşah, amcası Kavurd'un ısyanını bastırıp onu esir ettiği zaman, ordusu efradı maaşlarının tezyidi talebinde bulunmuşlar, ve bu tplep kabul edilmediği takdirde Kavurd'a bi'at edeceklerini söyleyerek tehdidatta bulunmuşlardır. Berk-yaruk'un cülusu meselesinde de, bütün saltanat müddeilerinin, taraflar kazanmak için, mebzul paralar sarfettiklerini biliyoruz (aynı eser, s. 140 ve müteakıf). Selçukîlerin muhtelif şubeleri ve Anadolu Selçukîleri için daha bu gibi bir çok misaller zikredilebilir.

[5] İl-Arslan'ın cülusunda, asker maaşlarına zam yapılması gibi.

[6] İbn Arabşâh, تاج التاج، Musul, 1869, s. 481-482; Mogol devrine ait acem ve ermeni menbaları da bunu te'yit eder.

[7] Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, vol. III, livre XVIII.

[8] Hammer, Histoire de l'Ordre des Assassins, traduit par Hellert, p. 295.

danında tertip edilen umumî eğlencelerden ve ziyafetlerden bahseden *İorga*'nın, bununla Bizans devrindeki Hyppodrome şenlikleri arasında bir müşabehet kurmağa çalıştığını ve bunda da Bizans te'siri görmek istediğini yukarda söylemiştik. Halbuki Osmanlılar devrindeki At Meydanı eğlencelerini ve umumî ziyafetleri biraz tetkik edecek olursak, bunda Bizans te'siri ihtimali olmayacağını derhal anlarız. Eski Türk devletlerinde bu gibi umumî ziyafetler ve eğlenceler hakkında vaktiyle yapmış olduğumuz bazı tetkikler [1], Osmanlılar'da da devam eden bu âdetin menşeiini aydınlatacak bir mahiyettedir. Burada o tetkikatın neticelerini kısaca izaha çalışmış: Türklerin eski kabîle hayatında ve İslâmiyetten evvelki Türk devletlerinde kabîle reisinin veya hâkan'ın kendi halkına umumî ziyafetler vermesi zaruriydi; eski bir dinî ayının bakiyesi olan ve sonradan hukukî bir müessese mahiyetini alan bu umumî ziyafetlerde, her kabîle mensuplarının mevkileri ve yiyecekleri muayyendi[2]. Bu ziyafetleri vermemek, yahut çağırılması icap edenleri çağırılmamak, muayyen kaidelere riayet etmemek, ısyanlara sebep olurdu[3]. Türklerde kabîle reisinin ve hükümdarın "pederâne velâyeti," telakkisinden doğan bu âdete, daha Orhon kitabelerinde bile tesadüf edilmektedir: oradan kolaylıkla anlaşılıyor ki, hükümdar, tebaasını giydirmeye, doyurmaya, zengin etmeye mecburdur [4]. En eski an'aneleri saklıyan türk halk destanlarından da bu umumî ziyafetlerin mevcudiyetini ve ehemmiyetini istidlâl edebiliyoruz [5].

Nizâm ül-Mülk, Siyasetnâme'sinin XXXV inci babını kâmilen bu meseleye hasretmekte, gerek Selçukî hükümdarlarının gerek Türkistan Hanlarının yani Karahanlılar'ın bu kavmi an'aneyle riayetlerinden bahseylemektedir [6]. Melikşah ile beraber Semerkand ve

[1] Köprülüzade Mehmet Fuat, Türk edebiyatının menşei (Millî Tettebbü'ler Mecmuası, sayı 4, s. 27-34) ; Türkiye tarihi s. 114, 175 .

[2] Yukarıki notada gösterilen eserlere müracaat. Ayrıca bakınız : Abdülkadir, Orun ve Ültüş meselesi (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I, s. 121-133).

[3] Kitab-ı Dede Korkut'ta buna ait tafsilât vardır: Salur Kazan böyle bir ziyafete Dış Oğuzları davet etmediği için onlar ısyan etmişlerdi. Biraz aşağıda bunun tarihi misallerini dahi göreceğiz .

[4] V. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon, 1896, p. 118. Orhon kitabelerinin yine Thomsen tarafından neşredilen son ve muaddel tercümesine bakınız : Türkçe tecümesi : (Türkiyat Mecmuası, c. 3).

[5] Daha Oğuz destanından başlayarak, muhtelif Türk şubelerinin destanlarında buna misaller bulunabilir .

[6] Nizâm ül Mülk'ün mutalaat ve malûmatını şöylece hulâsa edebiliriz : Hükümdarın sofrası daima mükemmel surette hazırlanmış ve herkese açık olmalıdır. Vazifelerini ifa için saraya gelenler yemeklerini orada yemelidirler. Eğer hükümdarın hususî hizmetlerinde bulunanlar her hangi sebeple sofraya gelemelerse, paylarını istedikleri zaman kendilerine

Özkend'e gittiği zaman, hükümdar bu eski âdete riayet etmediği için bir takım şikâyetler olduğunu söyleyen Nizâm ül-Mülk'ün bu ifadesi, sair tarihî menbalarla da tetabuk ediyor: Melikşah'ın Semerkand'den Horasana avdetini müteakıp, Garbî Karahanlılar ordusunun esasını teşkil eden "Çigil"ler, Sultan kendilerine riayet edip ziyafet vermediğinden dolayı, epeyce mühim bir ısyan çıkarmışlardı[1]. Muhtelif Türk devletlerinde gördüğümüz bu umumî ziyafetler hakkında daha fazla tafsilâta lüzum görmüyoruz. Yalnız, muhtelif islâm devletlerinde, Abbâsiler'de, Tulunlar'da, Fatımiler'de mevcut olan bu âdetin, Sâsâniler'de de mevcut olduğunu kaydedelim[2]. XIV üncü asır başında, Kastamoni emri Süleyman Paşa'nın hergün halka mahsus sofralar kurdurduğunu "İbn Batûta", söylüyor. Bu izahattan sonra, Osmanlılar devrindeki bu umumî ziyafetlerde, kısmen, Türk kabîle hukukunun te'siriyle eski Türk devletlerinde mevcut olan ve onlardan gelen an'anenin en çok müessir olduğu, ve ayrıca, islâm devletleri vasıtasıyla gelen Sâsânî an'anesinin de belki bir te'sir icra ettiği kolaylıkla anlaşılıyor. İstanbul fethinden sonra Osmanlı padişahlarının bu cins umumî ziyafetleri ve eğlenceleri At Meydanı'nda yapmaları, sırf topoğrafik sebeplerden dolayıdır; yoksa, yalnız buna istinat ederek, bu eski Türk âdetini Bizans taklidi saymak, tarihen imkânsızdır.

IV — Fetihnâmeler.

Osmanlı padişahlarının her hangi büyük zaferlerini fetihnâmelerle komşu Devletlere teblig etmeleri âdetini, *Rambaud*, hiç bir delile istinat etmeksizin, Roma İmparetorlarının *letter laureatae*'leriyle alâkadar görmüştü. Halbuki biz bu âdeti yalnız Osmanlı Devletinde değil, bütün İslâm ve türk devletlerinde bulmaktayız. Mevzuu fazla uzatmamak için, yalnız türk devletlerinden bahsedelim:

vermelidir. Tugrul Bey her sabah yemeğinde sofrasını herkese açık bulundururdu. Hatta, birden bire ava gitmek veya gezmeğe çıkmak istediği zaman, sofrası kırdı hazırlanır, Türk ümerası, askerler ve ahali oradaki bolluğa hayret ederlerdi. Türkistan Hanlarının idare usulü, mutbıklarında daıma tabaa'aları için mebzul miktarda yemek pişirtmektedir .

[1]. İbn al-Esir, c. 10, s. 59.

[2] Emeviler ve Abbâsiler devrinde halk için tertip edilen umumî sofralar ve ziyafetler hakkında bakınız: Corci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye tarihi, türkçe tercümesi c. 5, s. 116-117. Bu müellife göre, bu adet bilhassa Sasâniler'den alınmıştır. O tafsilâta ilâveten, Mısır'da Fatımiler devrindeki umumî ziyafetler hakkında bakınız: Seyahatnâme-i Nâsir Husrev, Schefer tercümesi, s.156. Fatımiler bu hususta belki Tulunlar'dan kalan bir an'aneyi takip ediyorlardı. Çünkü, Tulunlar devrinde Mısır'da halka umumî ziyafetler verildiğini, umumî eğlenceler tertip edildiğini biliyoruz (İslâm Ansiklopedisindeki "Tulunides" maddesine müracaat).

Gaznevîler'de herhangi bir zafer münasebetiyle bütün İmparatorluk dahilindeki yarı müstakil hükümdarlara fetihnâmeler gönderildiği gibi, Abbâsî halifelerine ve sair civar devletlere de fetihnâmeler yazılırdı [1]. Muahharan Büyük Selçukîler'de [2] ve Selçukîlere halef olan muhtelif devletlerde, Harezmşahlar'da, Anadolu Selçukîleri'nde, İlhanîler'de, ve onları takip eden sair bütün Türk devletlerinde bu usûle riayet edildiğini görüyoruz [3]. Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğunda da bu usûlün mevcut olduğunu, hattâ o devir inşa kitaplarında buna ait tafsilât bulunduğunu söyleyelim [4]. Bütün bu islâmî an'anelerin te'siri altında, Osmanlı devleti de daha İstanbul fethinden evvel bu âdete riayet ediyor, ve büyük zaferleri, bilhassa Hıristiyan âlemine karşı kazanılan muvaffakiyetleri İslâm hükümdarlarına fetihnâmelerle teblig ediyordu [5]. Şark ve Garp âlemlerinde mevcut olan bu âdeti herhangi bir ıktibas ve taklide affetmekden ise, muayyen zaruretlerin tabîf bir neticesi gibi telakki etmek daha doğrudur: istihbar vasıtalarının iptidâf bir halde bulunduğu Orta - Zaman'da, düşmanlarına karşı zafer kazanan hükümdar, ma'kûs şayialara meydan vermemek, ve gerek dahilde, gerek hariçte kendisine hücum için fırsat bekliyenlerin ümidini kırmak için, mutantan fetihnâmelerle zaferini her tarafa bildirmek mecburiyetinde idi. Ekseriya sefaret heyetleri vasıtasıyla ve ıgtinam edilmiş hediyeler ve esirlerle birlikte gönderilen bu fetihnâmeler, düşman devletlere karşı bir tehdit, dost hükümdarlar için de bir tebşir mahiyetinde idi. İşte görüldüğü ki bu meselede de Bizans te'siri aslâ mevzu bahis olamaz.

V. Hil'at vermek âdeti .

Osmanlı hükümdarlarının her hangi bir kimseyi taltif için

[1] Gaznevîler devrine ait başlıca membalarda bu hususta kâfi malûmat vardır.

[2] Selçukî reislerinin, daha müstakil bir devlet kurmadan evvel bile, Sultan Mes'ûd Gaznevî'ye karşı bazı muvaffakiyetlerini civar memleketlere ve hükümdarlara fetihnâmelerle teblig ettiklerini „Bayhaki" den öğreniyoruz .

[3] Bu devletlere ait tarihî membalarda ve o devirlerden kalan inşa kitaplarında bu hususta bir çok malûmat ve ayrıca metinler mevcuttur. W. Barthold'un yukarıda İngilizce tercümesini muhtelif münasibetlerle zikrettiğimiz "Türkistan", adlı eserinin rusça aslına ilâve olarak nesredilen metinler arasında Selçukîler ve Harezmîler devrine ait bazı fetihnâme nümuneleri vardır (Saint - Petersburg, 1898) .

[4] Subh al-A'sâ, c. 7, s. 366; c. 8, s. 274 ve müteakıp .

[5] Feridun Bey Münşeatına ve o devre ait Mısır tarihlerine bakınız. Yalnız Osmanlılar'da değil XIV ve XV inci asırlarda bütün müslüman devletlerinde, bu âdete tesadüf olunuyor. Osmanlılar'ın teşekkülünden evvel ve sonra, İslâm dünyasının en şarkî sâhalarında kalan devletlerde bile bu usûlün mevcudiyeti, Bizans te'siri iddiasını red için en kat'î bir delildir.

hil'at vermeleri, Osmanlı sarayında pek eski bir âdettir. Bu âdetin eskiden beri Bizans sarayında da mevcut olduğu malumdur [1]. Şu halde, şimdiye kadar zikir ve tetkik ettiğimiz bir çok diğer meselelerde olduğu gibi, bunda da, bir iktibas ve taklit iddiası ileri sürülebilir. Halbuki, bu sathî mukayese ile iktifa etmiyerek meseleyi biraz tetkik edecek olursak, varacağımız netice büsbütün başkadır : İslâm devletlerinde daha Emevîler'den başlayarak "tırâz" طراز, meselesinin, yâni hükümdarlara mahsus nakış ve yazılar ile işlenmiş mükellef libasların ve bunları dokumağa mahsus "Dar al-Tırâz دار الطراز"ların mevcudiyeti malumdur; bunları yaptırmak ve taltif edilecek kimselere bunları vermek yâni hil'at ihsan etmek, doğrudan doğruya hakimiyet hukukundan sayılıyordu [2]. Muahharan Abbasîler'de [3], Tahirîler, Saffarîler ve Samanîler'de [4], Gaznevîler'de [5], Selçukîler'de [6], Fatımîler'de, Eyyubîler'de, Memlûkler'de [7], Harezşahlar'da [8], Anadolu Selçukîleri'nde [9], de bu âdetin mevcut olduğunu görüyoruz. Bu müessesenin menşei hakkında kat'î bir söz söylemek kabil değildir : Sasânîler'de bu an'änenin büyük ehemmiyeti olduğunu bildiğimiz gibi [10], eski

[1] Germaine Rouillard, l'Administration civile de l'Égypte byzantine: Paris 1928, p. 228; N. Iorga, l'Orient et l'Occident au Moyen-Âge (B. S. H. A. R. tom. XV, p. 50). Ch. Diel, Byzance, Paris, 1919, p. 57.

[2] Tırâz meselesi hakkında malûmat almak için A. Grohmann tarafından İslâm Ansiklopedisine yazılan Tırâz maddesine bakınız. Orada kâfi derecede bibliyografî malûmatı da verilmiştir.

[3] Medeniyet-i İslâmiye Tarihi'nde bu hususta verilen malûmat çok eksikdir (Cilt, 5, s. 255). Fazla tafsilât için bakınız: A. Mez, Die Renaissance des İslâms, S. 118, 432-34.

[4] Çahâr Makale, s. 76; Narşahi, Description du Boukhara, s. 86, 166, 197; Barthold'ün Türkistan'ına zeyil olarak neşredilen metinlerde ve bu sülâlelere ait tarihî membalarda tafsilât vardır.

[5] Çahâr Makale, s. 58; ayrıca Bayhaki'de buna ait bir çok malûmata tesadûf edilir (ondan naklen: Kazimirski, Menoutchehri, p. 44, 53, 62). Gaznevîler'in idare teşkilâtı hakkında neşredebileceğimiz bir makalede bu hususta tafsilât mevcuttur.

[6] Selçukî tarihine ait membalara ve Houtsma külliyyatına müracaat. Selçukîler'in idare teşkilâtına ait neşredebileceğimiz bir makalede buna dair tafsilât vardır.

[7] Subh al-A'sâ, c. 8, s. 339. Mısır tarihine ait membalarda buna dair bir çok tafsilât vardır ki, onların en iyi hulâsası Quatremère'in Memlûkler tarihi'nde (c. 2, kısım 2, s. 72'ye müteakıp) ve G. Demombynes'in (La Syrie à l'époque des Mamelouks, LXXXIX-XCV)indedir. Ayrıca Grohmann'ın makalesinde de bu hususta mühim tafsilâta tesadûf olunur.

[8] Nasavî'nin ميرة سلطانه جلال الدين inine müracaat.

[9] Houtsma külliyyatı, c. IV te buna ait malûmat vardır. XIII üncü asırda Anadolu Selçukîleri'nde Tırâz imalâthansı bulunduğu, "Alâ'addin Keykubad ibn Keyhusrev", in ismini taşıyan bir nümunenin elyevm Lyon mensucat müzesinde bulunmasıyla da sabittir (Jean Ebersolt, Orient et Occident, Paris, 1929, p. 40-41).

[10] Al-Tha'âlibî, Histoire des Rois des Perses, publié et traduit par H. Zotenberg.

Mısır'da Firavunların da taltif için hil'at verdikleri malûmdur [1]. *Josef von Karabacek*, bunun Babil-Asurî menşeyinden gelmesi ihtimalini ileri sürmüş ve İslâmların bu hususta Sasânîleri ve Bizanslı taklit ettiklerini iddia etmiştir[2]. Romalılar'daki *Clavus* ile İslamlardaki tirâzın alâkası, Acemlerin V-VI ncı asırlarda bu clavus'leri taklit ettikleri iddiası, clavus'lerin Etrüsk menşeyinden gelmesi gibi cihetler mevzuumuzdan büsbütün hariçtir[3]. Yalnız, bu hil'at vermek usûlünün eski Çinlilerde mevcut olduğunu, ve Türkler arasında daha İslâmiyetten evvel bu Uzak - Şark an'anesinin mevcudiyetini tahmin edebiliriz[4]. Muahharan Mogollar'ın, İlhanîler'in, Altun-Ordu hükümdarlarının bu âdeti riayet etmelerinde, herhalde bu Uzak-Şark an'anesinin te'siri olmuştur denilebilir [5]. Osmanlılar bu hususta kısmen İslâm te'siri—yani Memlûkler'in, Selçukîler'in te'siri—altında kalmış olsalar bile, belki kısmen de İlhanîler devrinde canlanan Uzak-Şark an'anesinden müteessir olmuşlardır. Bu izahattan sonra, Bizans ve Osmanlı saraylarında müşterek olan bu hil'at vermek âdetinde Osmanlılar üzerinde Bizans te'siri aramak imkânsızdır. Eğer bu hususta *Karabacek*'in iddiası vechile Bizans'ın eski bir

Paris 1900, p. 649, 654; Cl. Huart, la Perse antique et la civilisation iranienne, Paris 1925, P. 180-181; A. Christensen, İranda, bu hil'at usûlünün pek eski olduğunu, muahharan İslâm Halifelerinin bu hususta Sasânîleri taklit ettiklerini, ve onlardan bu âdetin bütün İslâm dünyasına yayıldığını söylüyor (l'Empire des Sassanides, p. 100).

[1] Grohmann'ın makalesine müracaat .

[2] Aynı makaleye müracaat (Karabacek, Papyrusprotokolle, S. 27) den naklen .

[3] Maamafi Grohmann da bu meselede Eski Şark te'siri iddiasının kolayca reddedilemeyeceği fikrindedir .

[4] Çin imparatorlarının da taltif maksadiyle Türk prenslerine hil'atler verdiğini, bu hil'atlerin—muahharan Memlûkler'de gördüğümüz gibi—muhtelif rütbelere göre muhtelif renklerde olduğunu, ve bu hil'atin yalnız elbiseden ibaret olmayıp—yine Memlûklerde ve sair bir takım İslâm ve Türk devletlerinde olduğu gibi—ayrıca bâza teferruatı da meselâ hil'atin derecesine göre altın veya gümüş kemer ve saireyi ihtiva ettiğini biliyoruz (E. Chavanne'nın makalesine bakınız: T'oung-Pao, série II, vol. V, p. 15, 36, 42, 46-49) . İslâmlarda hil'at meselesinden oldukça safî surette bahseden Cl. Huart (İslâm Ansiklopedisinde) gibi Grohmann da tiraz hakkındaki kıymetli makalesinde, Çinlilerdeki bu âdetten tamamiyle bihaber kalmış, ve Eski Türk ve Mogol devletlerinde hil'at ve tiraz meselesinden gayet nakıs surette bahsetmiştir. Biz, büsbütün başka ve mahdut bir maksatla, yani hil'at meselesinde Bizans te'siri olup olmadığını göstermek için yazdığımız bu satırlarda, onların ihmal ettikleri bu noktaları işaret etmeyi faydalı gördük .

[5] Mogollar'da hil'at meselesi hakkında Mogol devri tarihlerine bakınız (meselâ: Cihanküşa -y- Cüvaynî, c. 2, s. 25) . Mogollara halef olan muhtelif devletlerde, mesela Altun-Ordu'da (İbn Batûta, c. I, s. 381), İlhanîler'de, Celayirler'de, Timurîler'de, ilh ... bu âdet devam etmiştir. Türk devletlerinde hil'at meselesi büsbütün müstakil bir mevzu teşkil ettiğinden, mevzuumuzdan uzaklaşmamak için yalnız bu âdetin mevcudiyetini kayıt ediyoruz.

te'siri varsa, onu Osmanlılar'dan çok evvelki zamanlarda, yani Emevîler'de ve Fatımîler'de aramak şüphesiz daha doğru ve daha mantıklı olur.

VI — Tahkir usûlleri.

Osmanlı devrinde tahkir ve tezlil için sakal kesmek, eşeğe bindirmek, erkeklere kadın elbisesi göndermek gibi bir takım usûllere müracaat edildiği malûmdur [1]. Bu usûllerin tahkir ve tezlil vasıtası olarak Bizanslılar'da da kullanıldığını biliyoruz [2]. Meseleyi tetkik etmeksizin yalnız Osmanlı ve Bizans saraylarındaki bu usûllerin benzeyişini nazarı itibara alacak olursak, bu hususta da Osmanlılar'ın Bizansı taklit ettiklerini iddia edebiliriz. Halbuki, bu tahkir ve tezlil usûllerinin Osmanlılar'dan evvelki İslâm devletlerinde de mevcut olduğunu tarihî membalar bize gösteriyor: sakal kestirmek daha Abbasîler devrinde bir tahkir alâmeti olduğu gibi [3], Samanîler'de de eşeğe bindirmek bir tezlil vasıtası idi [4]. Sonra, tahkir maksadiyle kadın elbisesi göndermek gerek Sasânîler'de gerek Romalılar'da müşterek bir âdeti [5]. Muhtelif İslâm ve Türk devletlerinde bu âdetlerin mevcudiyetine dair daha bir çok deliller zikredilebilir. Görülüyor ki bu meselede de Osmanlılar üzerinde Bizans te'siri mevzu bahis olamıyor. Eski Şark saraylarında müşterek bir âdet, menşei ne her olursa olsun, İslâm saraylarına intikal etmiş ve Osmanlılar devrinde de devam eylemiştir.

[1] Eski Osmanlı an'anelerini pek iyi bilen Âşık Paşa Zade diyor ki: "zaman-ı evvelde taraklı ve hürmetli sakallar olurdu. Kaçan bir kişiye padişah hışmeylese sakalın kesip eşeğe bindirirdi. Şimdiki zamanda sakalların kendi elleriyle keserler ve eşeğe binmek hod âdetleridir., (İstanbul basması, s. 40-41). Maamafi, ceza olmak üzere sakal kesmek âdetinin xvi ncı asırda da mevcudiyetini Kanunî Süleyman devrinde tertip edilen Kanunnâme'den öğreniyoruz (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'na ilâve olarak neşredilen "Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 7). xvi ncı asırda ceza olarak sakal kesildiğini ve bunun Türkmenler arasında büyük bir tahkir alâmeti olduğunu, "Âli., den naklen Peçevi tarihinde mevcut bir kayıt bize gösteriyor (c. I, s. 118). Tarihî membalarda bunu teyit edecek daha bir çok misaller bulunabilir.

[2] Bizans tarihinde buna pek çok misaller vardır. Tahtından indirilen İmparatora hakaret için saç ve sakalının tıraş edilerek topal bir deveye bindirildiğini (Ch. Diehl, Byzance, p. 155), azledilen Patrikin saç ve sakalının tıraş olunarak eşeğe bindirildiğini (N. lorga, Y a-t-il eu un Moyen-Âge byzantin, B. S. A.R., tom. xiii, p. 2), harpte cesaret göstermeyen zabıterin kadın elbisesi giydirilerek ve bir eşeğe bindirilerek halkın yuhaları arasında Forum'da doluşturıldığını (F. Chalandon, Les Comnène, II, Paris 1912, p. 610) biliyoruz.

[3] Medeniyet-i İslâmiye tarihi, c. IV, s. 318.

[4] Nerchakhy, Description du Boukhara, p. 189.

[5] A. Christensen, l'Empire des Sassanides, p. 101.

VII — "Alay,, ve "Efendi,, kelimeleri.

Bizans'ın Osmanlılara te'sirini göstermek için daima zikrolunan iki delil, "alay,, ve "efendi,, kelimeleridir. Bizans'ın Osmanlılar'la değil hattâ daha Selçukiler'le temasından çok evvel Bizansta mevcut olan "allagiyon,, kelimesi, iptida, seferde İmparatorun maiyetindeki askere verilen bir isim olarak malûmdur; XIII üncü asırda ise, ordunun bir cüzütamına bu ismin verildiği görülmüyor [1]. Bu itibar ile *Ernst Stein*'in türkçedeki "alay,, kelimesini bundan almış addetmesi pek doğrudur [2].

"Efendi,, kelimesine gelince, Bizans'tan Türklere geçtiği muhakkak olan ve şimdiye kadar epeyce tetkik edilen bu kelime hakkında burada izahata girişecek değiliz [3]. Yalnız, bu kelimenin Anadolu türkçesine ne zaman geçtiği şimdiye kadar tesbit edilmediğinden, bu hususta kısaca malûmat vermek istiyoruz: Anadolu'da XIII-XIV üncü asırlarda kullanıldığı o devir eserlerinden anlaşılan "efendi,, kelimesini "İbn Batûta" kaydetmiş olduğu gibi, Eflâkî Menakibi'nde de yine bu kelimeye rasgeliyoruz; bunlardaki kullanım tarzı, kelimenin rumca aslına tamamiyle te-tetabuk ediyor: Mevlânâ'nın kızı "Melike Hatun,, daha ziyade "Efendi - Poulo=Efendimizin Kızı,, lâkabıyla anılıyordu [4]; Kastamoni Emîrinin kardeşine "Efendi,, unvanı veriliyordu [5]. İkinci Mehmed'in Galata ahalisine vermiş olduğu meşhur rumca fermanda dahi, Fatih'in kendisi için "Efendi,, unvanını kullandığını

[1] Ernst Stein, Untersuchungen zur spatbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgeschichte (MOG, Band II, I-2 s. 44).

[2] Alay kelimesinin, Osmanlı te'siri altında xvii nci asırda Rus Çarlarının sarayında da kullanıldığını biliyoruz (Dimitrijev, Les éléments de lexique turc dans la nomenclature des faucons du tzar Alexis, Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de l'U. R. S. S., 1962, p. 14, Rusca).

[3] Cl. Huart tarafından İslâm Ansiklopedisine yazılmış olan Efendi makalesine bakınız. Çok sathî olan bu makalede, kelimenin XIII-XV inci asırlarda ne manalarda kullanıldığına dair hemen hiç bir şey yoktur; verilen malûmat daha sonraki devirlere aittir. Jean Psichari'nin 1908 de Louis Havet'ye takdim edilen "Mélanges de Philologie et de Linguistique, p. 387-427" de intişar eden Efendi makalesi dikkate şayandır. Jean Deny iptida "Grammire de la langue turque, § 1158,, de bu kelime hakkında basit malûmat vermiş olduğu gibi, ahiren de "Sommaire des Archives turques du Caire, p. 61, 561" de bu hususta tafsilât vermiştir. Ona göre Grand Seingneur lâkabı rumca "Megas Aphantis,, in tercümesinden ibarettir, ve Löwenklaus zamanında henüz kullanılıyordu (Pandectes historiae turcaee, Francfurdi, 1596, p. 104 den naklen).

[4] Cl. Huart, Les Saints des Derviches tourneurs, Paris 1922, tom. 11, P. 429.

[5] İbn Batûta, Şerif Paşa tercümesi, c. 1, s. 353.

görüyoruz [1]. XV inci asrın son nısfından itibaren "Efendi," kelimesinin münevver sınıfa mensup okumuş adamlara verildiğini söyleyebiliriz [2].

XVI — Maddî medeniyette ve iktisadî hayatta Bizans te'siri

Bizans'ın Osmanlı devlet müesseseleri üzerindeki te'sirleri iddiasını ayrı ayrı tetkik ettikten sonra, onun sadece bir mütemmimi olmak üzere, yine Bizans'tan Türklere geçtiği iddia olunan muhtelif mahiyette bazı te'sirleri, veya birden bire hatıra gelebilecek bazı bâriz müşabehetleri kaydedebiliriz. Burada bu muhtelif iddiaları ve müşabehetleri, yukarıda hukukî müesseseler hakkında yaptığımız gibi ayrı ayrı tetkik etmek, mevzuumuzun biraz haricindedir; ancak, umumiyetle Türk-Bizans medenî münasebetleri hakkında mevcut başlıca fikirleri tenkidî bir surette hulâsa etmek, asıl mevzuumuzun daha iyi aydınlanması için de faydalı olabilir.

Makalemizin ilk kısmında kısaca zikrettiğimiz gibi, maddî medeniyet itibariyle Türkler'in Bizanslılar'dan çok müteessir oldukları daima iddia edilmiştir: inşaata, bir takım san'atlara, gemiciliğe, madencilige ait bir çok tâbirlerin türkçeye rumcadan geçtiği söyleniyor. Türkçe gemicilik ıstılahlarında rumcadan başka italyancanın te'siri olduğunu söyleyebiliriz. XIII-XIVüncü asırlarda Bizans bahriyesi müthiş bir inhitata uğramış ve büyük italyan ticaret şehirleri Şark denizciliğini ele almış olduklarından, Türkler'in onlardan da müteessir olmaları pek tabiidir. Madencilik gibi mahallî san'atlarda da Türkler'in eski Bizans an'anelerini devam ettirdikleri tahmin olunabilir [3]. Kıyafetlerde ve kostümlerde Bizans te'sirinin çok bâriz olduğunu gösteren maddî deliller vardır. Hulâsa, maddî medeniyet itibariyle Bizans'ın Türkler üzerinde müessir

[1] Hammer, Histoire, 11, p.523; N. Iorga, B. S.H.A.R., tom. II, No.1, p.12-13.

[2] Psichari bu kelimenin Th. Spandouin Cantacasin'in „Petit traite de l'or. des Turcs" ünde mevcudiyetini kaydediyor,

[3] Rumelide, daha Sırp devleti zamanında madencilikle işgal eden Sakson kolonileri vardı ki, bunlar, Osmanlı hakimiyeti altında da uzun müddet bu işlerle işgal etmişlerdir. Osmanlı devrinde bunlara mahsus yapılan kanunnâmelerden biri, Fehim Spaho tarafından Sırp-Hırvatça tercümesiyle birlikte Bosna Müzesi Mecmuası'nda (Glasnik Bos., XX-XXV, 1913, 133-194) neşredilmiştir. Almanca ıstılahlarla dolu olan bu kanunnâme'nin, onlara ait daha eski bir kanunun türkçe tercümesinden ibaret olduğunu C. Jireček söylüyor (La Civilisation serbe au Moyen-Âge, trad. fran. de L. Eisenmann, Paris, 1920, p. 29). Mahallî an'anelere çok riayetkâr olan Osmanlı idare sisteminin bu hususiyeti düşünülürse, yukarıki noktaî nazarıımızın doğruluğu daha iyi anlaşılır. Bu hususta tafsilât "Orta-Zaman'da iktisadî ve malî Türkiye," adlı eserimizdedir.

olduğu tarihî bir hakikattir. Ancak, bütün bu te'sirlerin mahiyetini, derecesini, ve bilhassa zamanını—yâni Osmanlılar zamanına mı, yoksa Selçukîler zamanına mı ait olduğunu—tayin için uzun tetkikata ve müstakil monografilere ihtiyaç vardır. Daha Osmanlılar'dan evvel, eski Anadolu şehirlerinde asırlarca beraber yaşayan Türklerle Rumlar arasında bir çok âdetlerin mübadele edildiği pek tabiidir. Rum âlimi *Ph. Kukules* umumiyetle Türklere isnat edilen muhtelif âdetlerin ve meselâ tesettür meselesinin Türklere Bizans'tan geçtiğini iddia etmektedir ki [1], ondan evvel de ileri sürülmüş olan bu mutalaada her halde bir hakikat hissesi olduğunu söyleyebiliriz [2]. Selçukîler ve Osmanlılar devrinde şehirli Türklerin muâseret adabı, yaşayış tarzları daha iyi tetkik edilecek olursa, belki bir takım Bizans te'sirlerinin daha meydan çıkacağı tahmin olunabilir.

Bizans an'anelerinin bilhassa şehir teşkilâtında ve iktisadî mekanizmada devam ettiğini tahmin ettirecek bâzı müşabehet noktaları ilk nazarda göze çarpmaktadır: Meselâ, Bizans ve Trabzon, Selânik gibi büyük merkezlerde, mahallelerin ayrı kapılarla birbirinden ayrılmış olması, geceleri bu kapıların kapanması, gece bekçilerinin mevcudiyeti, muahharan Osmanlı devrinde de aynen göze çarpar [3]. Bizans esnaf teşkilâtıyla Osmanlı devri esnaf teşkilâtı arasında bâzı müşabehet noktaları pek bâriz olduğu gibi, Bizans devrinde muhtelif esnafa mahsus ayrı ayrı çarşılar olması âdeti Osmanlılar devrinde de devam etmiştir [4]. Bizans İmparatorlarının yabancı tacirleri memleketlerine celp için verdikleri imtiyazlar, yâni kapitülasyonlar, yalnız Osmanlılar'da değil, Selçukîler'de, hattâ Ak-Deniz kıyılarına hâkim muhtelif İslâm devletlerinde de mevcuttu. Dahilî ve haricî ticaretin inkişafı için Bizans'ın takip ettiği bâzı usûller, Selçukîler ve Osmanlılar devrinde

[1] Byzantinische Zeitschrift, Dreissigster Band, Festgabe A. Heisenberg, 1929-30, S. 180-185.

[2] Ziya Gök Alp, Yeni Mecmua'nın 14-17 nci numaralarında müntezir aile ahlâkı adlı makaleler silsilesinde, umumiyetle İslâmiyete tesettür usûlünün girmesinde Bizans ve İran te'siri olduğunu söylemektedir. Türklerin bu tesettür âdetini doğrudan doğruya Bizans'tan değil, İslâm an'anelerinden aldıkları tahmin olunabilir. Maamafî, Anadolu şehirlerinde, Bizans'ın doğrudan doğruya te'siri ihtimali de mevcuttur. Her halde bu mesele de ayrıca tetkike muhtaçtır; ve Kukules'in sathî makalesi meseleyi lüzumu kadar tenvir etmiş değildir.

[3] Henri Grégoire, Les Veilleurs de nuit à Trébizonde, Byzantinische Zeitschrift, XVIII, p. 490 et suiv.

[4] Tafsilât için bakınız: Orta-Zaman'da iktisadî ve mali Türkiye.

de devam etmişti: ticaret yollarının emniyeti maksadiyle, mühim merhalelerde, ticaret kervanlarını istiap edebilecek kervansaraylar inşası âdetinin Bizans'ta mevcudiyetini *O. Tafrali* söylediği gibi[1], mühim geçit noktalarının muhafazası ve kervanların oralarda taarruza uğramaması için hükümet tarafından derbentçiler ikamesi âdetinin Bizans'ta da bulunduğunu *Iorga* iddia etmektedir [2]. *G. I. Bratianu*'ya göre, Bizans İmparatorluğunun payitaht ve ordu iaşesi hususunda takip ettiği usûl ile Osmanlılar tarafından takip edilen usûl arasında büyük bir müşabehet mevcuttur ; Bizans'ın azametli zamanlarında İstanbul'un iaşesi için takip edilen siyaset, Osmanlı İmparatorluğu zamanında da aynen tatbik olunmuştur[3].

Ancak, bütün bu benzeyiş noktalarını tesbit ve bunlarda Bizans te'siri ihtimalini kabul etmekle beraber, bu meselelerde doğrudan doğruya Bizans te'siri olduğuna derhal hükmetmemeliyiz. Buna kat'î surette hükmedebilmek ve bu te'sirin derecesini ve zamanını tayin edebilmek için, Orta-Zaman İslâm şehir teşkilâtını, Bizans ve İran ile de mukayese suretiyle esaslı bir tarzda tetkik etmek, ve bu tetkiki Selçukîler devri Anadolu şehirleriyle Osmanlılar zamanındaki Rumeli şehirlerine de teşmil etmek lâzımdır. İslâm - Türk devrindeki iktisadî teşkilâtta ve esnaf cemiyetlerinde Bizans te'siri olup olmadığını anlamak için de büyük ve esaslı mesaiye ihtiyac vardır. Bütün bu meseleler henüz derin bir karanlık içinde bulunurken, mukayeseler yapmak ve müsbet neticelere varmak imkânı tasavvur edilemez. Tetkiki nisbeten daha kolay olan ve şimdiye kadar üzerinde oldukça çalışılmış bulunan mimarî tarihî meselelerinde bile Bizans'ın İslâm ve Türk mimarilerine te'sir derecesi hakkında ne kadar mütehalif fikirler ileri sürüldüğü malumdur. Bu hakikat meydanda iken, şimdiye kadar hiç düşünülmemiş, tetkiki çok büyük mesaiye müftakir meseleler hakkında hükümler vermenin ilmen imkânsız olduğu kolayca teslim olunur.

[1] O. Tafrali, Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913, p. 123; bu müellif, Texier ve Pullan'ın "L'Architecture byzantine," adlı eserine istinaden, ikinci Murad'a isnat olunan bir Kervansarayın Bizans eseri olduğunu iddia ediyor. Bu mesele hakkında tafsilât yukarıda zikredilen eserimizdedir.

[2] N. Iorga, Histoire des Etats balcaniques, p. 29. Maamafî bu usûlün yalnız Osmanlılar'da değil, Anadolu Selçukîleri'nde, İlhanîler'de ve daha sair Türk devletlerinde de mevcut olduğunu ilâve edelim. Buna yalnız Osmanlılar'da veya Anadolu Selçukîleri'nde tesadüf edilseydi, o vakit bir Bizans te'sirinden bahsetmek kabil olurdu. Bu mesele hakkında "Orta-Zaman'da iktisadî ve malî Türkiye," adlı eserimizde uzun tafsilât vardır.

[3] G. I. Bratianu, La Question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane, Byzantion, tome V, p. 94, 103-106.

V

Osmanlı İmparatorluğunun, bilhassa İstanbul fethinden sonra, Bizans'tan aldığı iddia olunan hukukî müesseseleri, ve onlarla alâkadar bâzı âdetleri, makalemizin başında izah ettiğimiz tarihf usûle göre, birer birer tetkik ettik. Bu uzun tetkikten çıkan neticeleri, artık vuzuh ve emniyetle hulâsa ve tesbit etmek kabildir:

I. Osmanlı devletinin, İstanbul fethinden sonra, devlet müesseselerini yeni baştan tertip ve tensik ettiği iddiası, tarihf şe'niyete uygun değildir. Fatih kanunnâmeleri, daha İstanbul fethinden evel tekarrür etmiş olan esasları tesbit eden birer vesikadır; onların ihtiva ettiği ahkâmın evvelâ ne zaman vazolunduğunu bu kanunnâmelerden anlamak mümkün olamaz; çünkü, daha muahhar Osmanlı kanunnâmeleri gibi, Fatih kanunnâmeleri de, hükümdar tarafından bir kül halinde ısdar olunan ahkâmı muhtevi resmî bir vesika değildir. Muhtelif zamanlarda vaz ve tadil edilen ve Dîvanda mukayyet bulunan hükümlerin — onları tatbikle mukellef devlet memurları için bir kolaylık olmak üzer — tevkîf veya nişancı vazifesini ifa eden bir zat tarafından cem ve tertibinden vücude gelmiş hususî mahiyette birer nizamât mecmuasıdır. Binaenaleyh, bunlara "Fatih kanunnâmeleri," demekten ziyade "Fatih devrinde toplanmış kanun mecmuaları," demek daha doğrudur. Hiç şüphe yokki bu kanun mecmualarının tertip edildiği sırada, onlarda mevcut ahkâm mer'î bulunuyordu; fakat o nizam ve kanunlar aceba ne zamandanberi mer'î idi? Muhtelif zamanlarda ne gibi tadilâta uğramıştı? İstanbul fethinden sonra Fatih onların üzerinde bâzı değişiklikler yapmışmıydı? Bunlara henüz kat'î ve sarîh bir cevap verilemez. Yalnız şurası muhakkaktır ki, *Fatih devrinde, ne saray hayatında, ne devletin umumî müesseselerinde hiç bir esaslı tahavvül olmamış, ve içtimai hayatın diğer şubeleri gibi, Osmanlı devletinin hukukî tekâmülü de tabii mecrasını takip edip gitmiştir.* Osmanlı müesseseleri tarihi için esasî bir ehemmiyeti haiz olan bu netice tesbit edildikten sonra, Bizantinistlerin mantikî istidlâllerine başlıca esas teşkil eden istinat noktası temelinden yıkılmış oluyor.

II. Osmanlı devletinin idarî teşkilâtı, malî usûlleri, saray âdetleri hakkında ayrı ayrı yaptığımız tetkikat, bu müesseseler üzerinde Bizans te'siri iddiasını tamamiyle cerhetmiştir. Pek mahdut bâza şeylerde, meselâ Osmanlı bahriyeciliğinin inkışafında, "alay," ve

“efendi,, kelimeleri gibi bir iki noktada Bizans te’siri görünüyor; fakat bu te’sirler de İstanbul fethinden çok evvel, hattâ Anadolu Selçukîleri zamanında vukua gelmiş ve Osmanlılara belki de onlardan intikal etmiştir. Osmanlı devrinde belki bâzı mahallî vergilerin Bizans’tan kaldığı kabul olunabilir; fakat bu tahminin tarihî bir hakikat gibi kabulü için henüz tetkikata ihtiyaç vardır. Bizans’tan alındığı şimdye kadar en kat’î surette iddia olunan bir çok memuriyetlerin, saray âdetlerinin, vergi ve tımar sistemlerinin ise Osmanlılar’dan evvelki Türk-İslâm devletlerinden intikal etmiş olduğu, yukarıki sahifelerde verilen izahat sayesinde artık kat’î olarak anlaşılmıştır. Bizans ve Osmanlı müesseseleri arasında, sırf haricî müşabehetlere bakılarak ve evvelce edinilmiş fikirlere istinat edilerek mantıkî istidlâl tarikiyle kurulan rabıtalara, doğrudan doğruya tarihî şe’niyeti istihdaf eden génétique ve comparatif usûl karşısında yıkılmış, ve Bizans müesseseleriyle hiç bir alâkaları olmadığı kat’iyetle anlaşılan muhtelif Osmanlı müesseselerinin menşe’leri ve tekâmülleri de oldukça vuzuh ile te’ayyün etmiş bulunuyor: *Osmanlı devleti, Anadolu Selçukîleri saltanatının idarî an’anelerine varis olmuş ve kısmen İlhanîler’in ve Memlûkler’in te’siri altında kalmış bir Türk-İslâm saltanatıdır.*

III. Osmanlı devletinin Orta-Zaman’daki bu umumî seciyeleri bir defa tayin olunduktan sonra, onu bütün müesseseleriyle, siyasî an’aneleriyle “Bizans’ın islâmlaşmış bir devamı,, sayan noktayı nazarın yanlışlığı da meydana çıkmış oluyor. Balkanlarda Tuna hududunu geçtikten ve Şarkta Suriye ile Mısır zaptettikten sonra, Kafkas dağlarından Basra körfezine ve Bağdat’tan Peşte’ye kadar büyük bir imparatorluk halinde inkişaf eden, XVI asrın en muazzam siyasî ve askerî kuvveti mahiyetini alan [1], umumî Avrupa siyaseti üzerinde şiddetle müessir olan [2], Hint Denizlerinde Portegiz nüfuzunu kırmağa çalışan [3] Osmanlı devleti, Orta Za-

[1] H. Hauser et A. Renaudet, Les débuts de l’Âge moderne, p. 392-395. Maamafî bu müelliflerin Osmanlı İmparatorluğunun dahili müvazenesi ve kuvvet membarları hakkındaki fikirleri, selefleri gibi, çok yanlıştır: Osmanlı devletinin başlıca kuvvetini Yeniçeriler değil, bilhassa Tımarlı Sipahisi teşkil ediyordu .

[2] Bu asırda Avrupada artık Ehl-i Salîp zihniyetinin ortadan kalktığını, Hristiyan devletlerin sırf kendi siyasî menfaatlerini gözeterek İslâm devletleriyle ve Osmanlılarla ittifaklar aktinden çekinmediklerini, ve Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa devletleri manzumesine girerek umumî siyaset üzerinde faal bir röl oynadığını görüyoruz (H. Hauser, La Modernité du XVI e siècle, Paris 1930, p. 81-82) .

[3] Longworth Dames, The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the sixteenth Century (J. R. A. S., 1921).

man'da değil fakat Yeni-Zaman'da oynadığı cihanşümül tarihî röl itibariyle, bâzı cihetlerden Bizans ile mukayese edilebilir: Bizans nüfuzunun sarsılmasından sonra Balkan milletleri arasında başlayan ve Türklerin Rumeliye geçmesiyle hâd bir şekil alan anarşi, Osmanlı İmparatorluğu sayesinde ortadan kalktı; ve bu İmparatorluk kadrosu dahilinde Balkan hristiyanları -Bizans'ın kudretli zamanlarında olduğu gibi- sulh ve sükûna, nisbî bir refaha kavuştular [1]; Şark Kilisesi Lâtin tahakkümünden kurtuldu. Bizans İmparatorluğu, Ortodoks mezhebi ve Rum lisanı gibi iki büyük temsil vasıtasına malikti; *Osmanlı imparatorluğu da İslâm dininin sünnetlik şeklini ve Türk lisanını iki büyük temsil makinası gibi kullandı*. İstanbul sarayının ve İmparatorluk nüfuzunun cazibesi altında bu makinelerin çarklarına kapılan muhtelif unsurlardan, koyu müslüman ve sağlam Osmanlı tipleri çıktığını görüyoruz [2]. Balkanların dünkü hattâ bugünkü etnolojik simasında, içtimaî müesseselerinde, medeniyet eserlerinde Osmanlı İmparatorluğunun sağlam ve azametli izlerini, asırlarca mahkûmiyet hatırasının şiddetlendirdiği millî kin ve taassuplarına kapılarak o izleri imhaya çalışan Balkan milletlerinin gayretine rağmen, halâ bulma' mümkünüdür: bir Bulgar âlimi, Balkanlarda bugün bile göze çarpan en bâriz medeniyet eserlerinin Osmanlı devrinden kaldığını itiraf ediyor [3]; Balkanlarda halâ yaşayan Türk kütlelerinden başka, İslâmiyet dairesine girmiş Arnavutlar, Boşnaklar da

[1] H. Hauser et A. Renaudet'in yukarıda zikredilen eserine müracaat, s. 393. Bu müellifler, Osmanlı idaresinin, Hristiyan tebaayı ihtida ettirmeğe çalışmadığını söylemekte çok haklıdır. İorga da bu noktayı nazarı müdafaa etmekte, ve Osmanlı idaresinin Hristiyan tebaaya karşı hiç bir taassup fikriyle meşbu olmadığını, bil'akis, büyüklerin mezalimine karşı raayanın Padişaha şikâyet ettiklerini ve bu şikâyetlerin dâima raaya lehine netice verdiğini ve zalimlere büyük cezalar verildiğini kaydetmektedir (Histoire des États Balcaniques, Paris 1925, p. 30-31). Osmanlı devletinin hristiyan tebaasına karşı nasıl bir siyaset takip ettiği ve muhtelif hristiyan unsurların Osmanlı hakimiyeti devrindeki vaziyetleri ayrıca tefkik edilmeğe muhtaçtır. Bu mesele hakkında hazırladığımız bir tetkik-nâmeyi yakında neşretmek ümidindeyiz.

[2] XVI-XVII nci asırlarda, bilhassa Rumeli serhatlerinde bu tiplere tesadüf etmekteyiz. O devirlere ait tarihî membalarda ve Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde bu tiplerin canlı tasvirleri mevcuttur.

[3] Meşhur Sırp âlimi Tsivitch, Makedonya'nın Bulgar değil Sırp olduğunu isbat için yazdığı bir müdafaa-nâmeye, Makedonya'da Bulgar medeniyeti maddîyesine ait hiç bir eser olmadığını kaydetmişti. Buna karşı bir Bulgar âlimi diyor ki: "Eğer maziden kalan âbidelerin mîkdarından siyasi neticeler çıkarılmak isteniyorsa, Makedonya'daki Türk âbidelerinin sairlerine faik olduğu muhakkaktır., (J. Ivanoff, La Question Macédonienne, Paris 1920 p. 224).

doğrudan doğruya Osmanlı İmparatorluğunun canlı eserleridir. Türk dilinin ve Türk harsinin derin ve bârız izlerini Balkan milletlerinin lisanlarında, halk edebiyatlarında, âdetlerinde bulmak için, lisanîyatçı veya etnograf olmaya hiç ihtiyaç yoktur. Yalnız Bulgarlar'da ve Sırlar'da değil, istiklâllerini onlardan önce kazanan Yunanlılar'da ve Rumenler'de bile Türk harsinin te'siri hâlâ görülür. Gözümüzü İmparatorluğun diğer sahalarına çevirecek olursak, Şimalî Afrika'da, Irak'ta, Suriye'de, Kırım'da, hülâsa bütün eski Osmanlı memleketlerinde İmparatorluk devrinin izlerini, bakıyelerini görebiliriz [1]. Osmanlı harsinin tarihi tetkik edilecek olursa, Bagdad'dan Peşte'ye ve Cezayer'den Kefe'ye kadar İmparatorluğun muhtelif merkezlerinde, muhtelif milliyetlere mensup insanların aynı müşterek hars dairesinde yaşadığı, Türk lisan ve edebiyatına hizmet ettiği görülür. İslâmiyeti kabul etmiş Boşnaklar'ın, Arnavutlar'ın, Rumların, hattâ Macarlar'ın, kendi dillerini yazmak için Arap elifbesi almak tecrübesinde bulunmaları da, yine Osmanlı İmparatorluğunun medenî te'sirlerindedir [2]. Anadolu'daki Rumlar ve Ermeniler de—daha Selçukîler zamanından başlayarak—Türk harsinin çok kuvvetli te'siri altında kalmışlardır[3].

Bütün bu izahat gösteriyor ki, Osmanlı İmparatorluğu, bazıları'nın iddiası gibi „ilk mağlubiyette" çadırlarını toplayıp geldiği istepelere dönen ve hakimiyetinden hiç bir iz bırakmayan barbar göçebelerin kurduğu geçici bir devlet" değildi. Mükemmel teşkilâta malik, sağlam esaslara dayanan hakiki bir İmparatorluktu. Ancak, Osmanlı devletinin, Yeni-Zaman'ın mutlakîyetçi devletlerine örnek olacak derecede muntazam idare teşkilâtına malik olması ve Orta-Zaman Garp feodal sistemine müstenit devletlerden farklı ve Yeni-Zaman'ın devlet telâkkisine yakın bir devlet mahiyetini alması, neden ileri geliyor?.. Bugünkü Avrupa tarihçilerinin iddialarına göre, bunu her şeyden evvel Bizans te'sirine atfetmek lâzımdır. Halbuki, bu makalemiz kat'î surette ispat etmiştir ki, Osmanlı Devletinin hakimiyet telâkkisi ve idare sistemi üzerinde Bizans'ın hemen hiç bir te'siri olmamıştır. Bundan başka, Avrupa

[1] Bu memleketlerde muhtelif medeniyet unsurlarında bu Osmanlı - Türk te'sirini görmek kabildir: mimarîde, lisan ve edebiyatta, âdetlerde, hülâsa medenî hayatın bütün şubelerinde bu te'sirleri ayrı ayrı araştırmak lüzumu vardır. Mevzuumuzun haricine çıkmamak için burada bu meseleler hakkında en umumî malûmat bile veremiyoruz.

[2] İslâm Ansiklopedisinde Osmanlı - Türk edebiyatı hakkındaki makalemizde bunlardan umumî surette bahsedilmiştir.

[3] Bu hususta bir fikir edinmek için "Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı üzerindeki te'siri", unvanlı makalemize bakınız (Edebiyat Fakültesi Mecmuası; c. 2, sayı 1, s. 1-30).

tarihçilerinin şimdiye kadar nedense hiç düşünmedikleri diğer mühim bir nokta vardır ki, o da bu nokta-i nazarımızı tamamiyle teyit eder: Osmanlılar XIV üncü asırda Bizans'la temas ettikleri zaman, yahut XV inci asırda İstanbulu alarak Bizansa vâris oldukları esnada, Bizans İmparatorluğu artık eski Şarkî-Roma değildi; hudutları daralmış, teşkilâtı bozulmuş, eski muhteşem imparatorluk hatıralarını bir gölge halinde bile aksettiremeyen zayıf ve feodal bir Orta-Zaman devleti idi [1]. Bununla, ikinci Mehmed'in merkeziyetçi imparatorluğunu her hangi bakımdan olursa olsun mukayese etmek imkânsızdır. Bunlar arasında, sathî benzeşimlerden çok fazla, derin ve hakikî tezatlar vardır. İşte bu noktadan da, Osmanlı Devletini Bizans'ın islâmlaşmış bir devamı gibi telâkkiye imkân olmadığı görülüyor. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, hukukî müesseselerinin esasını Orta-Zaman Türk-İslâm saltanatlarından alan Osmanlı Devletinin, XIV-XVI ncı asırlardaki hukukî tekâmülü hakkında burada izahata girişmek mevzuumuzun haricindedir; yalnız, bir defa daha tekrar edelim ki, *bu te-kâmül üzerinde, Osmanlılar'ın İstanbul fethinden önce ve sonra Bizans ile temaslarının hiç bir esaslı te'siri olmamıştır*.

VI

Rambaud ve muakkiplerinin, mekalemizin ilk kısmında izah edilen faraziyeleri bu suretle yıkıldıktan sonra, mekalemizin ikinci ve üçüncü kısımlarında temas ettiğimiz esasî bir nokta üzerine dönebiliriz: Osmanlı devletinin, hukukî müesseselerinin esasını Bizans'tan değil fakat Orta - Zaman Türk - İslâm saltanatlarından

[1] Bizans İmparatorluğu daha Komnen'ler zamanında eski romen mahiyetini kaybederek, „askerî bir aristokrasi tarafından idare edilen feodal bir devlet” şeklini almıştı. İstanbul'un Lâtinler tarafından zaptından sonra ise Rum İmparatorluğu birbirinden ayrı üç parçaya ayrıldı; Bizans parası, asırlardan beri muhafaza ettiği istikrarını kaybetti; ve merkeziyetçi bir devlet mefhumu yerine, son Paléologue'ların, âdeta feodal diyebileceğimiz rejimi kaim oldu. Bizans'ın Lâtinlerden kurtularak tekrar Rumlar eline geçmesi, hakikatte büyük bir şey ifade etmez: çünkü o sırada bütün ticarî ve sanai faaliyet Akdeniz'in tacir cumhuriyetlerine mensup ecebî kolonilere geçmiş, İmparatorluk eski mali vesaitini kaybetmişti. XIV üncü asırda Balkan milletlerinin İmparatorluk dairesinden çıkarak mustakil devletler kurmağa çalışmaları, Garbi - Anadolu'daki Türk Beyliklerinin ve bilhassa Osmanlılar'ın ilerliyen istiyâsı karşısında Bizans topraklarının mütemadî daralması, ve en sonra Osmanlılar'ın Rumeliyi de istiyâsı, XV inci asırda Bizansa mukadder olan akıbeti hazırladı (G. I. Bratianu, Les Divisions chronologiques de l'histoire byzantine, Bul. de la Sec. hist. de l'Acad. roumaine, tome XVII, p. 48-63; N. Iorga, Y a-t-il eu un Moyen-Âge byzantin, B. S. H, A. R., XIII, p. 1-9).

aldığı neticesine varmıştık. Acaba bu Orta-Zaman Türk-İslâm saltanatları üzerinde Bizans'ın te'siri olmamış mıdır? ve o te'sir sonradan Osmanlılara da bilvasıta intikal etmemiş midir? Meseleyi daha açık ve müşahhas olarak vazedelim: Orta-Zaman İslâm devletleri teşkilâtı üzerinde çok büyük nüfuzu olan Abbasi devletinin hukukî müesseselerinde acaba Bizans te'siri mevcut değil midir? Büyük Selçukîler, doğrudan doğruya değilse de bilvasıta o te'sir altında kalmamışlar mıdır? Bizans ile sıkı temaslarda bulunan ve hattâ bir noktâ nazardan ona halef olan Danişmendîler'de, Anadolu Selçukîleri'nde doğrudan doğruya Bizans te'sirine tesadüf edilmiyor mu? Bu te'sirler Anadolu Selçukîleri'nden Osmanlılara da geçmiş olamaz mı? İşte bir yığın sualler ki, Osmanlı müesseseleri üzerinde Bizans te'siratından bahsedenler, bunları düşünmeğe bile lüzum görmemişlerdir. Halbuki, bir takım noktalarda, yalnız bunlarla da iktifa etmiyerek meseleyi daha derinleştirmek ve bâzı yeni sualler daha vazetmek zarureti vardır: Malûm olduğu üzere, Orta-Zaman İslâm saltanatları Sasânî müesseselerinin büyük nüfuzu altında kalmışlardı; Sasânî - Bizans münasebatını ve bu iki büyük medeniyetin mütakabil te'sirlerini nazarı itibara alırsak, Sasânîler'den İslâm devletlerine geçen bâzı müesseseleri ve âdetleri Bizans'ta da bulmak kabil değil midir? Kezalik, İslâmiyetten evvelki Türk devletlerinde bâzı Sasânî te'sirâtı, yahut, Sasânîler-ve ya daha evvelki İran devletleri-vasıtasıyla intikal etmiş Yunan-Roma te'sirâtı mevzu bahis olamaz mı?... Bu istifham noktalarını daha pek çok uzatmak kabildir; ve yalnız Türk hukuku tarihi itibarıyla değil, umumî medeniyet tarihi noktasından da çok mühim olan bu suallerden bir çoğu şimdîye kadar ya büsbütün ihmal edilmiş, yahut pek sathî surette tetkik olunmuştur. Biz burada—daha evvelki devirlere gitmiyerek—Bizans'ın Sasânî imparatorluğu ve İslâm devletleri üzerinde ve mütakabilen Sasânî ve İslâm medeniyetlerinin Bizans üzerinde icra ettikleri te'sirlerden - en umumî hatlarıyla - bahsederek, bu suretle, Bizans'ın Osmanlı müesseseleri üzerinde bilvasıta te'siri meselesine, yâni daha sarîh bir ifade ile, Bizans'ın Osmanlılar'dan evvelki İslâm devletleri müesseseleri üzerindeki te'siri hususuna temas etmek istiyoruz. Asıl mevzuumuzun bir lâhikası hükmünde olan bu sahifeler, bu mühim ve muğlak meseleyi halletmek maksat ve iddiasıyla yazılmıyor; maksadımız, sadece, gerek Bizans, gerek İslâm tetkikatiyle uğraşanların nazarı dikkatini bu mühim mesele üzerine celbetmektir.

İlk-Zaman'da Yakın Şark tarihinin en mühim hadiselerinden

biri, İran ile Yunan-Roma medeniyetlerinin birbirleriyle mücadeleleridir ; bu mücadelelerin Sasâniler devrinde yeniden kuvvetlendiğini görüyoruz. Bu iki büyük medeniyetin bin yıldan fazla süren temasları esnasında birbirinden ıktıbaslarda bulunacakları pek tabiiydi: Keyâniyan (Achéménides) devrinin bir takım an'ane ve müesseseleri, İskender istilâsından sonra teessüs eden muhtelif Asya monarşileri vasıtasıyla, Roma imparatorluğuna intikal etmişti. Roma, Küçük Asya ve Elcezire fütuhâtından sonra, daha çok İran te'siri altında kaldı; Milâdın birinci asrından başlayan bu devamlı te'sir, Sasâni İmparatorluğunun teessüsünden sonra (milâdi 228) büsbütün kuvvetlendi : millî an'anelerinin kuvvet ve kıymetini idrak ederek hakimiyetlerini o sağlam esaslar üzerine kuran bu sülâle zamanında , İran İmparatorluğu, o aralık dahilî karışıklıklar arasında bocalıyan , iktisaden ve mânen bitkin bir halde bulunan Roma'ya karşı tefevvukunu pek alâ hissediyordu. Kendi zâfı ve inhitatı karşısında Sasâni devletinin yükseldiğini gören Roma, artık İrani bir örnek gibi telâkkiye başlamıştı. *Diocletien*'in sarayı, mabut mertebesine çıkarılan hükümdarın önünde secde etmek âdeti gibi âdetleriyle, karışık teşrifat kaidelerine bağlı memurları ve hadımlarıyla, bizzat o devir adamlarının da iddia ettikleri gibi, Sasâni sarayının bir taklidi idi. İmparator *Galère*, İran mutlakiyetçiliğinin Roma İmparatorluğuna ithalinden açıkça bahsediyordu; halkın iradesine müstenit olan eski *kayserlik* , adeta bir nevi *hilâfet* şekline inkılâp edecek gibi görünmüştü [1].

Sasâni te'siri Şarkî-Roma'da dahi uzun müddet kuvvetle devam etti [2]; *A. Christensen*, Sasâni ve Romen âdetleri arasında müşa-

[1] Franz Cumont , les Religions orientales dans le Paganisme romain , 4e édit., Paris, 1929, p. 125-131. Kıymetli âlim bu eserinin VI ncı babında Roma'da İran te'sirinden ve bilhassa dinî te'sirlerden uzun uzun bahsetmektedir. Sasâni medeniyetinin icra ettiği bu nüfuz yalnız Garba inhisar etmekle kalmamış, Orta-Asya'da ve bozkırlardaki Türk kabileleri üzerinde de kendini göstermiştir. Şimdiye kadar bilhassa san'at tarihi sahasında yapılan tetkikat bu noktaları tenvir etmişse de, hars tarihinin sair şubelerinde ve bilhassa hukukî müesseselerde böyle bir te'sirin mevcut olup olmadığı henüz layıkıyla tetkik edilmemiştir. Bu makalemizde yalnız hukukî meselelerin tetkiki gayesini takip ettiğimizden, arkeoloji meseleleri hakkında hattâ en umumî bibliyografya malûmatı bile vermiyoruz. Yalnız, Sasâni san'atının inîşar sahası ve te'sirâtı hakkında oldukça mebzul tetkikat ve neşriyat yapılmış olduğunu ilâve edelim.

[2] Bizans İmparatorluğu Eski-Şark monarşilerinin ve bilhassa Sasâniler'in bir çok an'anelerine varis olmuş, ve hattâ hukukî - âmme telâkkilerinde bile bu Şark te'sirinden kurtulamamıştır. G. Millet, Bizans'ın takip ettiği iktisadî siyasetin—yani, devletin bütün iktisadî faaliyetleri üzerinde nâzım ve mütrakıp vazifesini görmesi, eşyaya narh koyması, bâzı ziynet eşyasını, hattâ havayıcı zaruriyeyi inhisar altına alması gibi esasların—Eski Şark monarşile-

behetler bulunduğunu kaydettiği gibi [1], *F. Cumont, N. P. Kondakov, J. Ebersolt* gibi âlimler de Bizans sarayında Sasânî âdet ve kıyafetlerinin, bir takım rütbe ve memuriyetlerin taklit edildiğinden bahsediyorlar [2]. *E. Quatremère*, daha bundan bir asır evvel, Bizans saraylarındaki top ve çevkân oyunlarının İrandan iktibas edildiğini haklı olarak söylemişti [3]. Bizans san'ati üzerinde Sasânî san'atinin te'siri meselesi birçok müellifler tarafından tetkik edilmişse de, burada, mevzuumuzla doğrudan doğruza alakası olmayan bu mesele üzerinde ısrar edecek değiliz: mahiyeti ve te'sir derecesi hakkında ne kadar farklı fikirler yürütülürse yürütülsün, her halde bu te'sirin mevcudiyeti muhakkaktır[4]. Bizans İmparatorluğunun, Eski Şark medeniyetleri izlerini taşıyan bu simasını ve onun şarklı karakterini pek güzel hulâsa eden *Ch. Diehl*, muahharan İslâm âlemiyle ve Şam, Bağdat saraylarıyla daimî temasta ve ticarî ve siyasî çok sıkı münasebetlerde bulunan bu İmparator-

rinin ve bilhassa Lagide'lerin an'anelerine rücu mahiyetinde olduğunu söylüyor (G. Millet, *Sur les Sceaux des commerciaires byzantins, Mélanges offerts à M. G. Schlumberger, Paris 1924, II, p. 306*). Hıristiyan kilisesinin de şiddetle terviç ettiği bu telâkkiler, Orta-Zaman iktisadiyatında uzun zaman büyük bir âmil olmuştur.

[1] A. Christensen, *L'Empire des Sassanides, p. 101*.

[2] Kondakov, Bizans sarayında kullanılan Şark kostümlerinden bâhis mühim bir makalesinde, Bizans İmparatorlarının ve zâbitlerinin alay elbisesi olan "scaramangion", un eski Acemlerin süvari kıyafetinden başka bir şey olmadığını ve bu kostümün bir taraftan Orta-Asya'ya, diğer taraftan Cenubi Avrupa'ya kadar yayıldığını söylemişti (*Les Costumes orientaux à la Cour byzantine, Byzantion I, p 7-49*). F. Cumont, Sahibiye'de yapılan son hafriyat neticelerine istinaden, bu kostümün daha Sasânîler devrinden evvel, Fırat nehrinin romen hududunu bekliyen süvari okçular kıt'aları tarafından kabul edilmiş olduğunu, yani, daha İstanbul'un kuruluşundan evvel bu irani kostümün Fırat garbında Roma İmparatorluğuna tâbi sahalarında intişar ettiğini meydana çıkarmıştır (*L'Uniforme de la Cavalerie orientale, Byzantion, II, p. 180-191*). Saraylarda hükümdarın şahsî hizmetlerine bakanlara o hizmetlerin mahiyetine göre verilen unvanların, muahharan devletin umumi hizmetlerini ifa eden büyük memurlara ve kumandanlara, bâzen bir muayyen memuriyet ismi bâzen de bir rütbe olarak, tevcih edilmesi âdeti, Bizans sarayında da mevcut idi ki, Ebersolt bu an'änenin Eski Şark monarşilerinden intikal ettiğini haklı olarak söylemektedir (*Fonction et dignité du vestiarium byzantin, Mélanges Ch. Diehl, I, p. 88*). Biz bu an'änenin Orta-Zaman İslâm-Türk saltanatlarında da kuvvetle devam ettiğini görüyoruz.

[3] Kûy ve çevkân oyununun eski İran saraylarındaki ehemmiyeti malumdur. Bizans sarayında da pek maruf olan bu oyunu Bizanslıların Fransızlardan iktibas etmiş olacaklarını du Cange vaktiyle iddia etmişti. Halbuki bu meseleyi etraflı bir surette tetkik etmiş olan Quatremère, buna imkân olmadığını, ve Bizanslıların—Araplar gibi—bunu İrandan almış olacaklarını isbat etmekte, ve muhtelif İslâm - Türk saraylarında bu oyunun mevcudiyeti ve ehemmiyeti hakkında uzun tafsilât vermektedir (*Histoire des Mamlouks, I, p. 121-132*).

[4] Tafsilât için *Ch. Diehl*'in "Manuel d'Art byzantin", adlı eserinin iki ciltlik son basmasındaki indekse bakınız.

luğun bir çok noktalardan onlara benzediğini söylüyor: meselâ sarayların ve saray hayatının ihtişam ve debdebesi, teşrifat usûlleri, sarayın ve saray entrikalarının devletin siyasî hayatındaki mühim mevkiî, askerî ihtilâllerin çokluğu, harem hayatı, debdebe ve gösteriş merakı, kan dökmek zevki, ilh.. Bizans'ta olduğu kadar Bagdat'ta da mevcuttu [1]. Maamafî, Bizans ve Bagdat sarayları kadar Sasânî saraylarına dahi tatbik edilebilecek olan bu umumî müşâbehet noktalarını sadece kayıt ile iktifa eden *Ch. Diehl* bu hususta hiç tafsilâta girişmiyor. Acaba Bizans medeniyeti üzerinde ve Bizans müesseselerinde, İslâm medeniyetinin ve devletlerinin ne gibi te'sirleri oldu? Vaktiyle *Hammer*'in iddia etmiş olduğu veçhile, Bizans sarayı Abbâsî sarayından bir takım iktibaslarda bulunmuş mudur? *Iconoclasme* hareketinde İslâmîyetin te'siri olduğunu iddia edenlerin [3] bu noktâi nazarları doğru mudur? İslâmlar'dan Bizanslılara bâzı malî usûller geçtiğini iddia edenler [4] ne dereceye kadar haklıdır? İşte bir takım sualler ki, bunların ayrı ayrı tetkik edilmesi, Bizans-İslâm münasebatı tarihinin aydınlanması için zarurîdir. Yalnız, o tetkikatın neticesine intizar etmekle beraber, İslâm medeniyetinin Bizans üzerinde herhalde müessir olduğunu şimdilik umumî bir surette söyleyebiliriz. Uzun asırlar İslâm dünyasıyla sıkı münasebetlerde bulunan Bizans İmparatorluğunun böyle bir te'sir altında kalmamasına imkân yoktur. Anadolu Selçukîleri'nin Bizans'la asırlarca devam eden daimî münasebetleri neticesinde de, Bizans'ta bâzı Türk te'sirlerine tesadûf edilmesi zarurîdir sanıyoruz: *J. Ebersolt*, Bizans'ta Selçukî mimarîsi te'siri altında vücade gelen eserlerden bahsettiği gibi [5], *E. Stein*'in "çavuş," kelime-

[1] *Ch. Diehl*, *Byzance*, p. 269-270.

[2] Abbâsî halifesi Muktedir'in Bizans İmparatoru Théophile tarafından gönderilen sefaret heyetini kabulünden bahseden *Hammer*, bu hususta tafsilât verdikten sonra, Bizans sarayının Abbâsî saray âdetlerini taklit ettiğini, ve Théophile'in, Bagdat'taki "Darüçğecere," sarayını en küçük teferruatına kadar takliden bir saray yaptığını, ve bu saray an'anelerinin Osmanlılar devrinde İstanbul'da da devam ettiğini söylüyor (*Hammer*, *Histoire de l'Ordre des Assassins*, trad. par *Hellert et de la Nourais*, Paris 1833, p. 292-295). *Ch. Diehl* dahi bu fikre iştirak etmekte ve İslâm san'atının —bilhassa tezyîni İslâm san'atının— Bizans'taki te'sirinden bahsetmektedir (*Manuel d'Art byzantin*, 1ère édition, p. 343-344).

[3] *Ch. Diehl*'in *Manuel d'Art byzantin*'ine bakınız. Ayrıca: *Compte-rendu du premier Congrès international des études byzantines*, Bucarest, 1925, p. 42.- *M. Lhéritier*, *l'Histoire byzantine dans l'Histoire générale*, *Mélanges Ch. Diehl*, I, p. 214.- *Bulletin du Comité international des Sciences historiques*, No. 9, p. 687.

[4] *A. Andréadès*, *Les Juifs et les fiscs dans l'Empire byzantin*, *Mélanges Ch. Diehl*, I, P. 12-13.

[5] *J. Ebersolt*, *Le Grand Palais de Constantinople*, Paris, 1910, p. 149-150, 175.

sini ve çavuşlar teşkilâtını gayet doğru olarak Türkler'den Bizansa geçmiş addettiğini de yukarıda söylemiştik. Acaba bunların haricinde, Bizans üzerinde Selçukî te'sirleri olduğu tahmin edilemez mi? Kezalik, İlhanfler devrinde kozmografya tahsili için Bizans'tan Tebriz'e bir takım şakirtler gittiğini biliyoruz [1]. Acaba bu devrin Bizans üzerinde sair te'sirleri olmamış mıdır? Asırlarca Bizans'la münasebatta bulunan, Bizans ordularında hizmet eden Türk kabiiyelerinden bâzi şeyler Bizansa geçmemiş midir? İşte Türk-Bizans münasebatı tarihinin aydınlanması için de bu meselelerin tenviri lâzımdır.

Maamafi, bütün bunlar, meselenin bir cephesidir; halbuki, Bizans'ın İslâm ve Türk dünyası ile münasebatı tarihi için, meselenin diğer cephesi, yâni - daha Osmanlılar'dan evvel - Bizans'ın İslâm ve Türkler üzerindeki te'sirlerinin tetkiki şüphesiz daha mühimdir. Bir taraftan Yunan-Roma medeniyetinin, diğer taraftan Eski Şark medeniyetlerinin mirascısı olan Bizans, yeni doğan İslâm medeniyeti üzerinde elbette mühim bir te'sir icra edecekti. Mısır ve Suriye de dahil olmak üzere Bizans'ın Asya'daki topraklarının büyük bir kısmını elde eden İslâmlar, oralardaki mahallî harsin te'siri altında kalarak bir takım yeni medeniyet unsurları aldıkları gibi, oralardaki Bizans teşkilâtına ve idare müesseselerine de vâris oldular. Çölden gelen yarı barbar Arap fatihlerinin, devlet kurmak için, kısmen Sasâni ve kısmen Bizans mirasından istifade ve bu iki büyük İmparatorluk müesseselerini taklit ettikleri tabiidir. Bizans te'sirini, en ziyade, payitahtlarını Şam'da kuran Emevîler'de aramak lâzımdır; onların idarî ve malî teşkilâtında, ordularında, saray hayat ve âdetlerinde Bizans'ın kuvvetli izleri bulunmak ıktıza eder. Filhakkâ, Emevîler devrinde, vergi usullerinde, idarî taksimatta, Orduda Bizans an'anelerinin devam ettiğini mutahassıslar iddia ediyorlar. Abbasîler, kısmen Emevîler vasıtasıyla gelen Bizans te'siri altında kalmakla beraber, devletlerinin merkezini Sasâni an'anesiyle meşbû topraklar üzerinde kurdukları ve ilk zamanlarda başlıca İran unsura istinat ettikleri için, devlet teşkilâtında daha ziyade Sasâni te'sirinde kaldılar. Eski İslâm müelliflerinin İslâm müesseseleri üzerinde Sasâni ve Bizans te'sirlerinin mevcudiyetini pek iyi anladıklarını *İbn Haldûn* bize açıkça gösteriyor: Ona göre, İslâm devletlerinde saltanat levazımından addedilen bir takım şeyler, meselâ taht, hükümdara mahsus mühür, ordu tertibatı, askerî muzika, muhtelif renk ve şekillerde bayraklar istiyimli, Tiraz (yâni hükümdarın

[1] R. Guiland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris, 1926, p. 72.

alâmeti mahsusasını muhtevi hil'at), kâmilen Sasânîler'den veya Bizans'tan geçmiştir [1]. Bugünkü tarihçilerin —san'at tarihine ait noktalar müstesna olmak üzere—bu meseleleri tetkik hususunda *İbn Haldûn*'a nazaran öyle çok büyük bir terakki gösteremediklerini kemali esefle itiraf edelim. Eski İslâm devletleri müessesatı üzerinde Sasanî te'siri meselesi, yukarıda pek kısaca bahsetmiş olduğumuz veçhile, çok mühim olmakla beraber, henüz kâfi derecede tetkik edilmemiştir. Bizans te'siri meselesine gelince, bâzı Bizantistler tarafından bilmünasebe ileri sürülen bir takım mutalaa-lar müstesna olmak üzere, bu hususta da hemen hiç bir şey yapılmış olmadığını söyleyebiliriz. Müstakbel tetkikat için bir kolaylık olmak maksadiyle, Bizans'ın İslâm müesseselerine te'siri hakkında şimdiye kadar tesadüf ettiğimiz muhtelif mutalaa ve faraziyelerin başlıcalarını sıralıyalım: Bizans devrinde Mısır'ın mülkî idaresini tetkik etmiş olan bâzı âlimler, meselâ *M. Wilcken*, Bizans devrindeki bâzı vergilerin sonra Arap idaresi zamanında da devam ettiğini söylediği gibi [2], *H. I. Bell* de bu hususta biraz daha ileri giderek, Bizans ve Arap devirlerindeki malî müesseseler arasında pek sıkı rabitalar olduğunu, ve hattâ bâzı eski vergilerin aynen devam ettiğini ileri sürmüştü [3]. Ahiren *M. F. Dölger*, Bizans vergi sisteminin yalnız Araplar tarafından değil, Lâtinler ve Slavlar tarafından da kabul edildiğini meydana koyarak, bunu teyit etmiştir [4]. Maamaff daha onlardan evvel *Van Berchem* Mısır'ın ilk fethinde eski Bizans vergi sisteminin muhafaza edildiğini, hem de İslâm müverrihlerinden naklen, meydana koymuştu [5]. *A. Mez*, İslâmlardaki arâzi ver-

[1] İbn Haldûn, *كتاب العبر وديوان المتدا والخبر*, cilt I, s. 203 ve müteakıp; s. 215 ve müteakıp. Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, türkçe tercümesi, c. I de yukarki meseleler hakkında verilen malûmata müracaat. Tıraz hakkında İslâm Ansiklopedisi'nde Grohmann'ın mekalesine bakınız. Eski İslâm müellifleri bir takım âdet ve müesseselerin İslâmlara Bizans'tan veya Sâsânîler'den geçtiğini itiraf etmemişlerdir. Meselâ "بلاذرى" İslâmlar'da zimâm ve mühür divanını iptida Irak valisi olan "زيد بن ابي" in eski İran padişahlarını takliden te'sis ettiğini söyler.

[2] Wilcken'in Grundzüge'sine istinaden: G. Rouillard, *l'Administration civile de l'Egypte byzantine*, p. 79.

[3] Aynı eser, s. 80. Bu müellif, eserinin sonunda, Mısır'daki Bizans idare usûlüne Araplar'ın varis olduğunu, ve eski usûlün itina ile takip edildiğini söyler: s. 248. Ayrıca bakınız: G. Rouillard, *Les Archives de Lavra, Byzantion*, III, p. 262

[4] M. F. Dölger, *Beitrag zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung*, Byzant. Archiv, 9, 1927, S. 94-95. G. I. Bratiann, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire*, p. 135.

[5] Van Berchem, *la propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers Califes*, Genève, 1886.

gisi ve şahsî vergi sistemlerinin, maglupların bütün teşkilâtıyla birlikte, İslâmlar tarafından alınmış Bizans malî sisteminden başka bir şey olmadığını ileri sürmüştü[1]. *Gaudefroy-Demombynes*, ahfren neşrettiği bir eserde, bu noktaî nazarları tekrar ettiği gibi, Suriye'de Emevîler'in eski Bizans idarî taksimatını muhafaza ettiklerini[2], Dîvan teşkilâtında olduğu gibi Ordu idaresinde ve askerî rütpe-ler hususunda da Bizans ve Sasânî an'anelerine riayet olunduğunu [3], berid ريد يانی resmî posta teşkilâtının kısmen Sasânî leri ve daha ziyade Bizansî takliden vücade getirildiğini söylemektedir [4]. Evvelce *Kremer* ve daha sonra *Welhausen* gibi İslâmiyat mutahassısları tarafından da bu gibi fikirler ileri sürülmüş-tü. Maamafî, bütün bu umumî mahiyetteki mutalaalarda Bizans ve Sasânî te'sirlerinden müsterek surette bahsedilmekte, onları vâzih ve kat'î surette ayırmak ekseriyetle kabil olmamaktadır. Bu husustaki te'fiklerin henüz kâff derecede derinleşmemesinden ileri gelen bu vuzuh-suzluğa *Demombynes*'in eserinde de tesadüf olunmaktadır. Eski İslâm devletlerinde devlet hazinesinin, yâni "Beit al-mâl," in, câmilerdeki hususî kubbeler altında muhafaza edildiği hakkında eski İslâm coğrafyacıları tarafından verilen malûmat, daha muahhar seyyahlar ve tarihçiler tarafından da teyit edilmektedir ki, *Johs. Pedersen* bu âdetde Bizans te'siri olduğunu tahmin etmektedir[5]. Filhakika, ilk İslâm fütuhatının mahiyeti biraz düşünlülecek olursa, İslâmlar eline geçmiş eski Sasânî ve Bizans memleketlerinde mahallî idarenin ve vergi usûllerinin belki aynen ipka edilmiş olduğu kendiliğinden anlaşılır: Mısır'da, Suriye'de, Mezopotamya'da ilk İslâm fatihleri, sadece bir işgal ordusu mahiyetinde idiler; bunlar arasında hesap ve kitabet işlerinden anlıyan idare adamları bulunamayacağı cihetle, mülkî idare aynen eski halinde bırakıldı; Emevîler devrinde bile, yine yerli kâtipler tarafından idare edilen Mısır dîvanında vergi defterlerinin "copt," lisaniyle, Suriye'de rumca, Irak'ta farisî olarak devam ettiğini biliyoruz. Muahharan, Abd al-Melik İbn Mervân, zamanında (hicrî 81 senesinde) Suriye'de idarî ve malî defterlerde arapçanın kullanılmağa başlanıldığını, Haccâc'

[1] A. Mez, die Renaissance des Islâms, p. 42 .

[2] G. Demombynes, le Monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades, Paris 1931, p. 216 (Histoire du monde, publiée sous la direction de M. E. Cavaignac, Tome VII, 1) .

[3] Aynı eser, S. 217, 241, 270, 306, 358, 402 .

[4] Aynı eser, s. 397 .

[5] İslâm Ansiklopedisi'nde Masdjid maddesinde, (La Mosquée et l'administration publique) kısmında .

ın Irak'ta farisî defterleri arapçaya naklettirdiği, Velîd ibn Abd al-Melik zamanında (hicrî 87 senesinde) Mısır harac divanının arapçaya tahvil olduğunu İslâm tarihlerinden öğreniyoruz[1]. Tırazlarda da Bizans devrinden kalan rumca yazıların ve hıristiyanlığa mahsus formüllerin kaldırılarak arapça İslâmî formüller istiyimli, yine Abd al-Melik ibn Mervân zamanında olmuştur [2]. Bu zamandan itibaren idare işlerinin İslâmlara geçmeğe başladığı, daha doğrusu, eski yerli unsurun kısmen ihtida etmek ve arapça öğrenmek suretiyle yerlerinde kaldığı söylenebilir. Maamafî bunu da umumî bir hadise gibi telâkki etmemek icap eder: çünkü, bundan asırlarca sonra, meselâ Mısır ve Suriye'de, muamelât kâmilen arap lisaniyle olduğu halde, gayri müslim unsurun yine idare işlerinde kullanıldığı malûmdur[3]. İşte bu izah edilen şerait dairesinde, eski İslâm devletlerinin Bizans'tan bir takım müesseseler almış olmaları gayet tabiidir. *G. Demombynes*, Mısır-Suriye Memlûk İmparâtorluğu teşkilâtından bahsederken, Mısır'ın ancak İran ve Bizans'tan tevarüs edilmiş olan eski İslâm hilâfeti idarî teşkilâtı sayesinde Memlûk emirlerinin büyük tahribatına mukavemet edebildiğini söylüyor[4]; ve Memlûk devleti bürokrasisinin, bu devlete, Bizan-ten—yâni bir Orta Zaman devletinden daha ziyade Yeni-Zaman devletine benzeyen—bir mahiyet verdiğini, hattâ "İnşâ ve Mükâtebat divanı,"nda Bizans İmparatorlarıyla Sasânî hükümdarları devrinde olduğu gibi teşrifat ve elkap meselelerine fevkalâde fazla ehemmiyet verildiğini kaydediyor [5]. Bu Fransız âliminin haklı kanaatine göre, İslâm müesseseleri üzerinde Bizans te'siri muhakkaktır; fakat, Abbasî devri müellifleri, Sasânî te'siratını kabul ve itiraf ettikleri halde, hıristiyan Bizans'ın İslâm hilâfeti müesseseleri üzerindeki nüfuzunu kabul etmek istememişlerdir [6]. Maamafî, *G. Demombynes* de bu umumî mutalaa ile iktifa ederek, bu hususta tafsilâta girişmiyor. *Ch. Diehl*, Bizans hakkındaki umumî eserinde, Bizans'ın İslâm âlemi üzerindeki te'siri meselesine az çok temas etmişse

[1] Maverdî, Ahkâm al-Sultaniyye, Divan teşkilâtından bâhis XVIII ncî mebhaste; Fagnan'ın tercümesi: Les Statuts gouvernementaux, Alger, 1915, p. 430-437; İbn Haldân, c. I, s. 203-204; Corci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, türkçe tercümesi, c. I, s. 203.

[2] Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, türkçe tercümesi, c. I, s. 121.

[3] Bütün İslâm tarihlerinde bunu teyit edecek bir çok malûmata tesadüf olunur.

[4] La Syrie à l'Époque des Mamelouks, p. CXVI.

[5] Aynı eser, s. LXV-LXVI.

[6] Aynı eser, s. CXVI, 1 numaralı notada. Maamafî, İbn Haldân da dahil olmak üzere, muhtelif İslâm müelliflerinde, bâzı âdet ve müesseselerin Bizans'tan iktibas edildiğine dair kayıtlara tesadüf olduğunu unutmamalıdır.

de, hukukî müesseselerden hiç bahsetmiyerek yalnız ilim ve felsefe sahasında İslâmların tercüme faaliyetini zikir ile iktifa etmiştir [1]. Umumiyetle malûm olan ve şimdiye kadar en fazla tetkik edilmiş bulunan bu noktalara ilâve olmak üzere, *Johs. Pedersen*'in İslâmlardaki bâzı ilim müesseselerinin Bizans te'siri altında kurulduğu hakkındaki mutalaasını zikredebiliriz [2]. İslâm Fıkh'ının teşekkülünde Roma hukukunun da nüfuzu olduğu hakkında şimdiye kadar ileri sürülen fikirleri de buna ilâve edelim [3].

İşte bu izahattan anlaşılıyor ki, Bizans'ın İslâm âlemi üzerinde te'sirâtı meselesi—oldukça işlenmiş olan Arkeoloji sahası müstesna olmak üzere—yalnız ilim ve felsefe sahasına munhasır gibi kalmış, idarî teşkilât üzerinde Bizans nüfuzu olup olmadığı meselesinin tetkikine girilmemiştir. Bundan başka, Bizans'ın en ziyade Emevîler ve Abbasîler'le olan münasebatından bahsedilmiş, fakat Bizans ile çok sıkı alâkaları olan muhtelif İslâm-Türk devletlerinin ve bilhassa Anadolu Selçukîleri'nin hukukî müesseseleri üzerinde Bizans te'siri meselesi hemen tamamiyle ihmal olunmuştur. Fatımî saraylarının âdetlerinde Bizans te'siri olması ihtimalini sadece zikreden *İnostrantsev* bu hususta hiç malûmat vermediği gibi [4], Anadolu Selçukîleri'nin Bizans'tan iktibasları hakkında da *Brattianu*'nün Alâeddîn Keykubâd'ın Venediklilere verdiği bir fermanı Bizans chrysobulle'lerine benzetmesinden [5], bir de bâzı Selçukî abidelerinde görülen *İkibaşlı Kartal* şeklinin Bizans'tan alındığı iddiasından başka dikkate şayan ve sarfı bir mutalaa yürütülmemiştir [6]. Halbuki, Bizans - Türk münasebatının, Bizans müesseselerinin ve

[1] Ch. Diehl, Byzance, p. 309-310.

[2] İslâm Ansiklopedisi'nde Masdjid maddesinde (La Mosquée, centre d'enseignement, I, II). Bu müellif, câmilerin tedris merkezi olmasında ve İslâm Darülhikemelerinde, Bizans vasıtasıyla intikal eden Eski Yunan an'anesinin mevcut olması ihtimalinden bahsetmektedir.

[3] I. Goldziher, Le Dogme et la Loi de l'İslâm, Paris, 1920, P. 39; yine aynı müellifin İslâm Ansiklopedisi'ndeki Fıkh maddesine bakınız. ayrıca: J. Declareuil, Rome et l'organisation du Droit, Paris, 1924, p. 426 (l'Évolution de l'humanité, XIX).

[4] Bu müellif, Fatımî hükümdarlarının alayları hakkında neşretmiş olduğu bir mekalede (Zapiski Vosto. Otd., 1906-1907, t. XVII, p. I-113) bu merasimi sair bu cins merasimle mukayeseye girişmemekle beraber, Constantin Parphyrogénète'in meşhur teğrifat mecmuasındaki bâzı merasimin Fatımîler sarayında müessir olması ihtimalinden bahsediyor.

[5] Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, p. 163.

[6] Yalnız Selçukîler'de değil muhtelif Türk sülâlerine ait kitabelerde ve sikkelerde de tesadüf edilen bu "İkibaşlı Kartal" meselesi hakkında şimdiye kadar çok şeyler yazılmıştır. Bu hususta ayrı bir mekale neğredeceğimiz için burada ayrıca izahata girişmeyi zait sayıyoruz. Ancak, İkibaşlı Kartal'ın yalnız Bizansa ait bir timsal olmadığını, ve daha Eski Şark devletlerinde de bunun mevcudiyetini ilâve edelim.

âdetlerinin Türkler üzerine te'siri bakımından en dikkate şayan safhasını, belki, Anadolu Selçukîleri devri teşkil eder. Bu devirde Bizans ve Konya sarayları arasında çok sıkı münasebetler mevcuttu; Konya sarayında Bizans prenslerine ve Bizans sarayında dahi Selçukî prenslerine tesadüf ediliyordu. Bizans idaresinde ve hizmetinde müslüman Türkler olduğu gibi, Selçukî idaresinde ve hizmetinde de ortodoks Rumlar mevcuttu. Asırlarca yanyana yaşayan Türk ve Bizans harslerinin birbirleri üzerinde te'sirler yapmamaları, tasavvur edilemez. Müslümanlarla komşu yaşayan Bizanslılar nasıl Türk-İslâm âdetlerini kabul etmişlerse[1], aynı suretle, Türkler de Bizans'tan elbette birçok şeyler almış olmalıydılar. Osmanlı devrinde Bizanslılar'dan alındığı iddia olunan birçok âdetlerin, müesseselerin, daha ziyade Selçukî devrinde iktibas edilmiş olduğu pek tabiidir. Ancak, Anadolu Selçukîleri'nin ictimaî tarihi bugüne kadar çok az tetkik edilmiş olduğu cihetle, Bizantınistlerin bu devir hakkında bu türlü tetkikata girişmemelerini mazur görmelidir.

İslâm devletleri üzerinde Bizans te'siri meselesi, şimdiye kadar en fazla meskûkât üzerinde göze çarpmıştır. *G. İ. Bratianu* arap meskûkât sisteminin Bizans taklidi olduğunu ve sikkeler üzerindeki resim ve yazılar itibariyle de bu te'sirin pek bâriz bulunduğunu söylemektedir[2]. *M. J. de Morgan*, İslâmlar tarafından fethedilen Garpî Asya memleketlerinde ve Mısır'da, eski Sâsânî ve Bizans sikkelerine alışık olan ahalinin o tipte sikkelerden başkasına kıymet vermediklerini, ve binaenaleyh İslâm hükümdarlarının Abd al-Melik ibn Mervân'a kadar Irak'ta Sâsânî tipinde ve Suriye ile Şimalî Afrika'da ise Bizans tipinde sikkeler bastırmağa mecbur olduklarını kaydetmektedir; bununla beraber, Sâsânî ve Bizans taklidi sikkeler "Abd al-Melik," den sonra da bâzı sahalarda yine epey zaman devam etmiştir [3]. Türk sikkelerine gelince, *Andréadès* bunların Bizans taklidi olduğunu söylüyor ki[4], bu iddia ancak kıs-

[1] Jean Commené Çankırı'yı zaptettiği zaman, oradaki Türklerin istedikleri yere serbestçe gitmeleşi şartını da kabul etmişti; halbuki, ahalden bir çoğu bu şarttan istifade etmiyerek yerlerinde kaldılar ve hattâ Bizans hizmetine girdiler (F. Chalandon, Les Comnène, II, p. 91-92). Huçutlarda yaşayan bir takım hıristiyanların Türk âdetlerini kabul ettikleri hakkında bakınız aynı eser, s. 181-182. Bizansa tâbi bâzı Garbî Anadolu şehirlerinde İslâm mezarlığı mevcut olduğunu İbn Bîbî'den öğreniyoruz.

[2] Bratianu, L'Hyperpère byzantin et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIII e siècle; Mélanges Ch. Diehl, I, p. 40.

[3] J. de Morgan, Evolution et révolutions numismatiques, Mélanges offerts à M. G. Schlumberger, II, p. 295-294.

[4] Andréadès, De la monnaie dans l'Empire byzantin, Byzantion, I, p. 81.

men doğrudur; filhakika, Büyük Selçuklular'den sonra Garbî Asya'da Bizans hudutlarında kurulan muhtelif Türk devletlerinin, meselâ Dânişmendîler'in, Artuklar'ın, Zengîler'in, Anadolu Selçuklulari'nin meskûkâtı tetkik edilince, bunlarda Bizans tipinde sikkelerin ehemmiyetli nisbette mevcut olduğu, ve bunların uzun bir müddet devam ettiği görülmektedir. Muhtelif iktisadî ve idarî zaruretlerin neticesi olan bu vaziyeti burada tetkike girişecek değiliz. Elde mevcut meskûkât katalogları sayesinde bu Bizans taklidi Türk sikkeleri hakkında etraflı bir tetkik yapmağa daima imkân vardır [1]. İran Moğol hükümdarı "Hülâgû"nun bir sikkesinde de Bizans te'siri görülüyor ki [2], bunu, ya Trabızon imparatorlarının sikkelerinin taklidine, yahut, Bizans sikkeleri tipinde sair Türk sikkelerinin te'sirine atfetmek kabildir [3]. Rus müsteşirî *Borozdîn* Altın-Ordu'ya ait bâzî sikkelerde de bir kadın ve çocuk resmi olduğunu ve Meryem'le İsâ'yı tasvir eden bu sikkelerin Bizans te'siri altında basılmış olacağını ileri sürerek, Altın-Ordu sahasında da Bizans medeniyetinin te'sirleri bulunduğunu iddia etmişti [4]. Halbuki, maruf meskûkâtçı *R. Vasmer* bunun tamamıyla yanlış olduğunu, ve Altın-Ordu sikkelerinde Bizans te'sirine aslâ tesadûf edilmediğini kat'î surette izah etmiştir [5]. XV inci asırda Garbî Anadolu'daki Türk Beyliklerinden Aydın, Mentеше, Saruhan Oğulları'nın Garp memleketleriyle olan ticarî münasebetleri dolayısıyla—İslâm tipindeki sikkelerden başka—Napoli Kirallarının *Gillati* namıyla maruf gümüş sikkeleri tipinde sikkeler kestirdiklerini biliyorsak ta [6], ne sair Anadolu Beyliklerinin ne de Osmanlılar'ın sikkelerinde Bizans te'siri hiç görünmüyor. Bizantinistlerin, çok yanlış olarak, Bizans'ın her hususta mukallit ve muakkibi gibi telâkki ettikleri Osmanlılar'ın, meskûkât meselesinde de Bizansla hiç bir alâkaları olmaması, mekalemizin umumî neticelerini teyit eden diğer bir delildir.

*
* *

[1] İstanbul müzesi koleksiyonlarına ait neşredilen "Meskûkât-ı İslâmiye katalogu" bile bu hususta bir fikir edinmeğe kâfidir.

[2] Meskûkât-ı kadime-i İslâmiye katalogu, c. III, s. 234.

[3] Bu ihtimallerden hangisinin daha kuvvetli olduğu ayrıca tetkike muhtaçtır. Biz, meseleyi halle çalışmaksızın sadece ortaya koymakla iktifa ediyoruz.

[4] *Noviy Vostok*, Moskova, 1924, s. 329-335.

[5] *Mémoires du Comité des Orientalistes*, tom. II, par. I, 1927, p. 109-113.

[6] G. Schlumberger, *Les Principautés franques du Levant*, Paris 1897, p. 121-123. Yine aynı müellifin "Numismatique de l'Orient latin"iyle, Joseph Karabacek'in "Wiener Numismatische Zeitschrift", te 1870 ve 1877 de intişar eden mekalelerine bakınız.

Bütün bu mutalaalardan sonra, Bizans müesseselerinin, yalnız Osmanlı devri müesseseleri üzerinde değil, umumiyetle Garbî Asya İslâm-Türk devletleri müesseseleri üzerindeki te'sirini araştırmak meselesinin ehemmiyeti daha iyi anlaşılmalıdır sanırız. Bizans'ın, ilk İslâm devrinden başlayarak Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar, İslâm ve Türklerle yedi asır devam eden münasebatı esnasında, bu iki âlemin birbirine mütakabil te'sirleri ve bilhassa Bizans hukukî müesseselerinin İslâm-Türk müesseselerine te'siri meselesi, Türk hukuku tarihinin en dikkate şayan safhalarından birini teşkil eder. *Bizans devlet müesseselerinin Osmanlı devlet müesseseleri üzerinde hiç bir bâriz te'sir icra etmemiş olması, Osmanlılar'dan evvelki devirlerde de böyle bir te'sirin bulunmadığına aslâ bir delil teşkil edemez*. Türk ve İslâmlar üzerinde Bizans medeniyetinin sair bir takım te'sirleri de, en ziyade, Osmanlılar'dan evvelki devirlerde vukua gelmiştir. İşte bu itibar ile, yukarıda verilen izahattan sonra, bu sahada yapılacak müstakbel tetkikat için faydalı olabilecek bâzı neticeler ve bâzı hareket noktaları kendiliğinden meydana çıkmış oluyor:

Evvela, kat'î bir surette te'ayyün ediyor ki, Bizans medeniyeti, sair bütün medeniyetler gibi, kendisine kısmen varis olan İslâm-Türk medeniyeti üzerinde müessir olmuştur. Maddî ve mânevî hayatın bütün tecelliyyelerinde bu te'siri bulmak kabildir: Şehirlerdeki yaşayış tarzında, kıyafet ve âdetlerde, fikir ve felsefe sahasında, devlet teşkilâtında, saray hayatında, muhtelif hukukî ve iktisadî müesseselerde, mimarîde ve tezyinî san'atlarda, ilh.. zaman ve mekâna göre az veya çok nisbette, Bizans unsurları bulunabilir. Muhtelif tarihî âmiller, bu unsurların, meselâ edebiyatta ve hukukî hususiyede âdeta yok denebilecek kadar az bir derecede mevcudiyetini intaç ettiği halde, sair bâzı sahalarda bil'akis çok bâriz bir surette tecelli etmelerine sebep olmuştur. İslâm medeniyeti, her medeniyet gibi, muhtelif menşe'lerden gelme gayrı mütecanis unsurların yeni şartlar altında vücade getirdikleri yeni bir terkiptir; bu terkip içinde Bizans unsurlarını bulmak için, bu medeniyetin yeni teşekküle başladığı ilk asırlara kadar inmek daha doğrudur. Binaenaleyh, Bizantinistler, İslâm tarihinde Bizans te'sirini, en ziyade, Emevî devriyle Abbasîler'in ilk asırlarında aramalıdır. Çünkü, bir medeniyet bir defa teşekkül ettikten ve bütün teferruatıyla kuvvetli bir sistem halini aldıktan sonra, kendi kıymet ve kuvveti hakkındaki şuurunu da kazanır; ve o vakit, haricî hulûller daha azlaşır ve daha müşkilleşir. Dinî esaslar üzerine ve ümmet şuuruna istinat

eden büyük İslâm medeniyeti, teşekkül edip şuurunu kazandıktan sonra, Bizans medeniyeti gibi yabancı bir dine müstenit bir Orta-Zaman medeniyetini maddeten ve mânen kendisinden daha aşağı görmüş ve onu bir örnek addetmeğe tenezzül etmemiştir.

Saniyen, Türkler İslâm medeniyeti dairesine girdikten sonra, bilvasıta, o medeniyetin Bizans'tan aldığı unsurlardan müteessir olmuşlardır. Fakat, *Türkler'in doğrudan doğruya Bizans nüfuzu altında kaldıkları en mühim devir, şüphesiz, Anadolu fütuhatını takip eden ilk asırlardır.* Anadolu Selçukîleri ve Anadolu'da kurulan diğer eski Türk devletleri, Bizans'tan zaptettikleri topraklarda yerleştikleri ilk zamanlarda, tamamen değilse de yine bir dereceye kadar, Mısır ve Suriye'nin ilk İslâm fatihleri vaziyetinde bulunuyorlardı: Onların metbuu ve istinatgâhı olan Büyük Selçukî devleti, İslâmî İran medeniyeti esaslarının Türk idarî an'aneleriyle imtizacından doğmuş kuvvetli ve muntazam müesseselere malik ve İslâm medeniyetine müstenit bir imparatorluktu. Fakat, onun garba doğru ilerliyen bu istitâleleri, daha ziyade göçebe aşiretlerden mürekkep ve göçobe an'anelerine bağlı kuvvetlerdi. Yeni yerleştikleri muhitin Bizans te'siriyle meşbu şartlarına intibak mecburiyetinde oldukları gibi, İslâmî medeniyetle de tamamiyle istinas etmiş değillerdi; ve oldukça kesif hıristiyan kütleleriyle birlikte yaşıyorlardı. İşte bu şartlar altında Anadolu Türkleri'nin, bilhassa XI-XII nci asırlarda kuvvetli Bizans te'siri altında kalmaları pek tabiidir. Suriye, İran ve Irak'la sıkı münasebetlerde bulunan Anadolu Türkleri'nde, şehir hayatı inkişaf ettikçe, İslâm medeniyeti te'sirlerinin de arttığı, ve Mogol istiylâsından sonra İslâm dünyasının her tarafından menkul servetleriyle birlikte gelen muhacir kütleleri sayesinde şehir hayatının ve İslâm harsinin büsbütün kuvvetlendiği kolayca tahmin olunabilir. Fakat bu hal, XI-XII nci asırlardaki Bizans te'sirini izlerini büsbütün ortadan kaldıramamıştır. İşte bu itibar ile, Osmanlılar devrinde Bizans'tan Türklere geçtiği iddia olunan şeylerin mühim bir kısmını XI - XII nci asırlarda aramak daha doğru olur.

Şimdiye kadar tamamiyle ihmal edilmiş olan bu noktalar üzerinde gerek Bizantinistler, gerek İslâmiyat ve Türkiyat mutahassısları tarafından müştereken yapılması icap eden tetkikat, yalnız Türk hukuku değil, umumiyetle Orta-Zaman medeniyet tarihi itibariyle, büyük bir ehemmiyeti hâiz olacaktır.